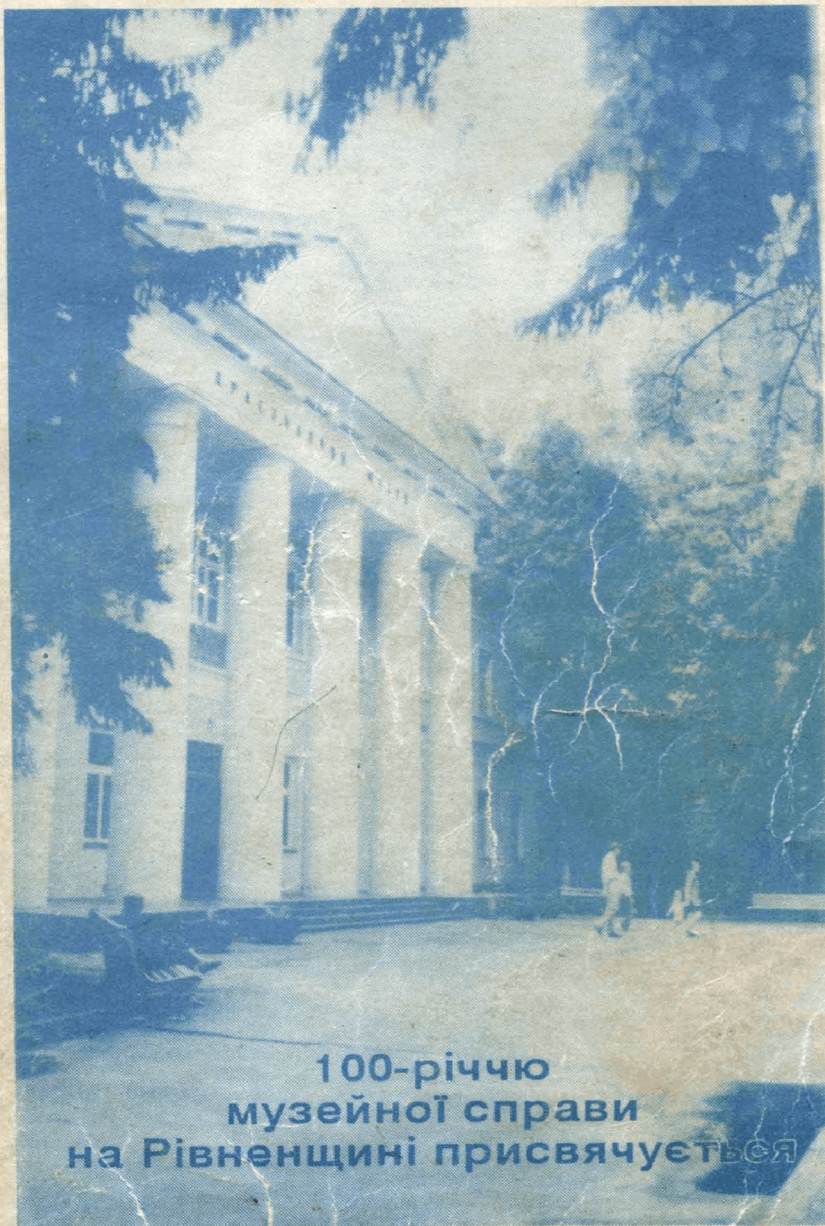

9.7
134
КРК
Управління культури
Рівненської обласної державної адміністрації
Рівненський краєзнавчий музей

Наукові записки Музей

Випуск I

100-річчю
музейної справи
на Рівненщині присвячується

м. Рівне, 1996 р.

Управління культури
Рівненської обласної державної адміністрації
Рівненський краєзнавчий музей

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск I

**100-річчю
музейної справи
на Рівненщині присвячується**

м. Рівне, 1996 р.

**Друкується за рішенням науково-методичної ради
Рівненського обласного краєзнавчого музею**

**Науковий редактор Бухало Г. В. — провідний спеціаліст
Рівненського краєзнавчого музею, кандидат історичних
наук.**

**Відповідальна за випуск Соколенко С. М — заст.
директора Рівненського краєзнавчого музею по науковій
роботі.**

ПРИВІТАННЯ ГОЛОВИ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ З НАГОДИ 100-РІЧЧЯ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА РІВНЕНЩИНІ

Музейній справі на Рівненщині виповнилось 100 років. Для науково-освітніх установ термін достатній, щоб підбити підсумки зробленого і визначитись з перспективами дальшого розвитку. За цей час змінилось не одне покоління музейщиків, які вірою і правдою служили справі пізнання природи, історії та культури нашого краю. Сприяючи активізації пізнавального процесу за допомогою комплексу специфічних засобів, музеї пройшли складний шлях становлення, пов'язаний з розвитком музейної справи від приватного музею Федора Штейнгеля в Городку наприкінці XIX ст. до сучасних експозицій Рівненського обласного краєзнавчого музею, історико-культурних заповідників в Дубно, Острозі, Пляшевій, районних і громадських музеїв.

Сучасний тип музеїв Рівненщини сформувався в результаті поступового збагачення змісту і методів їх діяльності, зростання можливостей і ролі в краєзнавстві.

За допомогою історико-краєзнавчих розробок музеї відкривають перед історичною наукою широкі можливості дослідження багатогранності загальних процесів і особливостей, привнесених до них конкретною творчістю мас у місцевих умовах. Без об'єктивного врахування цих аспектів історія в цілому хибує на однобічність висновків і оцінок багатьох процесів та подій, спрощення історичного минулого, замовчування багатьох фактів, явищ та імен діячів. Ми повинні глибоко знати історію своєї Вітчизни. Знання цієї історії лежать в основі досягнень нашої держави, знання причин і прорахунків, трагічних подій нашої історії — це все дає нам змогу здобути уроки для сьогоdnішнього, коли створюємо нове суспільство.

Нині, будемо відверті, музейна справа в області, як і у всій Україні, переживає не кращі часи. Скоротилось бюджетне фінансування, звузився фронт проблемно-тематичних досліджень, зменшилась кількість виставок і обсяг видань. І все ж, завдяки ентузіазму співробітників музеїв рівень науково-дослідницької, збиральницької, експозиційної, освітньої роботи лишається достатньо високим. Свідченням цьому є, зокрема, відкриття нових експозицій і виставок, продовження археологічних досліджень стародавніх пам'яток на території краю, популяризація історико-культурної спадщини.

Від імені Рівненської обласної державної адміністрації сердечно вітаю працівників державних і громадських музеїв з великим святом — 100-річчям музейної справи на Рівненщині. Бажаю їм міцного здоров'я, щастя, плідної науково-творчої роботи у вирішенні важливих питань, корисних для розбудови України.

МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК «КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ» І БОРТЬБА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ СИЛ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

Битва під Берестечком 1651 року була найбільшою битвою епохи середньовіччя. За своїм ходом і наслідками це була найдраматичніша і найтрагічніша, але й найзвитяжніша і найгероїчніша битва всієї Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Населення Волині і зокрема Рівненщини завжди пам'ятало і шанувало героїв цієї битви. Ще в період царської Росії склався звичай щороку на Трійцю йти до села Пляшева до козацьких могил, щоб відбувати панахиду і вшанувати пам'ять полеглих козаків і селян. У 1914 році саме напередодні Першої світової війни, на острові Журавлиха було впорядковано територію і побудовано нову Свято-Георгієвську церкву. В часи польської окупації західноукраїнських земель влада забороняла українцям збиратись тут, ставила поліцейські кордони, переслідувала активних учасників вшанування полеглих героїв. В післявоєнний період радянське комуністичне керівництво під приводом боротьби з монастирським скитом, який тут існував, закрило доступ на острів і розмістило там кролеферму.

Лише в 1967 році завдяки старанням істориків, краєзнавців і широкої громадськості тут був відкритий музей-заповідник «Козацькі могили». Він проводив велику національно-виховну і науково-дослідницьку роботу, сприяв збереженню традицій вшанування борців за волю України.

Боротьба за демократичні перетворення, національне відродження і відновлення незалежної Української держави, що активно розгорнулася з початку 1989 року, не могла обійти стороною музей-заповідник «Козацькі могили». Це святе місце в усі часи притягувало увагу широких мас, політичних і громадських діячів, учених, влади, церкви, мало велике політичне, ідеологічне і духовно-моральне значення.

Товариство шанувальників української мови і культури імені Т. Г. Шевченка міста Рівного та ініціативна група Народного Руху України вирішили відновити щорічні вшанування героїв битви під Берестечком. Оргкомітет, який очолив голова Товариства В. Червоний, розгорнув активну підготовку до Дня пам'яті полеглих героїв, поширив сотні листівок і оголошень, провів агітаційну роботу в трудових колективах підприємств, установ, організацій Рівного та ряду районів області.

Це стурбувало обласний та міський комітети комуністичної партії, які намагались перехопити ініціативу і провести цей день під власним контролем, під червоними прапорами та комуністичними гаслами.

В заходах, що відбулись 18 червня 1989 року, взяло участь

більше 5 тисяч чоловік з Рівненської, Волинської, Львівської, Тернопільської, Київської, Хмельницької, Запорізької та Закарпатської областей. Вперше в післявоєнний період на Рівненщині були підняті національні блакитно-жовті прапори і виконано Гімн «Ще не вмерла Україна». Після панакхиди і літературно-музичної композиції, що відбулись на острові Журавлиха, присутні колоною пройшли по автошляху через село Острів до острова Гайок, де прийняли свій останній бій і загинули 300 героїв-козаків. Над їхніми могилами були скилені прапори, покладені вінки і квіти. У долині біля цього острова було проведено мітинг, на якому виступили В. Червоній, О. Новак, Л. Шеремета, І. Духанова, багатолітній політ'язень, член УГС В. Чорновіл, місцевий житель М. Романюк та інші. Пролунала критика на адресу КПРС, заклики до боротьби за демократію і національне відродження.

Цей день мав величезне значення для розгортання національно-демократичного руху на Рівненщині і Волині, заклав чітку і зрозумілу історичну основу, висвітлив ясні духовно-моральні орієнтири, продовжив традиції боротьби за волю України в нових умовах.

Спроби тогочасної комуністичної влади піддати організаторів вшанування героїв битви під Берестечком судовим переслідуванням, зокрема В. Червонія, О. Новака, І. Дем'янюка, Л. Шеремету, Є. Гладуньову, В. та С. Шкуратюків, В. Васильця, В. Ковальчука надалі цій справі гострого політичного спрямування, виявили антидемократичні мотиви дій тієї влади, підняли авторитет національно-демократичного руху.

Розгортання і поглиблення політичної боротьби проти комуністично-імперського режиму активізувало багатотисячні людські маси, які все більше підтримували національно-демократичний рух, брали участь в багатьох заходах, що їх проводили українські партії і організації.

Величезною масовістю відзначались заходи, що відбувались в музеї-заповіднику 15-17 червня 1990 року. Політичний оргкомітет, який очолив заступник голови крайового Руху О. Новак, провів велику підготовчу роботу, завчасно повідомивши керівників національно-демократичних партій і організацій всієї України, спільно з управлінням культури облвиконкомом узгодив програму заходів, розміщення прибулих делегацій. Однак кількість прибулих перевершила всі сподівання і територія о. Журавлиха просто не змогла вмістити всіх присутніх. За три дні на заходах побувало близько 200 тисяч чоловік з 18 областей України, гості з Канади, США, Польщі, українці з Росії та інших республік СРСР. Активну участь у вшануванні взяли народні депутати України Л. Лук'яненко, В. Червоній, В. Пилипчук, Д. Чобіт, Т. Нагулук, народний депутат СРСР Б. Гром'як та інші. На мітингу пролунали вимоги ліквідації однопартійної комуністичної диктатури, боротьби за самостійність України, вперше в такій великій аудиторії було згадано про героїчну боротьбу УПА. Заключним акордом заходів було підняття в м. Рівному над будинком міської Ради національного прапора народними депутатами України Л. Лук'яненком та В. Пи-

липчуком.

Вшанування пам'яті героїв битви під Берестечком в розпал боротьби за прийняття Декларації про державний суверенітет України сприяло підняттю національної і державотворчої хвилі, прийняттю головного на той час документу — Декларації, що відбулося 16 липня 1990 року.

Апогеєм громадсько-політичних заходів, що відбувались у першій половині 1991 року до серпневого заколоту ГКЧП і проголошення незалежності України став всеукраїнський здвиг, що відбувався на відзначення 340-річниці битви під Берестечком 15-16 червня. До нього готувались всі національно-демократичні сили України, Рівненський облвиконком (голова П. Прищеп), який прийняв спеціальне рішення, котрим планувалось провести багато заходів, зокрема впорядкування території і будівництво пам'ятника полеглим героям, провести науково-теоретичну конференцію, велике літературно-мистецьке свято, і навіть комуністична партія, секретаріат якої обговорив питання «Про підготовку і відзначення 340-річчя битви під Берестечком». В заходах взяли участь 500 тисяч чоловік з усієї України і закордону. На Рівненщину прибув тодішній голова Верховної Ради України Л. Кравчук, двадцять народних депутатів України, патріарх Української Автокефальної Православної Церкви Мстислав. В присутності сотень тисяч людей Л. Кравчук відкрив, а патріарх Мстислав освятив величний пам'ятник (автор — київський скульптор А. Куш), який символізує запорожця, реєстрового козака і селянина-повстанця, котрі захищають від ворога маленького хлопчика. Л. Кравчук неодноразово згадував, що саме тут, на «Козацьких могилах», він утвердився в думці, що незалежна Україна можлива і це зіграло велику роль у пізнішому прийнятті рішення про проголошення незалежності України і розпуску СРСР.

Жертви українського народу, покладені на вівтар свободи в Берестецькій битві 1651 року, були недаремними. Трансформація героїзму учасників битви в людську пам'ять, а пам'яті — у активну громадсько-політичну дію справили безпосередній вплив на історію України через 340 років. Ідеали волі, національного, соціального і духовного визволення, незалежності і державності України, за які боролись герої битви під Берестечком, перемогли в 1991 році. Тим то славне і визначне це святе місце і в новітній історії України.

Вшанування пам'яті героїв битви під Берестечком не втратило актуальності і в наступні роки. Протягом 1992-1995 років тут відбувались щорічні заходи за участю політичних партій і громадських організацій, козацьких товариств, в яких брало участь по 5-10 тисяч чоловік, проходили науково-теоретичні конференції. Була оновлена експозиція музею, в ній знайшли відображення теми і події, пов'язані з боротьбою за незалежність України в минулому і в сучасну пору з становленням і діяльністю самого музею-заповідника. В 1993 році вийшли з друку фундаментальне дослідження видатного археолога та історика І. Свешнікова «Битва під Берестечком» та історичний нарис історика, депутата Рівненської міської Ради Г. Бухала «Круг містечка Берестечка».

В 1996 році державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» знову був у центрі уваги української громадськості. Рівненська обласна державна адміністрація (голова Р. Василюшин, начальник управління культури Ю. Нікольченко) разом з рядом громадських організацій і політичних партій двічі проводили тут міжнародні заходи. У травні в рамках Міжнародного літературно-мистецького Шевченківського свята «Козацьким могилам» приїхали вклонитись більше 80 письменників, поетів, художників, скульпторів з усієї України, Польщі. У червні було широко відзначено 345-річницю битви під Берестечком, проведено традиційну, вже сьому, науково-теоретичну конференцію. До цієї дати видано поетичну антологію «За вольною волю» (упорядник І. Пашук) та науковий збірник «На чолі козацької держави» (упорядник В. Цибульський).

«Козацькі могили» під Берестечком ввійшли святинею у свідомість всього світового українства і залишаться такими назавжди.

МУШИРОВСЬКИЙ В. М. (м. Рівне)

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ МУЗЕЮ

У листопаді 1996 р. минає 100 років з дня заснування на Рівненщині першого музею, що був відкритий у с. Городок поблизу Рівного бароном Ф. Штейнгелем. Городоцький музей мав чудову колекцію пам'яток історії нашого краю, проводив на професійному рівні науково-дослідницьку, пошукову, збиральницьку, фондову та екскурсійну роботу, про що свідчать його звіти. Саме від цього музею іде початок розвитку музейної справи у нашому краї, охорони та збереження культурного надбання минулих часів.

З 1906 року бере свій початок музей у м. Рівному. На це вказує відомий польський вчений М. Орлович в «Ілюстративному путівнику по Волині» (Луцьк, 1929 р.). У своїй праці він пише, що перед першою світовою війною у Рівному існував Волинський музей. Він був створений при сільськогосподарському товаристві у 1906 р. Фондатором його був професор римського права В. З. Окенцький. Музей складався з чотирьох відділів: археологічного, етнографічного, нумізматичного та відділу природи.

Про музей у м. Рівному писала у 1910 р. губернська газета «Жизнь Волини», що виходила у Житомирі. Газета вказувала на те, що музей при сільськогосподарському товаристві у м. Рівне помітно розширився. Він поповнився новими колекціями монет, медалей, іконок, хрестиків, а також окремими предметами, які мали наукову цінність.

Колекція музею, як повідомляв газета, поповнювалась за рахунок передачі людьми, місцевими жителями знайдених ними речей. Так, Т. Зайковський передав музею знайдений ним горщик з шелягами (XVII ст.), селянин (прізвище не вказується), приїхавши до

Рівного, передав музею кам'яний молоток. Автор замітки, який підписався «проїздний», пише: «Цьому селянинові у відношенні культурного почуття може позаздрити багато навколишніх поміщиків на чолі з князем Любомирським. Вони ж знають про існування музею і мають можливість надати йому необхідну підтримку і коштами, і предметами старовини, але не хочуть цього робити». Автор закликає місцевих вчителів, пресу, керівництво музеєм ширше рекламувати музей, цікавитись ним з тим, щоб до нього залучати більше відвідувачів.

На той час в музеї був організований ще один відділ — відділ старовинних книг, гравюр, рукописів, який зібрав таких експонатів «порядно».

Цю замітку з «Жизни Волини» передрукували «Известия императорской археологической комиссии».

У роки першої світової і громадянської воєн музей було пограбовано, великої шкоди було завдано його цінним збіркам. Багато унікальних пам'яток загинуло безслідно. А завідувач музею — 78-річний В. З. Окенцький — загинув у 1918 році.

Після захоплення у 1920 році західноукраїнських земель Польщею музей у Рівному припинив своє існування. Очевидно, нові правителі не були зацікавлені у розвитку української культури.

Однак, у 20-ті роки в Рівному ентузіастами був організований і діяв природничий музей. Музеї такого профілю, як свідчать польські джерела, працювали лише у Варшаві, Львові та Кракові. А з 1936 року у Рівному починає працювати господарський музей Волині. Ініціатором його створення була промислово-торгова палата у Любліні. Цю ідею підтримали Рівненське міське самоуправління та місцеві промислові кола. Знаходився він по вулиці Соборній. В експозиції його були нечисленні віднайдені експонати, що складала експозицію раніше існуючого музею. Переважна більшість матеріалів розповідала про «господарське життя» Волині.

✓ Власне історія Рівненського краєзнавчого музею розпочинається з 1940 року. Згідно з постановою бюро Рівненського обкому КП(б)У (лютий 1940 р.) у м. Рівне створювався історично-краєзнавчий музей. Як і інші музеї області, він був створений на базі існуючого. Визначений профіль музею передбачав формування колекції та побудову експозиції, що мала розповідати про природу нашого краю та багатотомову історію Рівненщини.

Однак, процес формування та становлення музею перервала війна. Фашисти, окупавши Рівне, пограбували музей. Його будинок зайняла їх військова частина. До сьогоднішнього дня невідомо, куди були вивезені і де зараз знаходяться історичні та художні цінності Рівненського краєзнавчого музею.

Після визволення м. Рівне від фашистських загарбників у 1944 році музей відновив свою діяльність. Йому було виділено окреме, як на той час, просторе приміщення. Проходили роки, протягом яких працівники музею проводили належну збиральницьку, експедиційну роботу, внаслідок чого фонди музею поповнились значною кількістю нових, унікальних пам'яток. З 1970 року щорічно археологічна експедиція музею проводила розкопки на полі Берестець-

і битви, начальником якої до 1995 р. незмінно був доктор ориєнтованих наук І. К. Свешніков з м. Львова. Щороку проводяться укові дослідження древнього Дорогобужа та інших археологічних м'яток.

З метою виявлення та взяття на державний облік історичних та цінностей протягом 70-80-их років експедиціями музею були обстежені православні храми області. Науковим керівником експедицій був доктор мистецтвознавства П. М. Жолтовський. Природничі та етнографічні експедиції сприяли поповненню фондів колекцій відділів природи та історії. Слід відмітити, що природничі експедиції музею проводив спільно з інститутом ботаніки АН України.

Дедалі тісніше ставало у залах старого приміщення. На прохання музею йому у 1975 році було передано будинок колишньої гімназії пам'ятку архітектури першої половини XIX ст. У цьому приміщенні колишньої гімназії у свій час працювали видатні українські історики М. Костомаров, П. Куліш, навчався письменник Г. Короленко.

Нову експозицію музею відкрив у грудні 1978 року. Відкриття її підсумувало велику плідну роботу колективу його працівників, десятків установ, підприємств, організацій, які взяли активну участь у її створенні. Авторами проекту художнього оформлення були художники В. Гвоздинський та Ф. Бобрик, оформлення здійснили Рівненські художньо-виробничі майстерні Художнього фонду України.

Слід сказати, що нова експозиція музею викликала значний інтерес у мешканців Рівного та області, а також у гостей міста, в тому числі і зарубіжних. Так, голова крайового виконавчого комітету Товариства об'єднаних українських канадців П. Кравчук, який у 1979 році відвідав музей, у своїх спогадах, що друкувалися в газеті «Життя і слово» (Канада, Торонто), один з розділів назвав «Рівненський краєзнавчий музей».

У ньому він докладно розповідає про його експозицію, виділяючи найголовніші експонати, якими багатий музей. Численні схвальні враження і побажання відвідувачів містяться у книзі відгуків музею. Безперечно, основний тягар у побудові нової експозиції вписали наукові співробітники, але особливо слід відмітити велику подвижницьку роботу у цій справі тодішнього директора музею В. Я. Сидоренка.

У 70-80 роки Рівненський краєзнавчий музей значно розширив мережу своїх відділів. В м. Рівне були відкриті: музей Героя Радянського Союзу М. Кузнецова, музей історії релігії та атеїзму (цей музей з 1989 року перестав діяти, а його приміщення передано релігійній громаді). У с. Пляшева Радивилівського району відкрив експозицію музей-заповідник «Козацькі могили», а в с. Вілія Острозького району — літературно-меморіальний музей письменника М. Островського. Краєзнавчі музеї були відкриті в Березно, Сарнах, Корці — дещо пізніше прийняли відвідувачів музеї у Млинові, Костополі, Радивиліві. Перебудував свою експозицію і поліпшив свою роботу і філіал Рівненського краєзнавчого музею — Дубенсь-

кий краєзнавчий музей.

Всі вищеназвані відділи обласного музею, крім Сарненського, протягом 1990-92 рр. стали самостійними державними районними музеями і передані у підпорядкування районним відділам культури, а музей-заповідник «Козацькі могили» став державним історико-меморіальним заповідником «Поле Берестецької битви» з підпорядкуванням МК України, Дубенський краєзнавчий музей ввійшов до складу новоствореного Дубенського історико-культурного заповідника.

Окрім побудови експозицій відділів обласного музею наукові співробітники постійно надають методичну та практичну допомогу вчителям, краєзнавцям, ентузіастам-аматорам у створенні музеїв на громадських засадах. Ще 10 років тому їх в області нараховувалось більше трьохсот. На жаль, гонитва за великою цифрою призвела до того, що на місцях почалось створення громадських музеїв, які не відповідали цій назві. Зараз на підприємствах, в установах, навчальних закладах, військових частинах діє більше ста громадських музеїв, 14 з них мають звання «Народний».

Певною популярністю серед жителів області користувались пересувні виставки вагон-музею та автомузею. Майже щороку різні за тематикою виставки працювали у віддалених від обласного центру селах, залізничних станціях, бригадах та польових станах. Показ виставок доповнювався демонстрацією тематичних фільмів або виступом концертних бригад.

Взагалі, організація виставок, масових заходів, залучення відвідувачів до музею завжди були однією із основних форм його роботи. Адже музей живе доти, поки до нього ходять люди. Аналіз показників науково-освітньої роботи засвідчує, що основними відвідувачами музею в останні роки є учні місцевих шкіл, ПТУ, студенти, тому складання спільних із закладами освіти програм сприяє використанню музею у навчально-виховному процесі.

Нові сприятливі умови для свого розвитку отримав музей після проголошення незалежності України. Було знято заполітизованість та заідеологізованість в експозиційній, екскурсійній та виставочній роботі, припинено надходження керівник вказівок та постанов, за якими раніше повинен був жити музей. Наукові співробітники мають можливість втілювати у життя свої плани і задуми, враховуючи запити та побажання відвідувачів музею. Музей перейшов на експозиційно-виставочний принцип показу своїх збірок. Це посприяло значному рухові експонатів та фондкових колекцій. Так, успішно працюють нові виставки, які розповідають про участь рівнян у другій світовій війні, в лавах Української Повстанської Армії, про репресії 30-40 — початку 50 років. Значним успіхом у відвідувачів користується виставка, яка при допомозі численних експонатів розповідає про грошовий обіг на Рівненщині з найдавніших часів і до наших днів. Людно в залах, де експонуються виставки іконопису «Наша духовна спадщина», «Волинська народна ікона», «Старе Рівне».

Відзначаючи 100-річчя музейної справи на Рівненщині, колектив Рівненського краєзнавчого музею, сповнисний нових планів та

перспектив, переборюючи труднощі та незгоди нинішнього дня, і надалі працюватиме над вдосконаленням науково-дослідницької роботи, відкриттям нових виставок та музеїв, налагодженням тісних контактів із зарубіжними музеями, виданням нових монографій та наукових статей, бо основне — збереження для прийдешніх поколінь пам'яток матеріальної та духовної спадщини нашого народу.

До музею ідуть люди, і, думаємо, вони до нього будуть іти завжди.

БУХАЛО Г. В. (м. Рівне)

МУЗЕЙ БАРОНА ФЕДОРА ШТЕЙНГЕЛЯ

Сто років тому — у 1896 році¹ у селі Городок, що під самим м. Рівне, було відкрито перший сільський музей у тодішній Волинській губернії. Музей проводив велику пошукову, збиральницьку, експозиційну, наукову роботу. Він був відомим не лише у своєму регіоні, про нього знали у Києві, Санкт-Петербурзі, Варшаві, Москві, інших містах тодішньої Російської імперії.

Мабуть, найдоцільніше розпочати розповідь про цей унікальний музей слід із знайомства з його фундатором, фактичним керівником, людиною, яка не шкодувала своїх коштів для розвитку музею, більше того — не шкодувала сил, енергії, вміння для того, щоб музей працював, — Федора Штейнгеля. Отже, хто він, Федір Штейнгель?

Він народився більше 125 років тому — 9 грудня 1870 року² в родині інженера, статського радника Рудольфа Васильовича Штейнгеля, вихідця з Остзейського краю Німеччини.

Восьмирічним Федір разом зі своїми батьками прибув у село Городок в маєток, який придбав барон. Маєток цей розташовувався на мальовничому островку, утвореному водами річки Устя — притоки Горині. До островка вела неширока гребля та міцний місток.

На островку — дуже красивий сад, парк, який заклад ще на початку XIX століття англієць Діонісій Міклер. До речі, до наших днів деякі з дерев збереглися. Над затишним парком шумлять і досі височенні тополі.

У самому центрі островка — мурована старовинна Святомиколаївська церква, до якої кожної неділі разом з родиною вчашав Федір (Теодор) — родина барона була православною і дуже набожною.

Матір барона Федора була україркою, яка мала великий вплив на формування світогляду сина. Позитивний вплив на хлопця мало і українське середовище в Городку, де прожив з дитинства 68 років.

Пізньої осені Федір з батьками переїжджав на зиму до Києва, де сім'ї належало кілька будинків.

У 1890-і роки Федір навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Варшавського університету.³

Федір після закінчення університету співпрацював з цілим рядом наукових закладів та організацій, зокрема він був заступником голови Київського наукового товариства (голова М. С. Грушевський), активно співробітничав з Київським університетом св. Володимира, музеєм старожитностей і мистецтв у Києві і т.д.

Барон робив усе можливе, щоб поліпшити життя селянам. Він, як і перша його дружина, — українка (вона дуже рано пішла з життя) — дуже прихильно ставився до селян. Ліс і худобу, угіддя у випадку гострої потреби він безплатно роздавав селянам, чим викликав гнів своїх сусідів-поміщиків.

У Городку він побудував школу (двоповерхове муроване її приміщення збереглося до наших днів і там навчаються діти), де селянські діти отримували безкоштовно освіту. З багатьох сіл, міст, містечок краю хворі йшли у лікарню, яку побудував та утримував своїм коштом барон: адже тут надавав необхідну медичну допомогу досвідчений лікар Ф. Ріхтер.⁴ 95 років минає з того часу, як барон в Городку заснував сільський хор, який і сьогодні продовжує його традиції.

Барон був депутатом першої державної думи Росії (1906 р.).⁵ На початку 1908 року він став членом Товариства українських поступовців, до якого входили і М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов, Д. Дорошенко, С. Петлюра.

Ф. Штейнгель був і членом комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. З 1915 року він очолив цей комітет.

У 1917 р. Штейнгель очолював Київський виконавчий комітет, був обраний до президії Українського Національного конгресу. З 17.08.1917 року Федір Штейнгель — на відповідальному посту Генерального секретаря (міністра) торгівлі і промисловості УНР, згодом був послом Української Держави у Німеччині.

У 1922 році повернувся у Городок.

Після приходу в Городок червоної армії у вересні 1939 р. радянська влада конфіскувала всі земельні володіння, все майно, яке належало барону. У січні 1940 р. він у числі інших десятків тисяч німців-волинців-колоністів був депортований у Німеччину.

Помер Ф. Штейнгель у великій нужді 11 лютого 1946 року.⁶

А тепер можна познайомитися з музеєм Федора Штейнгеля у Городку.

Мабуть у час свого навчання у Варшаві Федір познайомився з Миколою Біляшівським, згодом українським археологом, етнографом, мистецтвознавцем, академіком АН України, директором Київського історичного музею. У 1893 році працював у Варшаві завідувачем архівом управління колишнього Царства Польського.⁷

Робота по створенню музею розпочалася ще у Варшаві. М. Біляшівський відвідував букіністів та скуповував у них книги про Волинь. А влітку 1895 року М. Біляшівський приїхав до Городка, де для музею було виділено бароном частину будинку. Цим було покладено початок музейної роботи у цьому селі. «Відтоді, — пише Микола Федотович, — протягом кількох років я щоліта й взимку бував у Городку й працював у музеї».⁸

Барон же і фінансував всі роботи, пов'язані з музеєм.

Біляшівський склав і структурний план майбутнього музею. Цей заклад мав діяти по широкій програмі, Природничий його відділ розділявся на підвідділи: геології, мінералогії, палеонтології, флори та фауни Волинської губернії. А потім були географія, антропологія, етнографія; далі — древності: археологія доісторична і історична; стародруки (видані в Острозі, Почаєві і т.д.), археографія, предмети мистецтва і портрети історичних діячів, старовинні образи, писані місцевими художниками, тканини, посуд і т.д.⁹

Почалася збиральницька робота. М. Біляшівський мандрував по Волині з групами аматорів музейної справи. І результати роботи не примусили себе довго чекати. Через кілька місяців у ньому були вже експонати по всіх відділах. Серед інших виділявся «вертеп» в повному комплекті і відповідними текстами, які нагадували одну з містерій Сімеона Полоцького. Вертеп цей було розшукано в Слявуті, нині Хмельницька область.¹⁰

А через рік (музей почав працювати 25 листопада 1896 року).¹¹ Фонди закладу поповнилися внесками В. А. Мошкова (предмети народного побуту, фотографії, записи народної творчості), О. О. Матвеева (фотографії пам'яток старовини), С. П. Яремича та інших. Експертизу речей, відібраних для музею, їх фондуювання проводили при сприянні баронеси Н. В. Врангель і графа Б. І. Толстого. Зацікавив своїми пошуками Городоцький музей і відомого українського археолога, антрополога і етнографа Ф. К. Вовка (Волкова). Асистент його Левко Чикаленко проводив в краї розкопки аж до вибуху першої світової війни.

Всього за рік роботи було виявлено та зареєстровано 950 експонатів, з них — 354 на географічну тематику, 252 — етнографічну.¹²

Антропологічний відділ музею налічував 16 експонатів, які були розкопані в чотирьох могильниках М. Біляшівським та бароном Ф. Штейнгелем.¹³

А ще через рік — у 1899 році «Киевская старина»¹⁴ повідомляла про те, що «Городоцький музей Волинської губернії барона Ф. Р. Штейнгеля, дякуючи співчуттю місцевої громадськості, став на шлях більш широкого розвитку. У кінці минулого року закінчився другий рік існування музею. Протягом цього року поповнилися всі відділи, на які розпадається музей. Що стосується археологічного відділу, то тут надходження були особливо численні — добавилося біля 350 номерів. Головна маса предметів, що надійшли, відноситься до кам'яного віку: кам'яний молоток та інші предмети з курганів біля м. Заслава (нині Ізяслав Хмельницької області), різноманітні кремневі, кам'яні і глиняні предмети з стоянок та майстерень біля м. Іскоростень (нині м. Коростень Житомирської області), с. Швабів, Васькович, Збронок, Красносілки і Папірні Овруцького повіту. Особливо цікавий великий посуд з стоянки біля с. Папірні; кам'яні знаряддя, які знайдено біля с. Зубкович Овруцького повіту, кремневі і кам'яні знаряддя з майстерні біля с. Будеража Дубнівського повіту, кам'яні знаряддя з курганів біля с. Горбова Новоград-Волинського повіту; діоритивної сокири, яку знайдено біля с. Золотієва Рівненського повіту, накінець великий збір предметів з майстерні в с. Городок Рівненського повіту».

Далі розповідається про численні знахідки біля багатьох населених пунктів тодішньої Волинської губернії. Це шиферні хрестики, браслети, намиста, стальна кольчуга, нумізматичні колекції і т. д.

У фондах Рівненського краєзнавчого музею зберігається текст листа Ф. Р. Штейнгеля М. Біляшівському: «Дорогий друг Микола Федотович! Мені дуже прикро, що ти не зібрався в Городок як обіцяв, пояснюю для себе це частково хворобою, а частково в цілому неможливістю приділяти свій час Городоцькому музеєві... Відносно музею я вирішив, оскільки приходиться ставити хрест на тобі, то я сам повинен взятися за справу. Потрібно трішки повчитись, самому все дописати і віддати до друку хоча б з помилками (мова йде про третій звіт роботи музею). Прошу тебе тільки допомогти мені тим, що порадь і купи для мене декілька загальних праць по археології і музейній справі. Хочу повчитися, так як довідники ці книги мені потрібно мати. Окрім того пришли все, що в тебе є по музеї нашому ще на руках, тобто книги і ін. Я тепер сиджу в музеї, приводжу все у порядок».¹⁵

Керував сам барон і проведенням археологічних розкопок, які він називає «екскурсіями». Так, цікавий з цього приводу «Проект екскурсії Городоцького музею в 1900 р.», складений Ф. Штейнгелем. Він вражає не тільки знанням справи, але й прекрасною орієнтацією в досліджуваному районі. Так, під керівництвом Ф. Штейнгеля в 1899 році було проведено експедицію, про яку він сам писав: «Екскурсія продовжувалась 14 днів. Результат екскурсії: розкопано 15 курганів... проведені детальні розкопки городищ при с. Білів, Кричильськ, Н. Жуків, відкрито стоянки кам'яного віку неолітичної епохи на лівому березі Горині». Цікава у науковому відношенні і стаття Ф. Штейнгеля «Розкопки курганів у Волинській губернії, які були проведені в 1897-1900 рр.».¹⁶

Поповнилась і музейна бібліотека, яка складалася з відділів: рукописів, стародруків та книг пізнішого часу.

В бібліотеці були місцеві архіви з документами XVII-XIX століть, а також книги «Євангеліє» (Вільно, 1644 р.), «Трефологій» (Львів, 1632), «Апостол» (Львів, 1654 р.), «Мінея» (Київ, 1676 р.) та інші стародруки, які були видані в Почасві, Варшаві, Львові у XVII-XVIII ст.

Серед рукописних матеріалів цього музею треба назвати архіви археолога Я. Я. Волошинського й роду Макаровичів (1684-1857 рр.), кілька тисяч документів, що стосувалися м. Чуднова, етнографічні матеріали Я. К. Павловського.

Цілий ряд своїх книг передали музею професор Київського університету В. Антонович, професор Варшавського університету Ф. Леонтович, великий український історик М. С. Грушевський, етнограф та історик О. Левицький, книги музею передавали вчителі, міщани, духовенство, чиновники та ін.

Бібліотека була відомою далеко за межами краю. Її виданнями користувалися видатний археолог П. А. Тутковський, етнограф В. А. Мошков, історики Я. В. Яроцький, І. С. Абрамов та багато інших. Музей, отже, був у центрі уваги барона Ф. Штейнгеля.

Про цей заклад, його діяльність досить докладно розповідали

його «Звіти Городоцького музею», які були підготовлені до друку на високому науковому рівні. Вони розсилалися в університети міст Одеси, Томська, Казані, Харкова, Києва, Москви, Петербурга, а також на адреси цілого ряду наукових інституцій країни, редакціям журналів, газет не лише України, а й Росії, вченим.

І не дивно, що про цей заклад-музей писав свого часу цілий ряд видань, і серед них — петербурзькі, київські, львівські.

Ф. Р. Штейнгель як керівник музею брав активну участь у роботі наукових з'їздів, конференцій, де виступав з повідомленнями, рефератами. Так, він, наприклад, виступав на Петербурзькому з'їзді природознавців, з'їзді археологів у Харкові. Про цей перший з'їзд він писав: «З'їзд (природознавців) мені дуже багато дав. Я познайомився з багатьма зоологами та природознавцями, встановив з ними стосунки».

І протягом всього часу Федір Рудольфович продовжував наукову роботу у музеї. Так, у вересні 1904 року він пише М. Біляшівському: «Негативи розділені по розділах та місцевостях (як збірники); всього їх 888. Всіх номерів (експонатів) у музеї 4070, крім природничого».

Робота музею в Городку продовжувалась до початку першої світової війни. У зв'язку з наближенням лінії фронту експонати з Городоцького музею було у 1915 році евакуйовано в маєток брата Ф. Штейнгеля Туїшко коло Туапсе, де вони пропали, — брата було вбито, хутір спалено.¹⁷

А багата бібліотека Ф. Штейнгеля потрапила у Київ, де в 1919 році нею розпоряджалася Книжкова рада. Була звістка, що ця бібліотека в березні 1919 року перейшла в книгозбірню університету св. Володимира, а потім — у Всенародну бібліотеку України.

І, як твердить С. Білокінь, на засіданні 21 грудня 1920 року Тимчасового комітету Всенародної бібліотеки України академік Агатангел Кримський доповів про бібліотеку, що зберігалась в готелі «Паласт». Серед інших там були ще й книжки барона Штейнгеля. Цю бібліотеку забрав управитель будинку. І де вони поділися, ніхто не знає. І розшуки бібліотеки Ф. Штейнгеля тривають.¹⁸

...Отже, як бачимо, німець барон Федір Штейнгель так багато зробив для становлення і зміцнення молодого Самостійної Української Держави, для розвитку її культури. І він назавжди вписав своє ім'я в багатовікову історію України. Саме через те його високо цінили видатні люди України, прості селяни, трудівники, жителі не лише Городка, а й всієї Волині. Історик, публіцист, громадський і державний діяч України Дмитро Дорошенко чимало рядків праць присвятив своєму доброму знайомому Федору Штейнгелю. Він зокрема писав: «Як людина це був джентльмен в кращому й ідеальнішому розумінні цього слова. Мати з ним відносини доставляло кожному найбільшу приємність, настільки це була мила й симпатична людина. В українських кругах він тішився високою повагою й авторитетом».¹⁹

У справжнє торжество вшанування Федора Штейнгеля перетворилися урочистості, присвячені йому у с. Городок 9 грудня 1995

року, коли громадськість відзначала його 125-ліття. На гарній, широкій, центральній вулиці села, яка вже ось п'ятий рік носить ім'я Федора Штейнгеля, в присутності сотень жителів не лише Городка, а й всього району в урочистій обстановці було відкрито пам'ятну дошку на будинку школи, яку він побудував. На вечорі теплими словами згадували його старожили, звучали українські народні пісні, які він записав, у виконанні сільського хору, який у 1996 році буде відзначати своє 95-річчя. Адже хор у Городку закладав також Ф. Штейнгель.

Подібні торжества відбулися і в Рівному на вулиці імені Федора Штейнгеля. На вечорі, присвяченому Ф. Штейнгелю, було вирішено побудувати експозицію музею, присвячену славному діячу української культури. Адже будинок, у якому розташовувався його музей, зберігся до наших днів. Надіємося, що свою данину у його створення внесуть і члени німецького історичного товариства «Волинь», яке вже ось четвертий десяток років успішно працює у Візентхайті (Баварія) та його внучка Олександра Рау, яку вдалося недавно розшукати у Німеччині.

Посилання:

1. Городоцкий музей Вольнской губернии. — «Исторический вестник», СПб, 1898, июнь, с. 1073.
2. Фонди німецького історичного товариства «Волинь» (Візентхайт, Баварія), N 478.
3. Городоцкий музей Вольнской губернии. — «Исторический вестник», с. 1073.
4. Рівненський обласний державний архів, — ф. 366, оп. 1, сп. 2.
5. Д. Дорошенко. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920рр.), Мюнхен (Німеччина), сс. 31, 40, 59.
6. Фонди німецького історичного товариства «Волинь», В-8714.
7. А. Вінницький, Микола Теодотович Біляшівський. Його життя та музейна робота. — «Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка». К., 1926, с. 4.
8. Там же, с. 5.
9. Областной музей Вольнской губернии. — «Исторический вестник», с. 613.
10. Там же.
11. Городоцкий музей Вольнской губернии. — «Исторический вестник», СПб, 1898, июнь, с. 1073.
12. Там же.
13. Там же.
14. «Киевская старина», т. I—XIV, 1899, февр., с. 105.
15. Фонди Рівненського краєзнавчого музею, інв. N 1078.
16. Там же, NN 567.
17. В. Гнатюк. Наукова праця на Волині з 1914-го року. — «Україна», К., 1926, кн. 2-3, сс. 223-224.
18. С. Білокін. Розшукується бібліотека Штейнгеля. — «Газ. »Зміна" (Рівне), 1991, 20 квітня.
19. Д. Дорошенко. Мої спомини про недавнє минуле, с. 48.

ВИВЧЕННЯ СТАРОДАВНІХ ПАМ'ЯТОК РІВНЕНЩИНИ

Дослідження первісної історії Рівненщини (особливо поліської частини) має велике значення для з'ясування минувшини України. Ним займалися такі археологи як Ю. Кухаренко, В. Ісаєнко, І. Свешніков, Д. Телегін, Л. Залізняк, В. Пясецький, Д. Нужний, В. Конопля, Р. Грибович та автор. На окремих моментах їх робіт і зупинимось нижче.

Білоруським праісториком Володимиром Федоровичем Ісаєнком виявлено та повторно обстежено такі пам'ятки як Корост, Кричильськ, Любиковичі, Кам'яне, Тинне (Сарненський р-н), Солоніївка, Бересте, Дубровиця, Лютинськ, Сварицевичі, Колки (Дубровицького), Кутин, Люкниця, Серники, Нобель, Сенчиці, Неньковичі, Річиця (Зарічненського). Всі вони належать до фінального палеоліту, мезоліту та неоліту. На жаль не завжди подавався докладніший опис матеріалів, зібраних на дюнах, та їх культурна належність. Пам'ятка Нобель II виявлена ним в 1963 р. та знаходиться на північний захід від села. Там зібрано 456 знарядь з кременю та 2400 без додаткової обробки. Близько розташований пункт Нобель III розкопувався в 1938 р. С. Круковським (10x10 м). В. Ісаєнком там зібрано ще 212 знарядь. Переважна більшість знахідок належить, напевне, до свідерської культури. Розкопки біля оз. Нобель проводили Д. Телегін, Р. Грибович. При цьому були виявлені неолітичні речі, в т.ч. й кераміка волинської неолітичної культури (ВНК). Збори робили Л. Залізняк, Г. Охрімєнко. Матеріали, зібрані В. Ісаєнком, також належали до різних періодів: раннього голоцену, раннього неоліту. Всього там зібрано було 7 тис. кременів із слідами обробки. Велика частина знахідок може бути віднесена до свідерської та волинської культур. (Ісаєнко, 1976, С. 8, 9, 28-38), (Ісаєнко, 1968, С. 21). Ця значна кількість матеріалів знаходиться у фондах Інституту історії АН Білорусі (м. Мінськ).

Київським археологом Леонідом Львовичем Залізняком докладно, на високому науковому рівні, досліджено фінальний палеоліт та мезоліт Полісся і виявлено, що найдавніші стоянки та поселення належали мисливцям на північного оленя культурам Лінгбі, Аренсбург, Свідер, які були поширені на значних територіях Європейського Пониження (зона лісів). Знахідки цих культур виявлені (в т.ч. й автором) біля сіл Балаховичі, Великий Мидськ, Красносілля, м. Березно, Самари, Лютка, Нобель, Сенчиці, Мульчиці, Варяж, Маюничі, Розничі, Черськ.

Найбільш численним населенням фінального палеоліту було свідерське. Пам'ятку свідерської культури Березно 6 Л. Залізняк досліджував стаціонарно. Вона розташована біля м. Березного, на краю піщаної тераси правого берега р. Случ. Тераса довжиною бл. 2 км робить дугу і підноситься над торф'яною заплавою на 10-12 м (уроч. Круг). Тут виявлено майже 20 свідерських пунктів, найбільш

цікавими з яких є Березно 6 та Березно 14.

Інша свідерська пам'ятка, на якій проведені збори Л. Залізняка, знаходиться на південній околиці с. Тутовичі на великому місі піщаної тераси правого берега р. Горині. Збори робилися у видуві 14x50 м, піднесеному над заплавою на 10-15 м. Проте найбільшим успіхом Л. Залізняка у вивченні Свідеру є, можливо, розкопки та слушне трактування т.зв. «крем'яниць» — місць проживання малих сімей мисливців тундри, яка в той час охоплювала Полісся і на їх основі вдало зроблені демографічні узагальнення, які підтверджені етнографічними даними життя сучасних народів Півночі та висновками інших праісториків Європи.

Такі «крем'яниці» були вивчені біля м. Березного на р. Случ, с. Крушники на р. Уж, в Народицькому р-ні Житомирщини. Два свідерські житла досліджені автором у Волинській обл. — над оз. Луки близько с. Лютка та в середній течії Стиру (с. Мала Осниця), виявлені Д. Я. Телегіним.

Розміри скупчень таких «крем'яниць» Л. Залізнякам подані такі: Березно 6 — 9x8 м, Березно 14 — 11x6 м, Березно 15 — 7x8 м, Тутовичі 3 — 9x6 м, Тутовичі 4 — 11x9 м. Тобто їх середні розміри коливаються від 8,5 до 10,5 м. (Залізник, 1989, С. 9 — 28), (Залізник, 1990, С. 74). Поки що майже єдине чисте житлове скупчення виявлене цим дослідником на Українському Поліссі — Красносілля Е, яке мало розміри 9x6 м і належало попередниці Свідеру аренсбурзькій культурі. Кременів там було зібрано 208: 4 нуклеуси, двоплощинні та 6 одноплощинних, пластин та їх уламків 150, наконечників стріл 5, різців 24, скребків 15. Отже пункт Красносілля Володимирецького р-ну є поки що унікальним. Чистий комплекс аренсбурзької культури досліджувався минулого 1995 року О. Г. Калечиць біля с. Мотоль на р. Ясельда в Брестській обл. В тому ж році нами проведені розкопки на частково знищеній стоянці цієї культури Лютка. Опубліковані дані є лише з Красносілля (Залізник, 1989, С. 18).

Наступна культура Коморниця відноситься вже до епохи мезоліту і представлена на Рівненському Поліссі кількома пунктами: Балаховичі та Великий Мидськ (розвідки Д. Телегіна, Д. Нужного, Л. Залізняка та автора). Культурний шар зберігався лише на останньому.

Єдиний чистий комплекс наступної культури — яніславської, виявлено експедицією Л. Залізняка біля с. Балаховичі Володимирецького р-ну в уроч. Непірець. Інші, численні вже, належали до неоліту і були пов'язані найдавнішою керамікою Полісся — волинської неолітичної культури (ВНК) з гребінцево-накольчастим та іншими орнаментами.

Починаючи з 1978 року, в пошуки пам'яток кам'яного віку включився автор. Розвідки проводились вздовж основних річок Правобережжя: Прип'яті-Вижівки, Турії, Стоходу, Веселухи, Стиру, Прип'яті, Горині, Случі. Значним відкриттям стала багатошарова пам'ятка в уроч. Гута, розташована за 4 км на захід від с. Великий Мидськ Костопільського р-ну. Це дюнне підвищення (76x20 м) підносилося на 2 м над торфовищем, що примикає до

нього з півдня і має площу до 10 кв. км. Напевно в давнину тут було озеро. В добрій збереженості тут послідовно залягали шари таких культур як Лінгбі (незначна кількість знахідок), Аренсбург, Звідер, Коморниця. Особливо багато було свідерських матеріалів, зокрема т.ч. крем'яна яма-майстерня діаметром бл. 1 м, заповнена відходами виробництва та ямка діаметром бл. 0,5 м з максимальними знаряддями для обробки дерева (Охріменко, 1993, С. 47, 50). Тут було закладено розкоп і розкрито 252 кв. м площі пам'ятки. В розкопках брали участь Д. Телегін, Д. Нужний, О. Середюк.

Стратиграфія в різних місцях пам'ятки була різна: 40 см гумус, 30 см підгрунтя (29 см коричневий колір, 40 см жовтіший, материковий пісок був світлого забарвлення). Це в кв. 7 ж. В оголенні N 2 гумус мав товщину 15 см, підгрунтя — 40. В оголенні N 3 верства гумусу дорівнювала 35 см, підгрунтя — 30 см.

Матеріали з розкопок 1979 р. знаходяться у фондах Інституту археології і досі не опрацьовані. Вони включають більше 60 наконечників стріл фінального палеоліту, мезоліту, трапеції, пластинки з притупленим ретушшю краєм, мікрорізцеві сколи, десятки нуклеусів, різців, скребків, сотні пластин, багато сокир і тесел, ретушованих відщепів та пластин. В невеликому розкопі, розташованому північніше основного, на площі 24 кв. м виявлено розвали двох орнаментованих круглодонних посудин, кілька сокирок, наконечник стріли, шматочки вохри, фрагмент черепа від єдиного на Поліссі неолітичного поховання, належного до ВНК.

Крім цього великі колекції крем'яних знарядь мезоліту та неоліту, кераміки з домішкою рослинності (ВНК) зібрано близько впадіння Случі в Горинь, неподалік с. Заслуччя. В околицях с. Осова Костопільського р-ну виявлено кілька пунктів із матеріалами мезоліту та неоліту (Криничка I, Криничка II, Березник, Осівка). В останньому урочищі неолітична кераміка залягала нижче житла городоцької культури. Біля с. Неньковичі Б. Прищепую, Кухітської Волі В. Пясецьким, Радова Л. Залізнякам були зібрані цікаві колекції неолітичного посуду.

На поселенні ВНК, хутір Коник, південніше смт Зарічне, були проведені в 1985 р. розкопки і відкрито бл. 100 кв. м площі. При цьому одержано 142 фрагменти посуду (25 орнаментованих), які походять від приблизно 15 посудин. Переважна більшість виробів були профільовані з округлим або гострим дном. Їх стінки мали товщину 6-8 мм. Орнамент складався з гребінцевих відтисків, рядів насічок, що йшли горизонтально або вертикально, ямок, ліній. Під зрізом вінця були наколи ззовні або зсередини. Домішки в тісті складали пісок, трава, жорства. Крем'яні вироби поселення відносимо до яніславівської традиції. В колекції є косе вістря з ретушованою основою, мікрорізцеві сколи, трапеція, ретушовані пластини, аморфні скребки на відщепках, різці. Нуклеуси були одноплосинні. Пам'ятка відкрита О. Середюком в 1980 р.

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДОРОГОБУЖА В ЧАСИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

За час розкопок літописного Дорогобужа експедицією Рівненського краєзнавчого музею зібрано велику колекцію археологічних матеріалів та наукової інформації, що дозволяє відтворити різні періоди розвитку поселення, зокрема процес становлення середньовічного міста від часу побудови перших укріплень до розгрому міста татарами-монголами в 40-х роках XIII ст.¹

Найбільші за обсягом археологічні дослідження були проведені на центральній площадці городища — дитинці Дорогобужа. В південно-східній частині дитинця розкопано 1050 кв.м суцільної площі поселення (рис. 1). В розкопі виявлено п'ять територіальних груп будівель (рис. 2). Аналіз матеріалів з комплексів будівель, порівняння їх між собою та стратиграфічні спостереження виявили, що в межах кожної територіальної групи зустрічаються різночасові будівлі, які відносяться до чотирьох будівельних періодів: 1 — остання чверть X—перша чверть XI ст., 2 — друга чверть— кінець XI ст., 3 — рубіж XI-XII ст.—третя чверть XII ст., 4 — остання чверть XII—40-ві роки XIII.

Будівлі, віднесені нами до одного періоду, як це часто буває на довго заселеному місці, не завжди синхронні. Одні будівлі існували коротший проміжок часу, ніж той будівельний період, до якого вони відносяться. Інші будівлі могли служити довше і, ймовірно, навіть виходити за рамки будівельного періоду, з яким вони пов'язуються.

З п'яти територіальних груп будівель в південно-східному розкопі дві групи (друга і третя) включають будівлі всіх чотирьох хронологічних періодів. Часові лакуни в інших територіальних групах пояснюємо незначною дослідженою тут площею та поганою збереженістю культурного шару. Виявлені територіальні групи відбивають садибно-дворову забудову цієї частини дитинця. Однак в умовах, коли сліди огорожі простежити не вдалося, залишається проблематичним віднесення окремих територіальних груп до тієї чи іншої садиби. Так будівлі NN 2,3 або належали окремій садибі, або ж входили до однієї садиби з будівлями другої територіальної групи.

Виявлені садиби були розміщені вздовж оборонного валу дитинця, мали площу 300-400 кв.м, їх межі мало змінювалися з кінця X до середини XIII ст.

Приведену вище хронологію будівельних періодів підтверджують матеріали стратиграфічного аналізу культурного шару на городищі та датування комплексів будівель, досліджених в інших частинах поселення. Вона відбиває основні закономірності розвитку Дорогобужа в часи Київської Русі. Тому вважаємо за необхідне розглянути кожен з чотирьох етапів становлення міста.

Перший етап. Остання чверть X—перша чверть XI ст.

Було збудовано значне укріплення в районі, де знаходилися слов'янські поселення VIII-IX ст. Глиняний посуд культури типу Луки-Райковецької знайдено на городищі та на схід від нього (рис. 4). В кінці X ст. насипано вал дитинця, площа якого становила близько 1,5 га. Досліджені в південно-східній частині дитинця будівлі орієнтовані відповідно до розташування валу. Фіксуються ознаки садибно-дворової забудови на цій ділянці фортеці (рис. 1). Елементом, який зв'язував забудову, могла бути вулиця, що проходила по внутрішньому периметру оборонних укріплень.

Знахідки предметів озброєння (залізні шпора, наконечники стріл) свідчать, що серед жителів фортеці були воїни-дружинники, а виявлені на дитинці уламки глиняних сопел та шматки залізних шлаків підтверджують, що тут знаходились залізообробні майстерні. На дитинці розкопані напівземлянкові житла, житлово-господарські та житлово-виробничі будівлі. Вони відрізняються за розмірами, конструкцією опалювальних пристроїв. Характерною особливістю є незначна кількість господарських та зернових ям, що їх можна було б пов'язати з будівлями першого етапу. На початковому етапі функціонування фортеці її мешканці забезпечувалися всім необхідним для прожиття за рахунок сільського населення з округи. Значні розміри, характер забудови фортеці та виразні ознаки того, що тут жило населення, пов'язане з військовою справою та ремеслом, свідчать, що це була державна фортеця, яка виконувала військово-адміністративні функції та була осередком залізообробного виробництва.

Проникнення князівської адміністрації в Погориння і початок окняження цих земель Києвом пов'язані із остаточним підкоренням древлян, які повстали в 945 році. Процес окняження західних територій фіксується за пам'ятками X ст. з Пересопниці та Пліснеська². В Пліснеську київська дружина перебувала вже в часи Святослава Ігоревича, що підтверджує знайдена на городищі кераміка з клеймом цього князя³. Масштабні роботи по будівництву нових укріплень на півдні Русі були розпочаті за Володимира Святославича. На нашу думку, саме в останній чверті X ст. і було збудовано князівську фортецю в Дорогобужі.

Другий етап. Друга чверть—кінець XI ст.

На початку цього етапу було поновлено укріплення дитинця. Зростають розміри поселення і ускладнюється його структура: дитинець — 1,5 га, окольний город (рис. 4, площадка 2) — близько 1,5 га, посад — 7-9 га, поселення поблизу Успенської церкви — 1-1,5 га.

Житла, збудовані на цьому етапі, досить уніфіковані. Це будівлі із заглибленою в материк основою площею 11-20 кв.м, глинобитною піччю в одному з кутів та господарськими і зерновими ямами, влаштованими в житлах та поряд з ними. Ями, в яких зберігали харчові припаси, знахідка залізних серпів в житлі N 22 на дитинці свідчать, що власники садіб на дитинці були пов'язані з сільським господарством. Воїни-дружинники могли отримати землю як пожалування від князя за службу чи шляхом купівлі або захвату об-

щинних земель. З цього часу важливим напрямком діяльності жителів Дорогобузької фортеці поряд з відміченими вище функціями (військово-адміністративна, реміснича) стає організація сільськогосподарського виробництва в окрузі Дорогобужа.

Третій етап. Рубіж XI-XII ст. — III чверть XII ст.

В 1084 році Дорогобуж вперше згадується в літописах, причому зразу ж як центр удільного князівства. Але перше князіння в ньому Давида Ігоревича було короткочасним (1084—1085 рр.), а от вдруге цей князь володів містом з 1100 року до своєї смерті в 1112 році. Тривале перебування князя суттєво вплинуло на збільшення додаткового продукту, що надходив сюди і відповідно на темпи зростання міста. Знову в літописах Дорогобуж згадується як центр удільного князівства в середині XII ст., але лише Володимир Андрійович володів містом протягом тривалого часу (1151-1152, 1157-1170 рр.).

В XII ст. значно зростає міська територія. Збільшується до 5,5 га укріплена частина міста. Зовнішня (третя) лінія укріплень захищала територію площею близько 2 га на південь від окольного города (рис. 4, площака 3). Розростаються і посадські райони, але тут не скрізь була щільна забудова, залишалися вільні місця, а частина території була зайнята кладовищами.

На дитинці вже на початку XII ст. поновили укріплення та збудували колодязь. Характер давнього рельєфу, розміщення досліджених садиб та колодязя дозволяють локалізувати місце князівського палацу на південний захід від колодязя, на високій ділянці, яка була природно-географічним центром дитинця. В середині чи третій чверті XII ст. саме тут вздовж західного схилу було насипано терасу, частково досліджену в розкопі N 21. Такі значні земляні роботи велись, очевидно, за повелінням князя.

В XII ст. на західній околиці міста було збудовано монументальну кам'яну споруду — Успенську церкву. Ймовірно, вже в той час вона належала монастирю. Цей центр поширення християнства відіграв важливу роль у розвитку міста.

З кінця XI ст. в побуті заможних горожан з'являються привізні вироби, що надходили з Києва та Середнього Подніпров'я (скляний посуд, браслети, персні, ювелірні вироби, глиняні посуд, іграшки, писанки, вкриті поливою), а також вино і оливкова олія в амфорах з Північного Причорномор'я, мармурові хрестики, прикраси з візантійських міст. Про поширення писемності свідчать знахідки залізних писал та графіті на стінках амфор.

Четвертий етап. Остання чверть XII—40-ві роки XIII ст.

Під 1183 та 1208 роками літописи повідомляють, що в Дорогобужі княжили сини луцького князя. Як бачимо, у 80-х роках XII ст. Дорогобуж увійшов до складу Волинського князівства.

На цьому етапі загальна площа міста становила близько 30 га. В тому числі укріплена площа — 5,5 га. За розмірами Дорогобуж відноситься до третьої групи міст, що мали укріплення від 2,5 до 10 га⁴.

В зв'язку з обставинами загибелі (розгром монголо-татарами) культурний шар і будівлі цього етапу містять велику кількість різноманітних знахідок, що характеризують різні сторони життя

населення напередодні трагедії.

На дитинці досліджені садиби заможних горожан, що включали житла, житла-майстерні, господарсько-виробничі будівлі та об'єкти. Виділяються багаті феодальні садиби (рис.3). Тут виявлені речі, що належать до дружинно-міської культури Русі: дорога зброя, предмети спорядження вершника та верхового коня, скляний та полив'яний посуд, ювелірні прикраси із срібла і золота. На таких садибах зберігався і сільськогосподарський реманент, зокрема знайдені деталі плугів, серпи, коси. Ним користувалися залежні від феодала селяни. Згадка про закупів, які користуються панським інвентарем є в юридичних документах часів Київської Русі⁵.

На дитинці і окольному городі досліджено садиби, на яких жило кілька поколінь майстрів, що займалися залізообробним та ювелірним ремеслом.

Міська культура Дорогобужа подібна до культури інших міст Київської Русі. В той же час стають більш виразними ознаки, що свідчать про формування особливостей культури Південно-Західної Русі (посуд, ювелірні прикраси та інше).

Поступальний розвиток міста був перерваний Батисвим погромом.

Посилання:

- 1 Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X-XIII ст. — Рівне, 1996.
- 2 Давня історія України. — Київ, 1995. — Книга 2. — С. 100, 102.
- 3 Моця А. П., Сыромятников А. К. Княжеские тамги Святослава Игоревича как источник изучения истории древнерусских городов// Древнерусский город. — К., 1984. — С. 84-87.
- 4 Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1979. — С. 197.
- 5 Рыбаков Б. А. Киевская Русь и Русские княжества XII-XIII вв. — М., 1982. — С. 428.

Перелік Ілюстрацій.

Рис. 1. План розміщення будівель в південно-східному розкопі на дитинці Дорогобужа. Умовні позначення: 1 — заглиблені в материк будівлі, 2 — заглиблені в культурний шар будівлі, 3 — наземні будівлі, 4 — глинобитні печі, 5 — пічні черені, 6 — каміння, 7 — залізні шлаки, 8 — східці для підйому на вал, 9 — досліджена ділянка валу.

Рис. 2. Датування та періодизація будівель на дитинці Дорогобужа.

Рис. 3. Дитинець Дорогобужа в першій половині XIII ст. Умовні позначення: 1 — ділянка валу, що збереглася, 2 — лінія ймовірних укріплень дитинця, 3 — наспинна тераса, 4 — житла, в яких виявлені зброя і спорядження воїнів-дружинників, 5 — інші житла, 6 — окремі знахідки речей, що визначають високе соціальне положення власника садиби, 7 — ймовірне місцезнаходження княжого двору.

Рис. 4. Дорогобуж в другій половині X—першій половині XIII ст. Умовні позначення: 1 — знахідки ліпного посуду VIII-IX ст., 2 — об'єкти другої половини X—першої половини XI ст., досліджені за межами городища, 3 — курган, описаний О. Фотинським, 4 — вал, 5 — лінія ймовірних укріплень, 6 — Успенська церква, 7 — територія, заселена в XI ст., 8 — територія, заселена в XII — першій половині XIII ст.

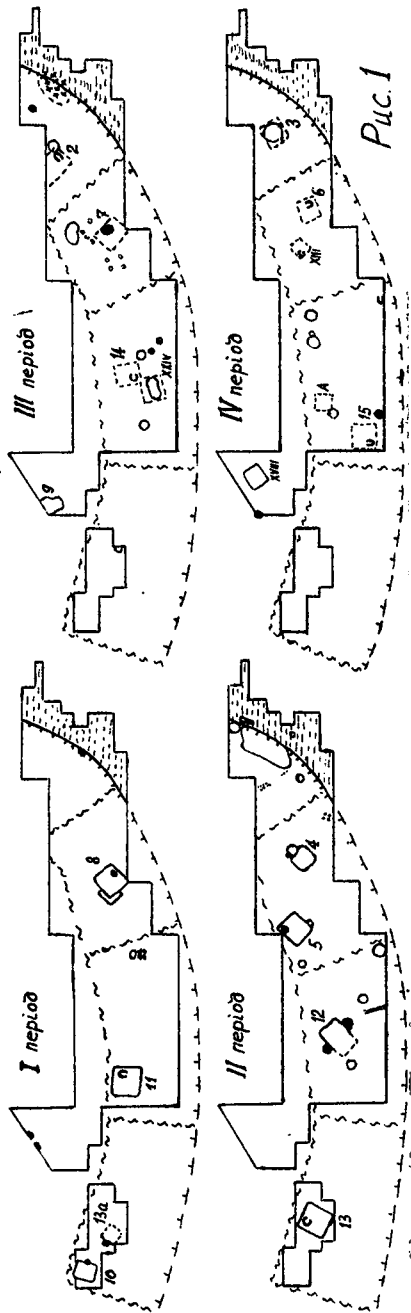
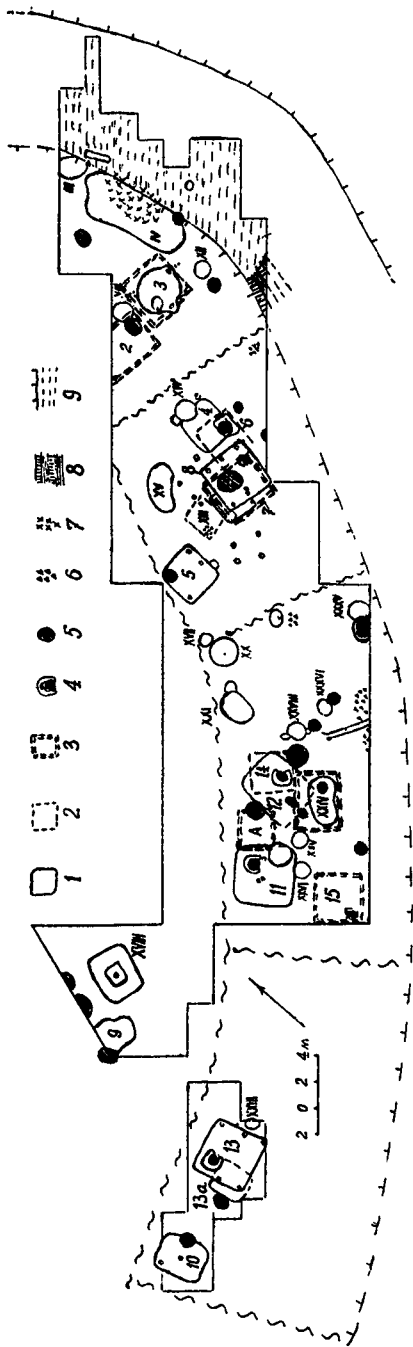

Рис. 2

Терито- ріальні групи	Датування		X ст.	XI ст.	XII ст.	XIII ст.
	Будівлі					
1	1					+
	2					+
	3					+
	4					+
	5					+
2	6					+
	XIII					+
	7					+
	8					+
	11					+
3	12					+
	14					+
	XXIV					+
	15					+
	A					+
4	10					+
	13a					+
	13					+
5	9					+
	XVIII					+
	17					+
6	18					+
	Б					+
	В					+
	19					+
	20					+
7	21					+
	22					+
	23					+
Будівельні періоди			I	II	III	IV

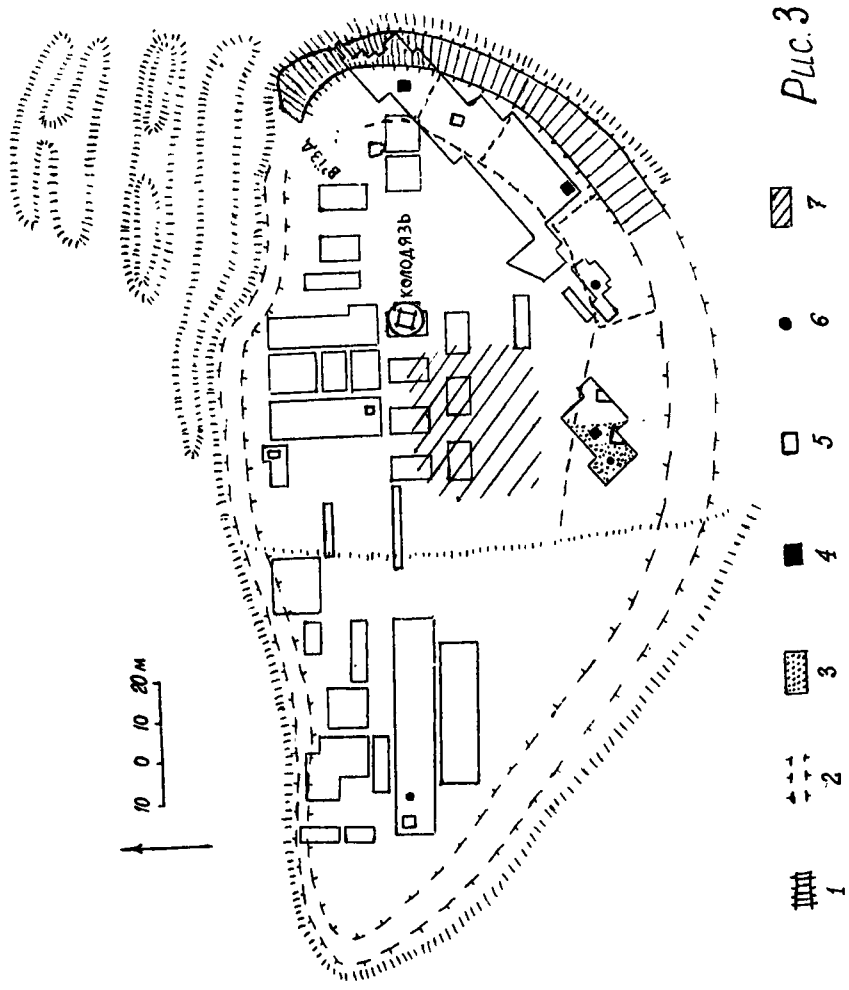
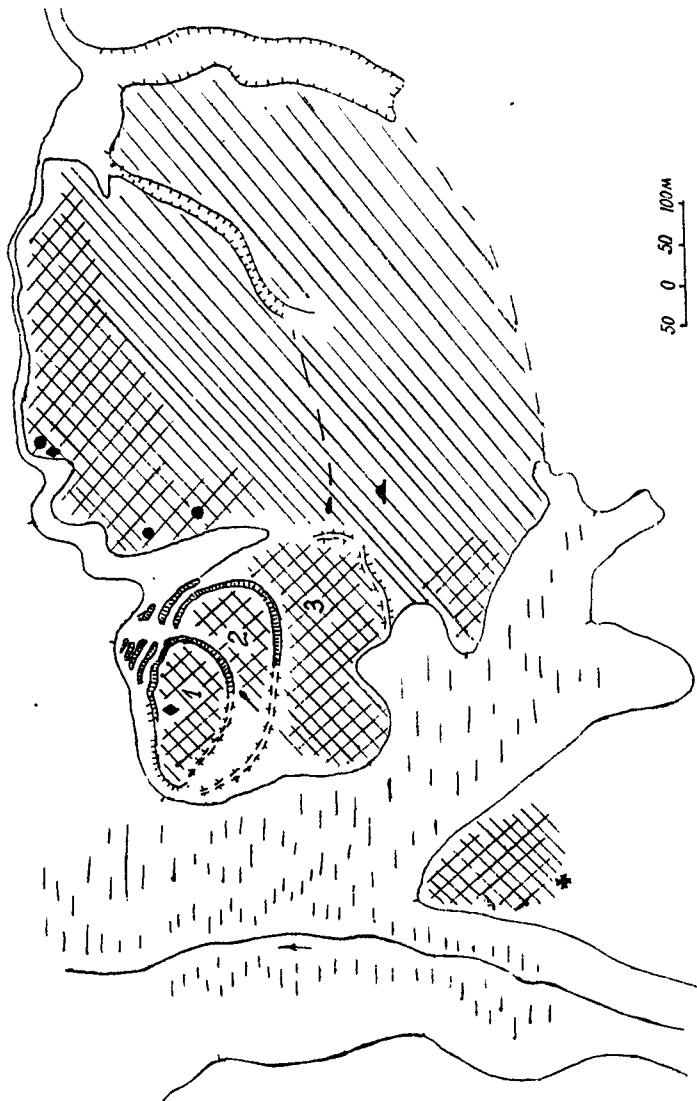

Рис. 3

50 0 50 100M

- ◆ 1
- 2
- ▲ 3
- ▩ 4
- ⋈ 5
- ✠ 6
- ▨ 7
- ▧ 8

Рис. 4

ЛІТОПИСНА ПЕРЕСОПНИЦЯ В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЇ

Місто Пересопниця на сторінках літопису неодноразово виступає з 1149 до 1246 р., відразу як центр Погоринської волості — спірної території на межі Київщини та Волині. Згідно даних багаторічних археологічних досліджень, Пересопниця, як місто, виникла наприкінці XI ст. на території племінного осередку волинян VII-XI ст., що розташовувався на похваленому т. зв. «німецькому» шляху з Азії до Атлантичного побережжя. Ця обставина сприяла швидкому утвердженню тут великокнязівської влади та економічному розвитку міста (С. Терський, В. Терський, 1994, с. 49-53).

Зростання суспільно-політичної ваги Пересопниці було підпорядковане інтересам міжкнязівської боротьби за впливи у цій частині Русі та за київський престол у кінцевому підсумку. Розташована менш як за 60 км західніше Лучеська, Пересопниця протягом середини — другої пол. XII ст. змагалася за роль першого міста східної частини Волинської землі (С. Терський, 1994, с. 55). Розвиток міста як адміністративного осередку постійно входив у суперечність з сусідніми територіальними центрами — Лучеськом та Дорогобужем, які мали зручніше розташування та ґрунтовніші історичні корені. Завдяки цій обставині у 1227 р. князівський стіл у Пересопниці був ліквідований. Незабаром після остаточного утвердження Лучеська в ролі головного міста східної Волині, роль Пересопниці як суспільно-політичного центру землі занепадає. Наприкінці XIV ст., можливо, як результат нищівного наскоку на Волинь орди татарського хана Едигея, Пересопниця втрачає роль торгово-ремісничого центру округи на користь своїх колишніх передмість: Жукова (перша згадка як волосного центру у першій пол. XV ст.), Клевани (наприкінці XIV ст. — одне із значніших міст Волині), а, остаточно, з наданням магдебурзького права Білгороду (Білеву) в 1516 р.

Історія археологічного дослідження Пересопниці нараховує близько 150 років. Археологи XIX ст. досліджували переважно курганні поховання: Ярослав Волошинський у 1856 р. дослідив 3 кургани, Катерина Мельник (1897-1898 рр., 88 курганів), барон Федір Штейнгель (1899-1900 рр., 5 курганів). Вперше порівняльне дослідження городищ Пересопниці здійснив Володимир Антонович у 1897 р., а розкопки поселенського комплексу проводили дослідники XX ст.: Олександр Цинкаловський (1936-1938 рр.), Павло Раппопорт (1961 р.), Вітольд Ауліх (1966 р.) та Володимир Шолом'янець-Терський (1974-1992 рр.). В 1993-1995 рр. дослідження Пересопниці продовжені Святославом Терським.

Топографія середньовічної Пересопниці в значній мірі підпорядкована природному рельєфу. Місто займало саме ту частину середньої течії р. Стубли, де її рукави та притоки в гармонії з горбистим рельєфом творять чимало зручних для заселення та

оборони місць. Центральна, власне міська ділянка поселенської агломерації Пересопниці займала проміжок поміж ур. «Замостя» біля с. Новостав-дальній та ур. «Городище» у с. Білів. Її розміри склали в довжину 4 км при ширині по лінії захід-схід 300-1000 м по обидва боки р. Стубли (рис. 1). У розвитку міської топографічної структури знайшли відображення різні хронологічні етапи існування Пересопниці. Кожному періодові відповідало почергове піднесення ролі одного з чотирьох основних топографічних районів міста: Замостя, Білева, власне Пересопниці та Жукова.

Урочище Замостя (або Замістя) — це природний острів площею 27 га при лівому березі р. Стубли. Висота його природно крутих берегів коливається в межах 2-4 м. Майже по центру похилого майданчика острова розташована болотиста западина — акумулятор талих вод — місце, в якому за легендою пішла під землю церква. VII-XIII ст. — час безперервного заселення території урочища. VII-VIII ст.* можна датувати одне із скорчених людських тілопокладень, зафіксованих О. Цинкаловським (Я. Пастернак, 1938, с. 256). VIII-IX ст. за керамічним матеріалом з заповнення печі та котловану датується прямокутне житло з глиняною купольною підковоподібною в плані піччю (рис. 2), виявлене розкопками 1995 р. поряд північного кута урочища. Кінцем X-XIII ст. датувалися всі 20 заглиблених жител, розкопаних О. Цинкаловським.** Судячи з поширення підйомного археологічного матеріалу, протягом VII-XIII ст. освоєною була майже вся площа острова.

Початок зародженню міста поклало формування укріпленого осередку місцевої общини на мисовому завершенні найвищого в околиці узгір'я (221 м над рівнем моря) в ур. «Городище» на південній околиці с. Білів. У X-XI ст. городище-дитинець площею 0,35 га постійного заселення не мало. У XII-XIII ст. тут була негуста житлова забудова (виявлено одне житло) (В. В. Ауліх, 1971, с. 168-176). Із сходу, за напільним валом і ровом роботами 1982-1986 рр. було досліджено рештки селища площею близько 2 га — рештки, ймовірно, другого укріпленого майданчика, непоміченого попередніми дослідниками. Найглибша ділянка рукотворного каньйону, по якому пролягає зараз дорога Пересопниця-Білів, є, очевидно, рештками другої напільної лінії укріплень цього городища. На перших надзаплавних терасах навколо городища та на протилежному березі ріки розташована основна частина поселенського комплексу, який супроводять чотири групи курганів (по дві з кожного боку ріки). Характеристика найбагатших підкурганних поховань білівських могильників свідчить про існування тут вищого суспільного та дружинного прошарку.

В літописний період розвитку Пересопниці головна роль в структурі міста належала мисовому укріпленню в ур. «Шпихлір», яке займало центральне положення серед усіх основних посадських районів. Це урочище одночасно є історичним центром сучасного с. Пересопниця Рівненського р-ну Рівненської обл. Під трапецієвидне

* Судячи по супровідному горщику (Львівський історичний музей. Фонд «Київська Русь», № 21218.

** У житлах зібраний також злив для міських поселень XII-XIII ст. івентар, зокрема бронзовий енколпійон (Національний музей у Львові, фонд «Декоративний метали», № 1588).

городище т. зв. «волинського типу» розташоване в західній частині села на плоскому мисовому останці правого берега р. Стубли, що глибоко врізається в заплаву. З напільної сторони городище відділене штучним ровом шириною близько 30 м та глибиною до 4 м, по якому пушено води притоки р. Стубли — р. Устя (Оме-лянівки). Укріплення приблизно трапецієвидної в плані форми із заокругленим південним кутом займає площу понад шість гектарів. Головний в'їзд зберігся із східної сторони у формі розриву валу шириною до 6 м. Додаткові в'їзди простежені з північно-західного боку, де вздовж зовнішнього схилу піднімається малопомітна зараз стезинка: в місці, де вона проходить поміж двох кінців валу, що заходять один за другий, ймовірно, стояла оборонна дерев'яна вежа, поряд із цим в'їздом у 1975 р. було досліджено ступінчастий колодязь глибиною 4 м від сучасної поверхні; ще один запасний в'їзд, можливо, виходив з природної улоговини з південно-західного боку городища в сторону р. Стубли, яка тут майже впри- тул підходить до укріплень (рис. 3).

Земляний вал городища найкраще зберігся у північно-східній частині, яка є одночасно і найвищою ділянкою укріпленого майданчика. Його висота тут складає понад 7 м над рівнем заплави та на 2-3 м він здіймається над самим майданчиком. У п'ятих перерізах валу на його північній та південній ділянках стверджено відсутність спеціальних конструкцій серцевини. Основу насипу валу складала материкова глина. Грунт для насипу брався на місці: з напільного рову та з прилеглих країв поверхні внутрішнього майданчика. Внаслідок цього південно-східний край майданчика ще більше понизився та втратив найдавніші культурні напластування на віддалі до 40-50 м від валу. Прирічкові ділянки валу мали, очевидно, характер ескарпів-платформ, проте в західній частині вони були майже повністю знесені під час земляних робіт 1930-их років.

Внаслідок розкопок, проведених протягом 20 польових сезонів у 1974-1995 роках, досліджено понад 2400 кв. м площі головним чином у західній та південній частинах городища, розвідково досліджувалась центральна та південно-східна частини. При цьому розкопано близько 5% його площі, на якій досліджено повністю або частково 36 жител, 6 будівель господарсько-виробничого призначення, 11 господарських ям-погребів та 14 надвірних печей та вогнищ X-XIV ст.

В X-XI ст., на першому етапі забудови майданчика городища, споруди розташовувались, очевидно, несистематично. Їх вдалося виявити переважно у північно-західній та центральній частинах. Це напівземлянкові житла, датовані за керамічним матеріалом першою та другою пол. XI ст., надвірна піч, яма-погріб та двоє вогнищ. Житло № 32 з розкопок 1993 р. являло собою класичний тип напівземлянкового слов'янського житла стовпової конструкції стіл з двома напільними ямами та трапецієвидною в плані глиняною купольно піччю в куті (рис. 4).

В літописний період XII — перша пол. XIII ст. забудова майданчика городища відзначалась чіткою структурою. На північ від його центру, зафіксовано незабудовану в середньовіччі ділянку площею

до 0,25 га, до якої з південного заходу прилягав князівський квартал. Основу композиції цього кварталу складала храмова будівля, що знаходилася на місці теперішньої церкви Св. Миколая XVIII ст. На віддалі близько 70 м на південний схід від храмової ділянки зафіксовано не менше чотирьох глинистих прошарків густо насичених артефактами: слідів вимощення майданчиків під великі наземні дерев'яні будівлі каркасної, очевидно, конструкції. В горизонті залягання долівок зафіксовані сліди поруйнованих глиняних печей, шматки глиняної обмазки стін, плиткоподібні брили місцевого вапняку-ракушечника розмірами приблизно 20x20x3-5 см, окремі із слідами обробки. Будівлі існували у XII-XIV ст. На їх соціальну належність вказують численні предмети дружинного спорядження: остроги, вудила, кінські підкови, окуття відер, вістря стріл та імпортні речі.

Ці великі житлові будівлі розташовувались побіч дороги, яка повинна була проходити з центру городища по дну природного яру до ріки, де, можливо, знаходилась пристань. Ця западина відокремлювала князівський квартал городища від ремісничого, який займав південний кут. Значна кількість будівель, досліджених тут, мала одночасно виробниче та житлове призначення. Вдалося виділити два ряди забудови, розміщені паралельно валу, — риса, характерна для більшості тогочасних фортець. Майже усі досліджені тут будівлі мали заглиблене нижнє приміщення. В середньому площа напівземлянкових жител XII-XIII ст. не перевищує 10 кв. м. Очевидно, їх потрібно розглядати як нижні яруси значно більших за площею наземних житлових будівель, лише з додатковим опалювальним пристроєм. Неподалік більшості жител, на відстані до 1-2 м від них знаходились господарські ями-погреби та літні печі.

Комплекс будівель, що мали відношення до залізороного ремесла, прилягав з півдня до житлових споруд і займав південний кут городища при самій ріці. В його склад входили чотири споруди виробничого призначення та не менше 10 надвірних залізоробних печей-горнів. Одна із споруд стовпової конструкції розміром 3x4 м і заглиблена в материковий ґрунт на 0,3-0,4 м була обладнана двома печами. Поблизу однієї з них, що мала чотири потужні черіні, на долівці знаходилася лунка діаметром 30 см, сполучена з канавкою шириною 5-6 см, материкові стінки яких були спечені від високої температури. В заповненні споруди зібрано до 10 кг залізного шлаку.

Залізоробні горни, досліджені на городищі, судячи із збережених решток типової для ранньої середньовіччя конструкції, глиняні, округлої кулоподібної форми діаметром 1,0-1,2 м, одноразового використання. Біля одного з розкопаних горнів зібрані ошлаковані керамічні сопла, які служили для нагнітання повітря.

Неподалік ремісничого кварталу знаходилось житло-майстерня костеріза. Вона являла собою напівземлянкову споруду, орієнтовану кутами за сторонами світу, розміром 2,4x1,8 м, заглиблену на 0,65 м. Приблизно по центру довшої сторони в ґрунті було вирізано прямокутне заглиблення з двома сходинками під маленькі сіни. Ліворуч входу на материковому підвищенні у куті знаходила-

ся глиняна піч (діаметр череня 0,7 м), а навпроти печі на такому ж підвищенні — лежанка, що могла бути одночасно робочим столом, за яким працював майстер. Покидаючи хату, господар залишив на долівці та в печі поряд із звичайним хатнім начинням близько 20 заготовок кістяних виробів, а також 18 рогів диких кіз та шість черепів благородного оленя з обрізаними рогами.

Третій горизонт забудови території городища — кінець XIII-XIV ст. — це період поступового занепаду міста, коли згадки про нього в існуючих зараз письмових документах остаточно зникають. В цей період на городищі традиційно продовжувала зберігатись військова залага, можливо, князівський двір, в обов'язки яких входили окрім військово-адміністративних функцій контроль за торговим шляхом, свідченням чого можна вважати знахідки предметів золотоординського імпорту у вищезгаданому великому наземному будинку князівського кварталу. Забудова цього періоду, очевидно, обмежувалась лише приваловою територією. До неї відносяться понад 10 напівземлянкових та наземних споруд, а також 6 печей, що могли бути або ж надвірними або ж входили в склад наземних споруд, рештки долівки та контурів стін яких не вдалося простежити.

Напівземлянкові житла № 2, 3, що існували вже наприкінці XIV ст. у західному куті городища зберегли сліди великої пожежі та, очевидно, погрому, який можна пов'язувати з спустошуючим набігом татарського хана Едигея на Волинь у 1399 р. З цього часу укріплення в ур. «Шпихлір» остаточно втрачає функції адміністративного осередку. У I пол. XV ст. забудова городища значно скорочується. Ймовірно, в цей час сюди переносяться з посаду основні будівлі монастиря Різдва Пречистої Богородиці, вперше згаданого як вже існуючого в 1490 р.

З північного сходу до городища прилягав головний посад, що займав рівнинну першу надзаплавну терасу правого берега р. Стубли. З напольної північної сторони його майданчик був захищений подвійним земляним валом, а з південної та західної — болотистою заплавою рік Стубли та Устя (Омелянівки). Дорога на посад проходила по дамбі, насапаній з південної сторони через заплаву р. Устя. Це була одна з двох «старих греблиць», згаданих у документі 1596 р., які складали своєрідну гідросистему, вона наповнювала водою оборонні рови, навколо посадів міста. Один такий рів по колу із сходу відділяв від головного посаду пологу острівну ділянку — ур. «Пастівник», на якій згідно переказам розташовувався первісний монастир Різдва Пречистої Богородиці.

Існування третьої укріпленої правобережної частини міста до певної міри копіює тричленну структуру середньоевропейських міст цього періоду. Ця структура найвиразніше виступає у сусідньому Лучеську, як це видно з пізніших описів (інвентарів) XVI ст. Протягом шести польових сезонів у 1977-1995 р. на ур. «Пастівник» досліджено близько 400 кв. м площі. В центральній частині цього острова зафіксовано незабудовану ділянку площею не менше 0,1 га, до якої з півдня прилягає давнє цerkвище, яке фіксується кам'яним хрестом та ґрунтовими підплитовими похованнями — X-XIII ст. Для XIII ст. характерною рисою є

розміщення монастирів на головній торговій площі, яка в цей час формується поряд з в'їздом до окольного міста (Лучеськ, Львів).

Чотири споруди XII — першої пол. XIII ст., досліджені в цій частині посаду, належали дружиннику, купцю та майстру-бронзолivarнику. Вони мали заглиблені елементи коштування — погребі. В одному випадку зафіксовано рештки зруйнованої глиняної печі у куті житла. Підставою для визначення соціальної приналежності будівель послужили речові знахідки із заповнень: відходи бронзолivarного виробництва, концентрація привізних виробів з кераміки, скла та предмети спорядження вершника — острога, пластина панцирна, бронзовий казан, кістяна обкладка колчана та інше. Площа острова перевищує 10 га. Розвідковими роботами встановлено існування будови по всій його території, чому сприяла наявність джерел води у південній та північній частинах острова. З півдня та сходу за ровами розміщувалось, очевидно, неукріплене передмістя.

Окремим районом посаду Пересопниці було узгір'я «Мигор» в межиріччі Стубли та Омелянівки, з'єднане з окольным містом вищезгаданою земляною дамбою, — в'їздом у місто. У 1930-их та в 1974 р. В. Терський археологічно обстежувались залишки печери, виритої в материковому лесі. В ній було зібрано людські рештки, бронзові та кістяні предмети побуту X-XIII ст. а неподалік досліджене житло X ст. У XI-XIII ст. була забудована, очевидно, вся територія урочища площею близько 25 га. У північній його частині навпроти «кварталу металургів» дитинця зафіксовано сліди металургійного виробництва.

Наприкінці XIV ст., можливо, внаслідок остаточного занепаду Пересопниці, функції політичного центру округи переходять до замку Жуків, а економічним центром цієї частини Волині стає Клевань. В цей період найбільш активно продовжують функціонувати прилеглі поселення Лівобережжя в ур. «Острівець» та південніше замки на першій надзаплавній терасі р. Стубли. Разом вони, очевидно, складають рештки відомого з документів XV-XVIII ст. «места» при замку.

Посилання:

Аулік В. В., 1971. До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці//Середні віки на Україні.—Вип. I.—К.—С. 168-176 .

Пастернак Я., 1937. Нові археологічні набутки музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від 1933-1936//Записки НТШ.—Т.154.—Львів.—С. 241-261.

Рожко М. Ф., 1990. Тустань//Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды).—К.: Наукова думка.

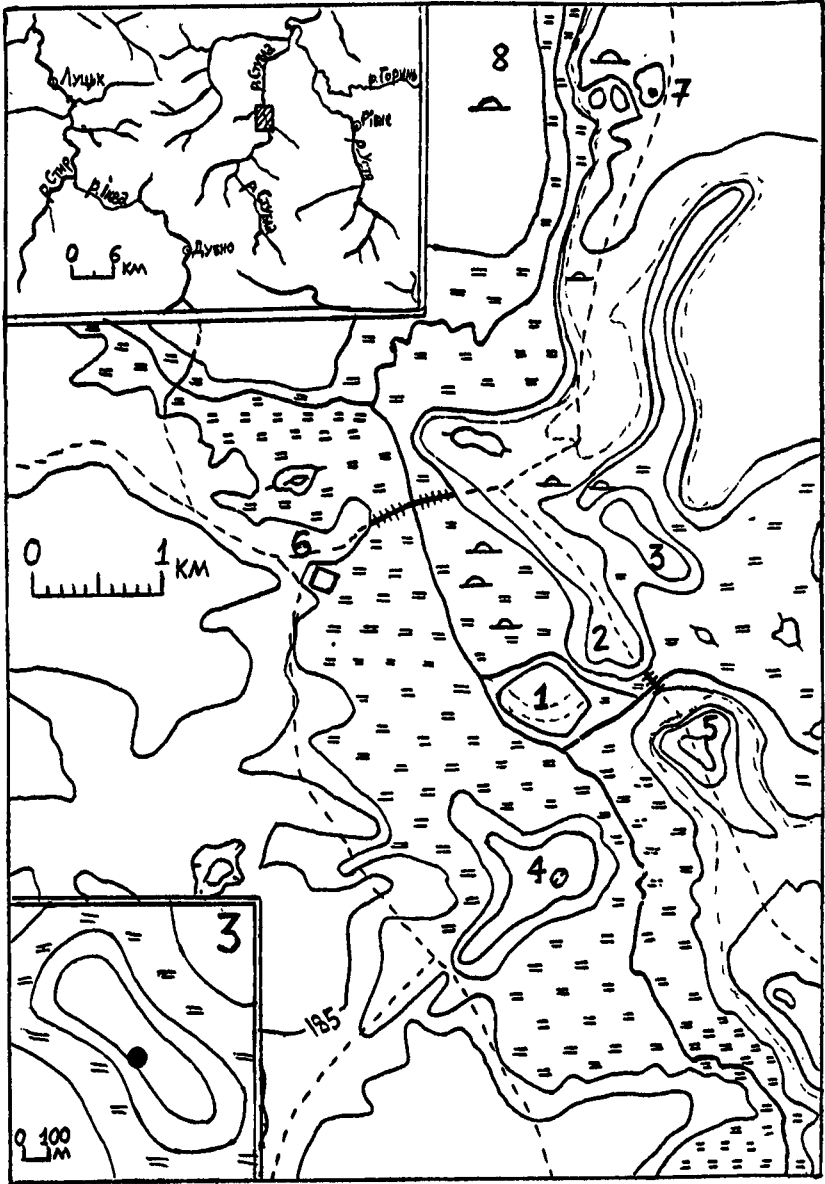
Терський С. 1994. Пересопницька волость//Родовід. Наукові записки з історії та культури України. N 7.—Київ.—С. 4-55.

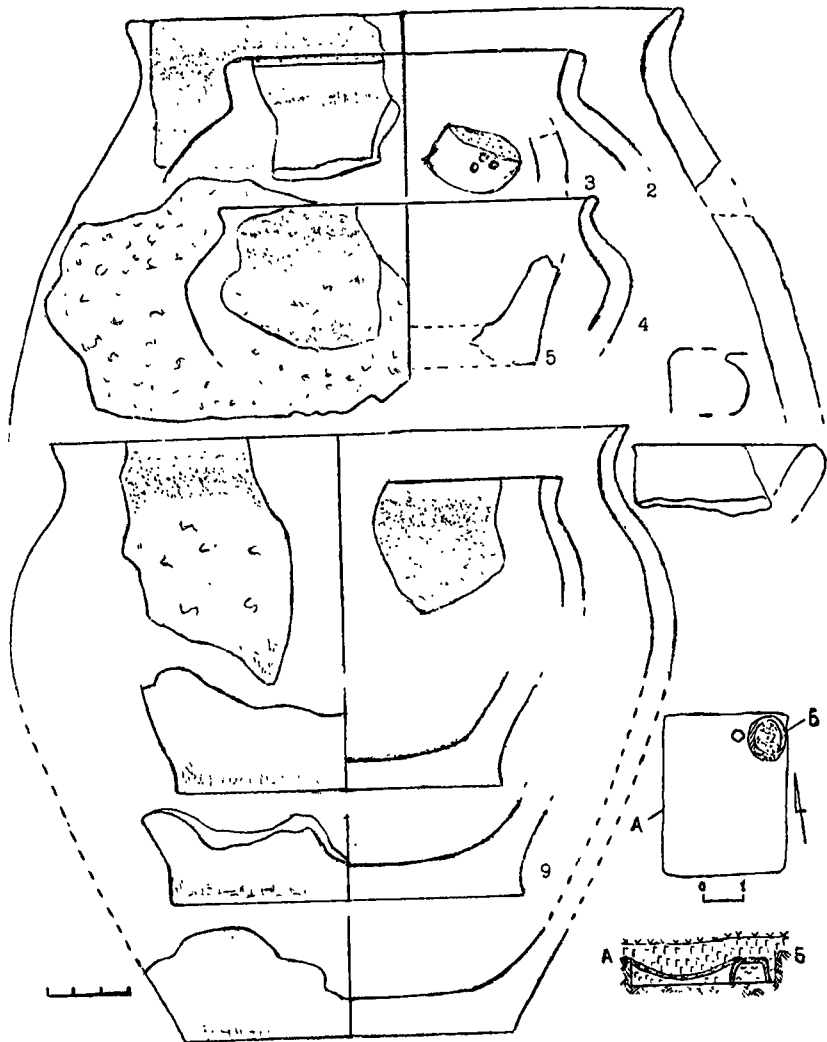
Терський С. Терський В., 1994. Літописна Пересопниця або призабуте місто над Стублою//Родовід. N 7.—Київ.

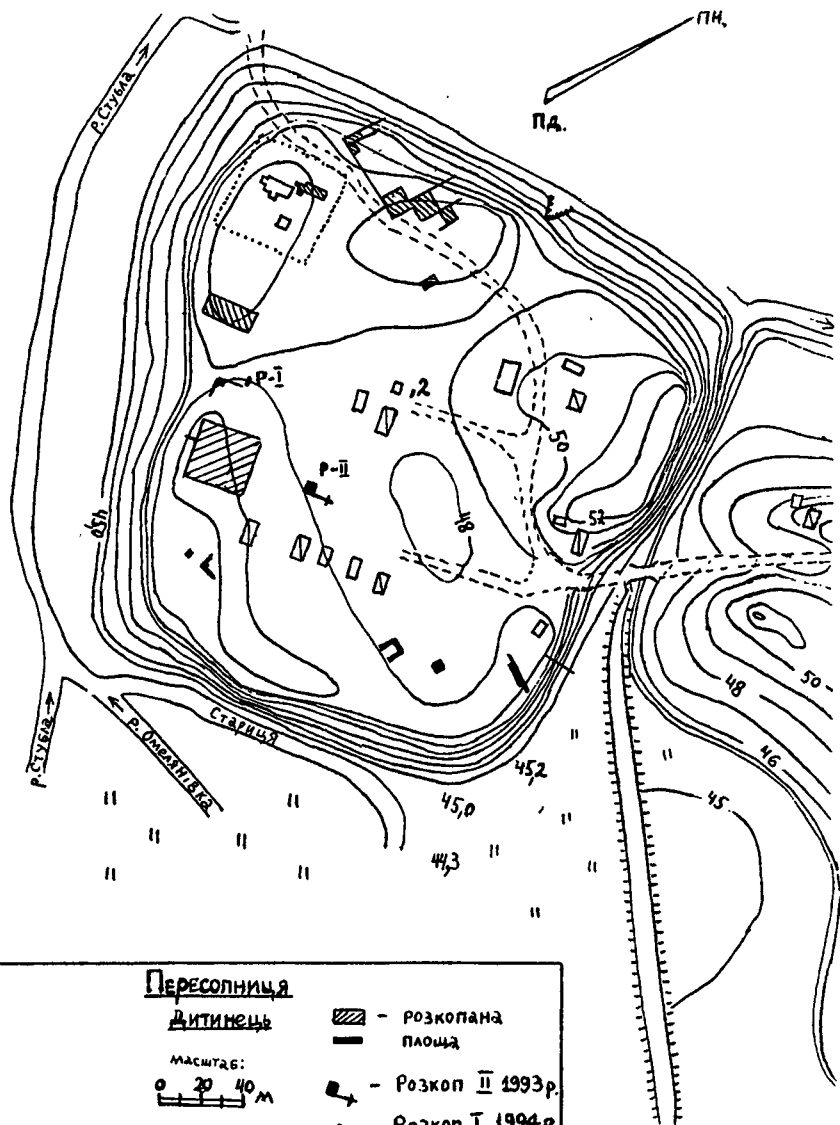
Терський-Шеломенцев В. С., 1990. Пересопниця//Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды).—Київ.

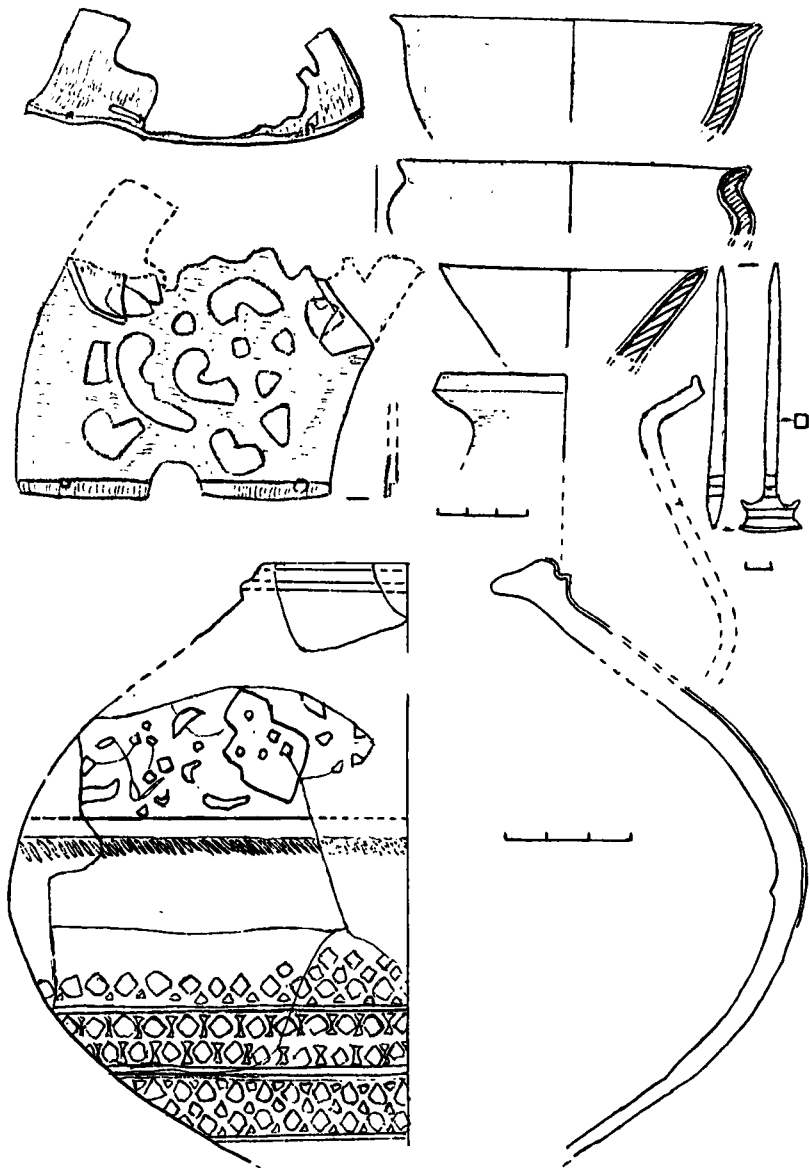
Шеломенцев-Терський В. С., 1978. Костерезная мастерская на городище летописной Пересопницы//Археол. открытия 1977 г.—Москва.

Rauhut L. 1960. Wczesnosredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym muzeum archologicznym w Warszawie//Materiały wczesnosredniowieczne. T. 5.

ТОРГОВИЦЬКИЙ СКАРБ

Скарб давньоруських срібних речей, випадково знайдений 25 березня 1971 р. в с. Торговиця Млинівського району Рівненської області, був переданий в Рівненський краєзнавчий музей вчителем історії Торговицької середньої школи М. Ф. Тимошенком.

Місце знахідки було обстежено автором у квітні 1971 р. Розвідкою встановлено, що скарб знаходився на території давньоруського городища за західною околицею с. Торговиця на правому березі р. Іква, неподалік її злиття з р. Стир в місцевості Замок. Городище складається з двох частин: дитинця і посаду. Дитинець 84 X 127 м займає мис на дев'ятиметровому підвищенні, відділений зі східного боку ровом. В західній частині дитинець пошкоджений колишнім кар'єром для добування глини. Скарб і був знайдений на обривистому боці дитинця.

Культурний шар городища в 1971-1972 рр. досліджувався археологічною експедицією Рівненського краєзнавчого музею.¹ Значна кількість уламків глиняного посуду в культурному шарі датує пам'ятку XI — першою половиною XIII ст.

Склад скарбу

Скарб складається з срібних речей — семи шийних гривен, трьох браслетів, трьох скроневих кілець, трьох перснів, монетної гривні та фрагменту монетної гривні, п'яти сережок, лунниці та п'яти намистин з бурштину.

Гривна 1 (табл. I, 1), діаметром 14,3 см, в перетині — 1,8 см, порожниста, плетена з п'яти скручених разом парних дротів. Наконечники чотиригранні біля основи, сплюснені на кінцях до платівок. Замок — з дротяноподібного гачка, закрученого у спіраль на кінці однієї пластини. Наконечники декоровані з зовнішнього боку пунсонним орнаментом. На місці з'єднання дротів з наконечниками та нижче на 2 см поверхня гривни скручена тонкими дротинками. Вага гривни 135 г.

Гривна 2 (табл. I, 2), діаметром 15,6 см, в перетині — 1,9 см, порожниста, плетена з трьох скручених разом парних дротів. Наконечники конусні, овальні біля основи. Замок — з двох дротяноподібних гачків, закручених у спіраль на кінцях; вага — 167 г.

Гривна 3 (табл. I, 3), діаметром 16,5 см, в перетині — 2 см, порожниста, плетена з шести парних дротів. Наконечники сплюснені, закручені на кінцях у трубочки. Пластини декоровані пунсонним орнаментом: двома горизонтальними рядами крапок, всередині розташований орнамент з зигзагоподібних крапок; вага — 207 г.

Гривна 4 (табл. I, 4), діаметром 18 см, в перетині — 2 см, порожниста, плетена з чотирьох парних дротів. Наконечники сплюснені, закручені на кінцях у трубочки. Пластини декоровані пунсонним

1. Никольченко Ю. М. Древнерусское городище в с. Торговица. // Археологические открытия 1971 года. — М., 1972. — С. 385-386; Никольченко Ю. М. Киян Е. Ф. Работы Ровенского краеведческого музея // Археологические открытия 1972 года. — М., 1973 — С. 318-319.

орнаментом: чотирма горизонтальними рядами крапок, всередині розташований орнамент з двох рядів зигзагоподібних крапок; вага — 442 г.

Гривна 5 (табл. I, 5), діаметром 17 см, в перетині — 1,9 см, порожниста, плетена з п'яти парних дротів. Наконечники сплющені, закручені на кінцях у трубочки; вага — 267 г.

Гривна 6 (табл. I, 6), діаметром 16,2 см, в перетині — 1,9 см, порожниста, плетена з трьох дротів. Наконечники сплющені, закручені на кінцях у трубочки. Пластини декоровані пунсонним орнаментом у вигляді двох рядів зигзагоподібних крапок; вага — 216 г.

Гривна 7 (табл. I, 7), діаметром 17,3 см, в перетині — 2 см, порожниста, плетена з п'яти парних дротів. Наконечники сплющені, закручені на кінцях у трубочки; вага — 247 г.

Характерною рисою всіх плоских наконечників гривен з замком з трубочок — пробиті поруч з ними отвори, що вказують ще на один засіб кріплення.

Браслет 1 (табл. II, 1), діаметром 8,5 см, в перетині — 1,7 см, плетений з шести дротів. Наконечники мигдалеподібні із рубчиками по краю, трьома напівкульками із кружечками, а також з гравірованим мотивом напівкрина, що називають мотивом бігунця, лози; вага — 96 г.

Браслет 2 (табл. II, 2), діаметром 70 см, в перетині — 1,5 см, плетений із товстого дроту. Наконечники мигдалеподібної форми, з рубчиками по краю, з трьома напівкульками, з мотивом вписаних одна в одну краплеподібних фігур; вага — 62 г.

Браслет 3 (табл. II, 3), обруч, діаметром 7,5 см, в перетині — 1,5 см, плетений з товстого дроту; вага — 60 г.

Особливістю браслетів 1 і 2 є окреме виготовлення наконечників та їх монтаж з плетивом.

Троє дротяних скроневих кілець діаметром 15, 15 і 20 мм мають кінці, які не заходять один на другий (табл. II, 12). Один кінець розплющений і спіралью загнутий у трубочку.

Два персні виготовлені з плетених дротів, кожний розплющений на кінцях (табл. II, II). Один перстень виготовлений з одного дроту з кінцями, що заходять один на другий (табл. II, 9).

Сережки так званого «волинського» типу складаються із дротяного кільця, декорованого срібними намистинами та бахромою (табл. II, 7). Одна сережка прикрашена зависаючою з кільця підвіскою. Ця підвіска відлита по восковій моделі. Поверхня підвіски прикрашена орнаментом, імітуючим зерно. Дві інші сережки представлені лише фрагментами.

Одна намистина представляє собою циліндр діаметром 13 мм з тонкого мідного дроту, покритий кульками зерні (140 шт.), нитка продівалася крізь намистину (табл. II, 6).

Друга намистина представлена фрагментом її верхньої частини. Вона складається з тонкої злегка втягнутої сфери, покритої кульками зерні (134 шт.). У верхній частині сфери припаяна трубочка, на якій кріпиться кільце з срібного дроту діаметром 2 см.

Лунниця розміром 21 X 32 мм вкрита кульками зерні, яка утворює зигзагоподібний геометричний малюнок (табл. II, 10). У

верхній частині припаяна трубочка для кріплення, також декорована кульками зерні, розташованими вертикально. Всього на поверхні лунниці розміщено 564 кульки срібла. У верхній частині лунниці та по краях розміщені (по три) гнізда для кріплення, ймовірно, коштовного каміння.

Монетна гривня та фрагмент гривні відносяться до «новгородського» типу (табл. II, 4, 5). Довжина повного виробу 17,2 см, вага — 193 г. На одній бічній поверхні нанесені два поглиблених ділення. Фрагмент гривні має довжину 4,5 см, вагу — 57 г.

П'ять бурштинових намистин мають форму багатогранників. Вони виготовлені з червоного бурштину (табл. II, 13). Отвір для нитки розміщений по довжині і у всіх випадках не співпадає з центром виробів. Довжина намистин від 13 до 9 мм, діаметр — від 7 до 11 мм.

Тип виробів торговицького скарбу 1971 р. повністю відповідає складу переважної більшості давньоруських скарбів.

Склад речей скарбу, їх окремі риси дають можливість віднести його поховання до рубежу XI — XII ст.

Лунниця за часом виготовлення являє собою найбільш ранню річ. Г. Ф. Корзухіна не без підстав вважає, що аналогічні лунниці, вкриті кульками зерні, з'являються на Русі, зокрема на Волині, з другої половини X ст.²

Намистини, покриті зерню, мають великий ареал поширення. Вони побутують у дреговичів,³ сіверян — в могильнику поблизу с. Липове, с. Сивооло Березнянського району Чернігівської області;⁴ волинян — жорнівський скарб 1978 р. (Луцький район, Волинська область)⁵, Городищенський скарб 1983 р. (Луцький район, Волинська область)⁶; уличів — в Південному Побужжі — в Кокиївському скарбі 1928 р.⁷

Лунниця, покрита зерню, зернені намистини в складі Торговицького скарбу — явище не випадкове. Їх не можливо вилучити з комплексу зернених прикрас волинської традиції. На території Західної Волині в 1883 р. в с. Борщівка на Рівненщині знайдений скарб XI — XII ст., до складу якого увійшли дві срібні лунниці, покриті зерню⁸, а в 1898 р. на північ від с. Пересопниця (Рівненський район, Рівненська область) в кургані виявлено поховання ювеліра, в якому знаходились інструменти для виготовлення зерневого убору.⁹

Гривни та браслети, плетені з дроту, характерні для скарбів Волині XI ст. та Київщини. Вони просто переважають у скарбах. Ана-

2. Корзухіна Г. Ф. Русские клады IX — XIII вв. — М. — Л., 1954. — С. 23.

3. Седов В. В. Восточные славяне в VI — XIII вв. // Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах. — М., 1982. — С. 114.

4. Орлов Р. С. Про ювелірну традицію сільського населення Чернігівської землі в XI — XII ст. // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. — Чернівці, 1988.

5. Чайка Р. М., Зварич В. В. Работы Вольско-Днестровской экспедиции // Археологические открытия 1978 года. — М., 1979. — С. 417-419.

6. Кучинко М. М., Орлов Р. С. Городищенський скарб з Волині // Археологія. — 1989. — Вип. 2. — С. 100-101.

7. Лінка-Геппенер Н. Кокиївський скарб // Археологія. — 1948. — Т. II. — С. 182-191.

8. Корзухіна Г. Ф. Русские клады IX — XIII вв. — С. 85.

9. Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. — К., 1957. — С. 41.

логічні речі, в т. ч. гривни з гачком з Піляви на Росаві, Миронівки, Ісковщини, із Кікового, Козлина, Бечені, Бужиські, Городища.¹⁰ Ці вироби Г. Ф. Корзухіна відносять до традиційних прикрас «племінної» верхівки і в I тис. до н. е.¹¹

Замки гривен: один з двох гачків, один з гачком і отвором для зчеплення з'являються в X ст. і є типовими для XI ст., а п'ять з двох трубочок, з'являється в кінці XI — на рубежі XI—XII ст.¹² Г. Ф. Корзухіна віднесла формування типу витого браслета з мигдалеподібними наконечниками до другої половини XI ст., що максимально поширюються в XII—XIII ст. Наконечники двох браслетів Торговицького скарбу аналогічні наконечникам двох браслетів Городищенського скарбу, які М. М. Кучінко і Р. С. Орлов аргументовано датують XI ст.¹³

Монетні гривні «новгородського» типу І. Г. Спаський пропонує датувати по розміру зливка. Зливки XI ст. — довгі і прями. На початку XII ст. їх змінюють короткі, злегка горбаті палички.¹⁴

Дротяні скроневі кільця з розплющеними і спірально загнутими у трубочку краями знаходять переважно на території Галицько-Волинського князівства та в землях південних слов'ян.¹⁵ Період їх існування коливається з кінця XI до першої половини XIII ст. На городищі біля с. Городище Шепетівського району Хмельницької області дротяні скроневі кільця входили до складу тринадцяти скарбів.¹⁶ Відомі вони і по матеріалах дослідження Райковецького городища.¹⁷ Багато аналогічних виробів виявлено в шарі XII — першої половини XIII ст. під час дослідження літописного Дорогобужа (с. Дорогобуж Гоцанського району Рівненської області).¹⁸

Скроневі дротяні кільця вживалися разом з речами, що були типовими для XII — першої половини XIII ст. і мали вплив на формування парадного металевого убору знатної жінки цієї місцевості. Всього в скарбах Південно-Західної Русі XII—XIII ст., переважно на Волині, знайдено понад 250 екземплярів загнукоткінцевих скроневих кілець.¹⁹

Серги «волинського» типу, прикрашені орнаментом, імітуючим зернь, характерні для ливарної продукції давньоруських сільських ювелірів. Найбільш часто вони зустрічаються в скарбах і похованнях X—першої половини XI ст.²⁰

Предмети особистого убору та інші коштовності, які увійшли до

10. Див. Кучінко М. М., Орлов Р. С. Городищенський скарб з Волині. — С. 101.

11. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX — XIII вв. — С. 63.

12. Кучінко М. М., Орлов Р. С. Городищенський скарб з Волині. — С. 101.

13. Там же. — С. 102-103.

14. Спаський І. Г. Русская монетная система. — Л., 1979. — С. 64.

15. Седов В. В. Восточные славяне в VI — XIII вв. — М., 1982. — С. 100, 205. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. — М., 1993. — С. 51.

16. Пескова А. А. Древнерусский город Изяславль XII — XIII вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. — Ленинград, 1988. — С. 16-23.

17. Гончаров В. К. Райковецкое городище. — К., 1950. — Табл. XX, 18.

18. Прищеп Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. — Рівне, 1996. — С. 78. Рис. 35, 1-11.

19. Михайлова Р. Д. Художня культура Південно-Західної Русі X—першої половини XI ст. Автореферат диссертациі на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К. 1994. — С. 15.

20. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX — XIII вв. — С. 59.

складу Торговицького скарбу, нагромаджувались поступово; збільшувалась кількість однотипових прикрас: гривен, браслетів, скроневих кілець, сережок. Можливо, ці речі переходили у спадщину і пов'язані між собою «генеалогічно».

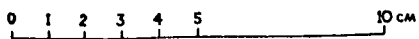
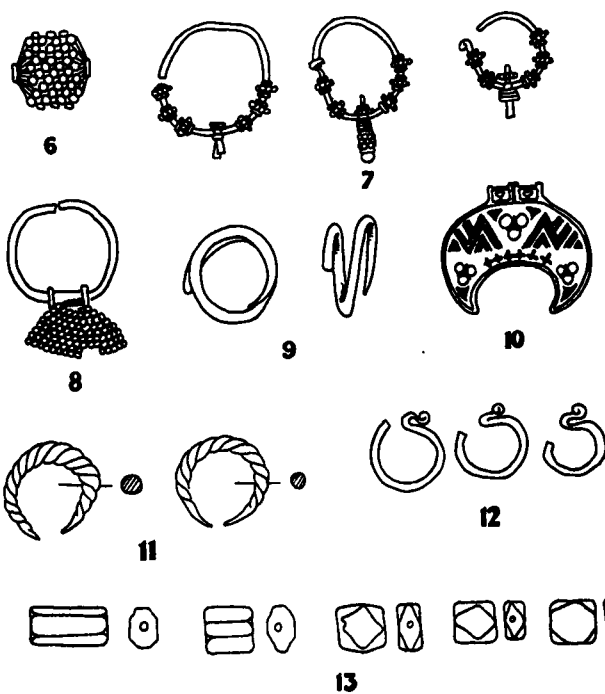
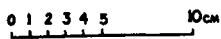
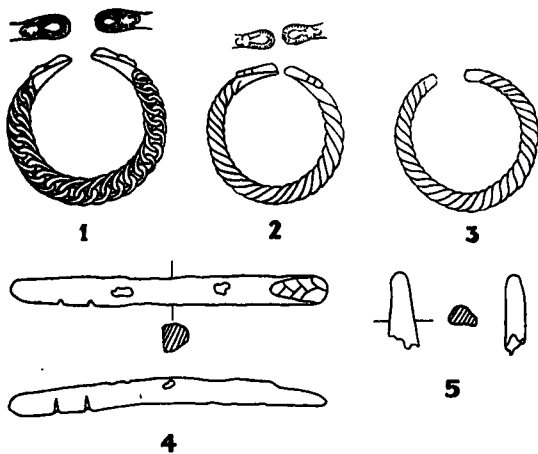
На прикладі Торговицького скарбу підтверджується думка Г. Ф. Корзухіної про поступове збирання речей. З нею повністю згодні М. М. Кучинко і Р. С. Орлов, вивчаючи Городищенський скарб 1983 р. А спільна належність скарбу визначається його складом: набором традиційних прикрас для місцевої знаті.

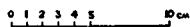
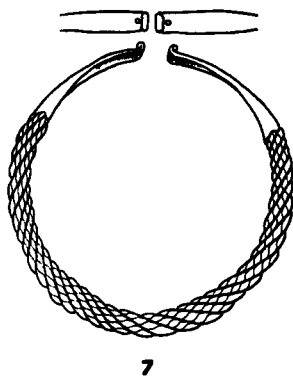
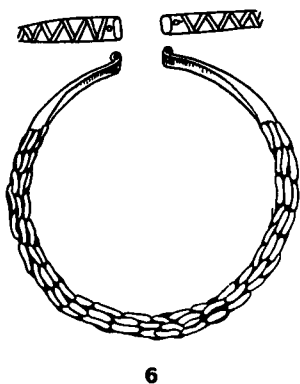
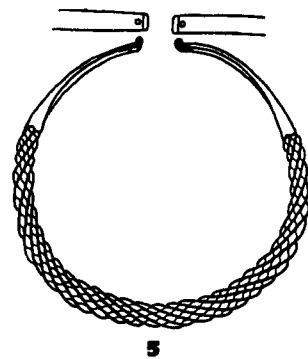
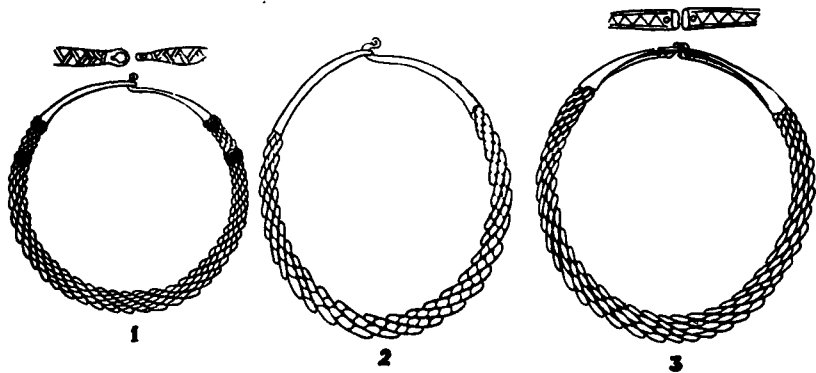
Причина, що призвела до зариття скарбу, могла бути пов'язана з подіями 1149 року.

Мова йде про похід князя Юрія Долгорукого з братом Вячеславом і сином Андрієм на Луцьк.

Як свідчить літопис, в цей рік князь знаходився поблизу Муравиці. Городище літописної Муравиці знаходиться поблизу смт. Млинів. На півночі від Муравиці знаходиться Луцьк (відстань 35 км), на північному заході — Торговицьке городище (відстань 16 км).

Військова загроза, на нашу думку, примусила мешканців поселення сховати коштовні речі.

РОЛЬ ВОЛИНІ У ПОХОДЖЕННІ І СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА.

Історія українського козацтва належить до тих сторінок нашої минувшини, що привертають увагу не одного покоління істориків. Різні аспекти козацької історії розглядалися дослідниками. За часи вивчення даного питання опубліковані різноманітні матеріали, що стосуються усіх періодів козащини. Закономірним є те, що дослідники зосередились на вивченні козацької історії стосовно територій, що знаходились у складі Війська Запорозького. Навіть склався певний стереотип, коли історики майже не намагались вивчати відношення інших українських земель до козащини. Віднайшовши ж факти, що пов'язують, наприклад, Волинський регіон з козацтвом, ще й досі вважають, що «Волинь і козацтво — теми не близькі».¹

Саме відповідний підхід до вивчення історії українського козацтва ми хочемо заперечити. Показати, що саме завдяки Волині, жителі якої робили усілякі спроби утвердити у рідній землі козацький устрій, українське козацтво зародилось і розвивалось. Вивчаючи дослідження, що стосуються козацької історії, нами була звернена увага на зв'язки саме Волині з козащиною. Тому запропоноване повідомлення спрямоване на аналіз та розуміння тих процесів, що проходили у Волинському краї в часи походження та становлення українського козацтва, визначення ролі та місця відповідного регіону в контексті усієї козацької історії. Даний матеріал носить характер історичної розвідки.

Походження українського козацтва — одне з найскладніших питань, що стоїть перед козакознавцями. Хоча нещодавно відзначався п'ятсотлітній ювілей, витоки козацького руху таять у собі багато невідомого. На сьогодні найдавніший запис про козаків, щоправда тюркського походження, віднайдений у «Таємній історії монголів» і датується 1240 роком.² Проте польський історик М. Стрийковський, описуючи події, що проходили в Києворуській державі у XII столітті, воїнів, які допомагали князю Ізяславу Мстиславовичу здобути Київський стіл іменує козаками. Та й не просто козаками, а «волинськими козаками».³

Звичайно, такому авторитетному досліднику, як Стрийковський, було відомо, що у XII столітті князівські дружинники не могли називатись козаками, але, описуючи наступні події цього ж часу, волинські воїни знову названі козаками. На нашу думку це не просто помилка чи не уважене ставлення до термінів. Живучи у XVI столітті, в добу становлення українського козацтва, Стрийковський не вбачав генетичної відмінності між воїнами двох різних епох. Саме означення «волинські» також не випадкове. Князь Ізяслав — відомий воєвник, в своїй боротьбі за Київ використовував військові сили чорних клобуків, які за однією з теорій походження козацтва стояли біля витоків козащини. А чи не мав дослідник

фактів чи хоча б усних свідчень про зв'язки волинян з степом, про освоєння жителями Волині степових просторів у XII столітті? Ці питання на сьогодні залишаються відкритими.

Історична територія Волині простягалась від Сяну до Тетерева з заходу на схід та від Прип'яті до Карпат з півночі на південь. Після монгольської навали у XIII столітті Волинський регіон набуває все більшої політичної, економічної та військової ваги. Саме тут проживали князівські роди, які підіймали Україну з руїни після татарських «гостин», налагоджували життя, поновлювали зв'язки між різними землями.

В часи Галицько-Волинського князівства східну частину Волині, що прилягала до Київщини, в басейні Случі та Бугу, займали так звані болоховці. Вони мали певне автономне управління, були у них свої князі, які стояли в опозиції до влади в центральній Волині, за що робив походи на болоховців князь Данило Галицький. За однією з теорій саме з болоховських земель бере початок українське козацтво.

В Литовський період нашої історії представник найбільшого волинського княжого роду Федір Острозький брав участь у військових справах, пов'язаних з гуситським рухом. Ці події дали підставу для народження гуситської теорії походження козацтва. З якої не виключається те, що саме волинські воїни, які брали участь у чеських подіях, привнесли в козацьке середовище здобутий там досвід ведення бойових дій, зокрема порядок розміщення військ у вигляді «рухомого табору».

Наводячи різні теорії походження козацтва, ми не хочемо пропонувати якоїсь нової — волинської теорії. Намагаємось лиш прослідкувати відношення до тих територій, де в майбутньому творилось козацьке життя, Волинського регіону.

Виходячи з того, що проблема походження будь-якого явища досить складна, підходити до її розв'язання однозначно неможливо. Початок українського козацтва також не можна обмежити певними хронологічними рамками. Ніхто не віднайде певної точки відліку цього процесу. Її немає і не може існувати. Вести в матеріал її можливо лише штучно. Ми згідні з М. Грушевським, який вважав, що козащина по суті є старим побутовим явищем, котре було викликане сусідством осілих землеробів з кочовим степом. Ті аналогії, що мали різні явища українського життя попередніх століть, не є прямим наслідком козащини, її не можна безпосередньо від них виводити.⁴ Лише зауважимо, що територія, де розміщувалось українське (запорозьке) козацтво, віддавна була сферою інтересів Волині, її князів. І це закономірно. Займаючи головне місце в суспільно-політичному житті південноруських земель, Волинь не могла не бути зацікавленою тими процесами, що проходили в степовому пограниччі, вільних землях Запорозжя. Зацікавленість ця була як політичного, так і економічного характеру. Це — і захист від нападу татар, це — і освоєння незайманих степових просторів.

Волинська земля, військовий потенціал якої був найбільшим з усіх південноруських територій, просто вимушена була поповнювати дніпровську вольницю. Саме життя вимагало від волинян бути

добрими воїнами. Класична фраза волинської шляхти 1540-х років збереглась у тогочасних документах: "...тут на Волині будь ссть або не ссть перемире з татари, тогда предся з коня мало зседаеш".⁵ Волинські селяни також змушені були в будь-яку хвилину захистити себе, своїх рідних та близьких від степових «гостей». Ось як описує мандрівник XVI століття пограничного селянина Волині: «...виходячи на роботу він несе на плечі рушницю, а збоку привінчує шаблю або тесак».⁶

Незважаючи на татарську загрозу, волиняни поступово освоювали і дикий степ. На це вказував і М. Грушевський, що не тільки з східноукраїнських міст, а й з дальніх польських й волинських околиць кожної весни сотні підприємливих людей розходились по степових уходах і до глибокої осені перебували тут. По Прип'яті та її південних волинських притоках Случі, Горині, Стиру йшли кам'яги, що везли товари низу — мед, рибу, інші продукти, придбані волинськими промисловцями.⁷ Як бачимо, не зважаючи на загрозу життю, економічний інтерес був чи не найголовнішим чинником залишення рідних домівок, оселення у степу спочатку тимчасово (тепла пора року), а пізніше на постійне прожиття. На зростання степового господарства мав певний вплив і панський гніт в різних українських землях. Саме тікаючи від нього жителі Волині, а також Галичини, вважає М. Грушевський, відправлялись туди, де не було панів.⁸

Переселившись у вільні землі, новоприбульці, звичайно, не могли не мати контактів з рідним краєм, де вони народились, де залишилися їхні рідні та близькі. Ці зв'язки зміцнювались завдяки спільним інтересам, особливо в боротьбі з татарськими силами. Тісні стосунки з козаками були у волинського князя Костянтина Івановича Острозького. Він першим в Україні носив титул «гетьмана» (міністр оборони Великого князівства Литовського). Князь вважав козаків, хоч і мало «збройними», але у справі військової боротьби з мусульманами більш досвідченими, ніж поляки.⁹ Острозький неодноразово очолював об'єднані польсько-козацькі війська, що виступали проти татар. Військові сили князя були одними з найбільших у Литовській державі. Показ війська, влаштований у 1529 році, виявив, що Волинь була на п'ятому місці щодо кількості оборонної сили, слідуючи за віленським, троцьким, жмудським та підляшським воєводствами. Більшу частину волинського війська забезпечував князь Острозький. Загалом з 294 боярських родин давалось 789 коней та 6112 чоловік служби. Сам же князь Острозький постачав 426 коней та 3408 осіб служби.¹⁰

На нашу думку, саме з цього середовища йшла певна частина населення, яка поповнювала дніпровську вольницю. Про те, що і в майбутньому князі Острозькі, а значить і Волинь, найбільша частина землі якої знаходилась в руках цієї князівської династії, були причетні до становлення козацтва, свідчать наступні події. Так після неодноразових звертань татарських посланців до польського короля з скаргами на дії низових козаків було створено цілу урядову комісію. За її висновками винуватцем у розповсюдженні козацтва низового визнано князя Острозького Костянтина Костянти-

новича, бо з його земель найбільше козаків виходить. А 1578 року самі татари завітали до Острога в гості. Обложивши місто, вони звинувачували князя, що найбільші провідники козацтва знаходять у нього опіку.¹¹

Якщо місце у тодішньому суспільстві не дозволяло Острозьким очолити нову силу, яка формувалась на давній правкраїнській території, то менш заможні князівські родини були найактивнішими творцями козащини.

В кінці 40-х років XVI ст. на посаду старости черкаського та канівського був призначений волинський князь Дмитро Іванович Вишневецький. Головним його обов'язком була охорона кордонів держави на межі з Диким полем. Від своїх попередників окраїних державців польського уряду, Вишневецький відрізнявся тим, що пов'язав своє життя безпосередньо з козацтвом. До боротьби з степовими нападниками змусила князя і трагедія двоюрідного брата Федора, 1549 року все сімейство якого було взято в полон татарами. На Волині Дмитру Вишневецькому належало всього декілька сіл. Звичайно організація військової сили на Запорозжжі цікавила князя в більшій мірі, ніж ведення невеликого господарства. Влаштувавши постійний осідок в степу, Вишневецький збудував захисне укріплення на острові Хортиця.¹² Саме його вважають першою Запорозькою Січчю.

Якщо Д. Вишневецький розпочав згуртування запорозького козацтва, то його наступники, також небагаті волинські князі, очолюючи козацтво, створювали незалежну військово-господарську структуру. Поступово українські козаки здобували авторитет в Україні та поза її межами. Поповнювали козацькі сили вихідці з Волині та інших українських земель. Побратимом Д. Вишневецького можна вважати волинського князя Богуша Корецького.¹³ Він провів не один бій з татарами, визволяючи своїх земляків, які були забрані в ясир. Інший волинський князь Богдан Ружинський, також, як його волинські попередники, не дбав про розширення своїх володінь, зосередивши свою енергію у південному напрямку. Ось що писали про нього: «Богдан князь Ружинський, гетьман низових козаків, з своєю ротою покинувши світові розкоші (які йому як малому князю мало всміхались), стоїть, як мужній лев, піднісши руку праву, щоб звести з поганями бесіду криваву».¹⁴ Виходячи з небагаточисельних документальних свідчень стосовно Богдана — князя Ружинського — гетьмана низових козаків, М. Грушевський вважає, що між 1575 і 1577 роками, окрім нього ніхто в ролі козацького старшого невідомий.¹⁵

Усі волинські отамани, про яких згадувалось вище, не обирались на козацьких радах, а очолювали загони козаків з набербованих ними людей, які здебільшого були уродженцями тих місцевостей, якими володіли князі. Лиш з часом на Запорозжжі сформувалась окрема організація з постійним отаманом, який обирався у козацькому колі. Першим таким козаком, якого тогочасні документи називають гетьманом Війська Запорозького, був згаданий у 1586 році Богдан Микошинський або, як його ще величають, Кулага Богдан Микошинський.¹⁶ Його походження поки що не з'ясоване.

Ймовірно, він також був вихідцем з Волині та продовжував справу своїх земляків.

Наведені факти свідчать, що одну з головних ролей в організації дніпровської вольниці відіграли волинські князі. Прибуваючи у вільний степ з своїми військовими силами, вони посилили той потенціал свободолюбивих козаків, що сформувався раніш. Вони надали мешканцям Запорозжя нових рис у структурі їхнього життя, перетворивши степові простори у притягуючий куточок для тих, кому важко було на рідній землі, хто не міг реалізувати своїх можливостей або просто потребував захисту. Волинські князі свідомо чи не свідомо вносили відчутний вклад в організацію та зміцнення українського (запорозького) козацтва. Відповідно до свого суспільного становища, у скрутну для рідного краю годину, вони виступали на захист батьківщини. Освоєння ж степу стало для козацтва поверненням на землі своїх предків, які змушені були залишити свої домівки під тиском войовничих пришельців.

Якщо до кінця XVI століття українське козацтво спрямовує усі зусилля на боротьбу у південному напрямку, то з часом козацька зброя направляється і на захід. Влучно підмітив Д. Яворницький: «Як бойовий пост між турко-татарами з одного боку та поляками з другого, козаки були справжнім живим оплотом для всієї руської народності і на своїх плечах виносили усі удари, як з боку мусульманського Криму та Туреччини так і з боку католицької Польщі.»¹⁷

Ще у постанові польського сейму від 1580 року говорилось про покарання «своєвольників» (так у той час польська влада називала козаків), які на Україні руській, київській, волинській, подільській, брацлавській порушують угоди Польщі з Туреччиною.¹⁸ Перший же організований козацький виступ проти польської влади очолив шляхтич з Підляшшя — територія історичної Волині — Криштоф Косинський. Події відбувались у 1591 році. Повстання було викликане тими процесами, що розпочались у суспільстві, а саме початком формування козацтва як стану. На рубежі XVI-XVII століть українське козацтво переростає в окрему станову групу з своїми інтересами, економічними та суспільними прерогативами. Саме нові права, що здобувало козацтво, обмежувались князівською владою. Приводом до виступів козаків Косинського був конфлікт князя Януша Острозького з козацьким ватажком за землі, які були надані останньому за військову службу. Вже цей перший виступ, що розпочався на Київщині, а продовжився й завершився на Волині, показав, що в суспільстві з'явилась нова сила, яка претендує на місце князівської влади.

Наступне козацьке повстання під проводом Северина Наливайка також найтісніше пов'язане з волинським краєм. Події, що розпочинались на Волині у 1594 році, лиш підтвердили те, що відбувається відкрита боротьба за утвердження нової суспільної сили — козацтва і здобуття ним владних вершин. Несвідомо події перших козацьких воєн проходили на Волині. Саме тут розпочинають втрачати свою провідну роль князівські родини. Їх авторитет у зв'язку з переходом до католицької церкви серед жителів краю впав. У козацькому таборі опиняється українська шляхта,

здебільшого дрібна. Головною ж силою у повстанні виступають покозачені міщани та селяни. Виступ Северина Наливайка активно підтримували у багатьох місцевостях Волинського регіону. Луцька городська книга від 7 березня 1596 року повідомляє, що двісті жителів волинського містечка Межиричі називали себе сотнско Лободи. Керував ними місцевий житель Охрім Гуменицький. Названі імена учасників загону, які громили панські маєтки. Це — Пилип Заривченя, Дорош та Гордій Проскурничі, Стась Комарович, Марко, зять Пекарин, Молявка Богданчич, Івашко Москалішин, Іван Русаківич, Миско Кривопиша та інші межирицькі міщани та селяни навколишніх місцевостей.¹⁹

Серед шляхти у війську Наливайка зустрічаємо представника роду Гедройтів, який брав участь у козацькому нападі на Пінськ. Є й інші відомості, що стосуються Волині. Так Януш Вронницький давав в своїй садибі Омельниці прибіжище сподвижникам Наливайка. Інший посібник був з відомої в той час родини Гулевичів на ймення Олександр.²⁰

Козацтво, усвідомлюючи себе значною силою, намагалось взяти під свій контроль певні території. Спочатку козаки встановили свою республіку на Запорозжі, пізніше С. Наливайко вступав з великим планом організації козацької провінції між Дністром та Бугом — там, де здавна був сильний козацький осередок, — щоб звідси вести боротьбу з татарами та турками.²¹

Керівники козацького руху головним гаслом своєї боротьби висували збереження «руської віри», в чому знайшли підтримку народу. М. Костомаров вважав, що князь Острозький, якщо явно не сприяв виступу Наливайка, то дивився на нього крізь пальці.²² В плані боротьби з відщепенцями православної віри погляди обох збігались. Проте більшість українського панства опиняється в польському таборі, полишивши стародавні традиції. «Де тепер... дім князів Острозьких, що світив над усі інші блиском світлості старої віри своєї? — вказував у 1610 році відомий культурний та церковний діяч Мелетій Смотрицький. — Де князі Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Чарторийські, Пронські, Ружинські».²³ Справді, усі княжі волинські нащадки, діди й прадіди яких стояли біля витоків козацтва, у вирішальний час для рідної землі, її народу, відірвались від них, вибравши багатство та прислужництво.

Не можна не погодитись з думкою В. Смолія, що на відміну від українських князівських родин та шляхти, що пройшли шлях свого утвердження, козаки належали до молодих суспільних станів з великими потенційними можливостями. Саме вони перехопили естафету державної традиції, яка перервалася у другій половині XV століття.²⁴

Слід відзначити й той факт, що велика кількість волинян брала участь у формуванні реєстрового війська. Один з найдавніших реєстрів (складений 1581 року) вказує на це. Ще М. Грушевський підрахував, що найбільша кількість козаків була з Волині — 74 чоловіки. Більшість з них представляли південь Волинської землі, маєтності князів Острозьких. З Дубенщини — 15, Костянтинова —

8, Острога — 6 козаків.²⁵ Це — Семен з Тучина, Іван з Дубна, Дмитро Случанин, Марко з Дорогобужа, Мисько Кременчанин, Іван Дерманський, Улас Муха з Рівного, Ситько Острожанин, Семен з Костянтинова, Грицько з Почаєва, Ясько Копець з Волині та багато інших.²⁶

Підводячи підсумки, хочемо відзначити, що від самих початків козаччини Волинська земля була найтісніше пов'язана з цим феноменальним явищем української історії. Безумовно, територія Волині в силу історичних обставин сприяла розвитку козацтва, яке виходило з неї, захищало її. Підтвердженням цьому є участь різних верств населення краю у творенні козацтва, його збройних виступах. Волинь відіграла роль легенів, що надихали усі спустілі простори, відроджуючи в них життя, охоронцями і творцями якого стали запорозькі козаки. Волинський регіон, зосередивши в собі основний потенціал та енергію тих українських земель, що були сплюндровані завойовниками, був головним джерелом, яке живило, розвивало та зміцнювало українське козацтво.

Посилання:

1. Атаманенко В. Б. Свідчення з історії козацтва у документах луцького гродського уряду другої половини XVI ст. // Остріг на порозі 900-річчя. Матеріали науково-краєзнавчих конференцій. 1990-1992, ч.1., — с. 15
2. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми. / Матеріали «круглого столу». // УІЖ., 1990, N 12, — с. 17
3. Пепа В. З чим до Парижа // Молодь України. 20 березня, 1991
4. Грушевський М. Історія української козаччини. Т. I. // Вітчизна, 1989, N 2, — с. 170
5. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. — К., 1991, — с. 16
6. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — К., 1991, — с. 153
7. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1990, — с. 172
8. Грушевський М. Там же — с. 191
9. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990, т. 2, — с. 9
10. Левкович І. Нарис історії Волинської землі. — Віннепег, 1953, — с. 74
11. Грушевський М. Історія української козаччини. Т. 1 // Вітчизна, 1989, N 3, — с. 199
12. Там же — с. 190
13. Сергійчук В. І. Вказ. праця, — с. 13
14. Грушевський М. Історія української козаччини. Т. 1 // Вітчизна, 1989, N 3, — с. 197
15. Грушевський М. Гетьман Богданко // ЗНТШ, т. XVI, кн. 2, 1897, — с. 18
16. Історія України в запитаннях. Вип. 1. — К., 1990, — с. 10
17. Яворницький Д. І. Вказ. праця. Т. 2, — с. 18
18. Архів ЮЗР. — К., 1863, т.1, ч. III, — с. 12
19. Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України 1569-1654. — К., 1975, — с. 91
20. Костомаров П. И. Южная Русь в конце XVI века // Исторические произведения. Автобиография. — К., 1990, — с. 91

21. Яворницький Д. І. Вказ. праця. Т. 2, — с. 104
 22. Костомаров Н. И. Вказ. праця. — с. 160
 23. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Львів, 1991, — с. 188
 24. Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ., 1991, № 5, — с. 65
 25. Грушевський М. Історія української козащини. Т. 1 // Вітчизна, 1989, № 3. — с. 201
 26. Реєстр 1581 // Літературна Україна. 13 червня 1991

ДАНІЛІЧЕВА В. Ф. (м. Рівне)

З ІСТОРИЇ ПОЛЬСЬКОЇ ЛЮДНОСТІ НА РІВНЕНЩИНІ У ХІХ—І-Й ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТЬ.

Серед чисельних національних меншин на Рівненщині в ХІХ—І-й половині ХХ століть була польська людність. Початок основних міграційних переміщень поляків на Волинь припадає на кінець ХІV—І половину ХV століть. Під час польської експансії на Волинь перемістилась велика кількість польських селян та дрібної шляхти. Протягом століть поляки становили тут більшість селянської знаті.

У ХІХ столітті на становище поляків краю мали вплив події, пов'язані з польськими повстаннями 1830-1831 та 1863 років. В квітні 1831 року на Волині перебував польський корпус генерала Дверницького, маючи за мету своїми діями підштовхнути польське населення краю до повстання проти російського уряду. Незважаючи на те, що ці наміри не були підтримані всім польським населенням Волині, все ж таки деякі польські кола краю вступили на боці повстанців. Так, шляхта Рівненського повіту сприяла одному з загонів повстанців.¹ Монахи Домбровицького монастиря приховали для повстанців 13 гармат, 33 піки, багато обмундирування.² Внаслідок антагонізму між польськими поміщиками та українськими селянами-кріпаками, а волинська шляхта розуміла небезпечність селянських виступів, повстання на Волині не набуло широкого розмаху. Корпус генерала Дверницького під тиском російської армії був змушений відступити за австрійський кордон.³

Після придушення польського повстання російський цар Микола І розпочав антипольську кампанію. Частина учасників повстання в Волинській губернії була віддана в солдати та вислана в Сибір, решта виїхала за кордон. Серед арештованих за переховування зброї для повстанців були поміщики: Держбицький з Острозького повіту, К. Карвицький з містечка Мізоч.³ На мастки учасників повстання був накладений секвестр.

1. ДІАУ, ф. 442, оп. 782, спр. 90, арк. 24-28.

2. ДІАУ, ф. 442, оп. 1, спр. 926, арк. 1-9; ВІА РФ, ф. 35, оп. 9, спр. 243.

3. ДІАУ, ф. 533, оп. 4, спр. 75, арк. 1-52; ф. 442, оп. 782, спр. 238, арк. 1-76.

Були конфісковані маєтки поміщиків: С. Ворцеля в с. Зульня, Конаршевського в с. Кричильськ, Я. Четвертинського в с. Майків та с. Плоска Рівненського повіту, В. Потоцького в селах Волданець і Ступін Дубенського повіту.¹ Дрібна шляхта, яка не визнавалась приналежною до дворянського стану, була зарахована до однодворців. Внаслідок польського повстання на Волині були закриті польські школи та Кременецький ліцей. У грудні 1840 року відмінено Магдебурзьке право в Південно-Західних губерніях.

Не дивлячись на антипольську політику царського уряду, у 2-й половині XIX століття прокотилась нова хвиля переселення поляків на Волинь. За законом царського уряду від 10 грудня 1863 року в західних губерніях було заборонено особам польського походження купувати поміщицькі маєтки. Польські землевласники для збереження свого впливу в краї знайшли можливість обходити його. Про посилення польської землеволодіння в краї свідчать «Волянские Епархальные Ведомости» і одне з почаївських видань: «Поляки, прибегая к сделке, приобретают для себя имения на имя русского происхождения. Число приобретенных поляками имений с каждым годом увеличивается».² «В Юго-Западном крае было много мелкой польской шляхты, переселенной польским королем. До 1857 года они звались дворянами, затем были приписаны к однодворцам. В 1870 году их насильно приписали к крестьянам, не к селам, а к волостям, затем записали их в вечные чиншевики и при помощи закона 1885 года устроили принудительное отчуждение помещичьих земель и наделение польской шляхты с количеством земель по цене 50 рублей десятина самой лучшей земли на выкуп с помощью казны в течении 49 лет. Кроме того разрешили крестьянам-католикам приобретение земли до 60 десятин. После издания закона 1885 года шляхта отделилась, замкнулась в своем сословии. Теперь весь Юго-Западный край оказывается покрытым множеством польских колоний, хуторов и раздробленных имений».³

За всеросійським переписом в 1897 році в Волинській губернії поляки складали 10 % населення. В містах відповідно — 7,8 %.⁴

На початок XX століття у Волинській губернії мешкало 184161 поляк, що становило майже половину польської людності в Україні.

У 1912 році полякі мешкало: в Рівному — 2750, Рівненському повіті — 24675, в Дубно — 3405, Дубенському повіті — 10887, в Острозі — 1759, Острозькому повіті — 12986, в Здолбунові — 1939.⁵

Один з колишніх учнів Рівненської чоловічої гімназії Владислав Румвід-Міцкевич поляк за національністю згадував: «В місті Рівному чинovníки були росіянами..., торгівлю опанували євреї. Декілька польських магазинів ледь зводили кінці з кінцями. Аптеки ж були у власності поляків. Декілька лікарів та адвокатів, трохи ремісників. Натомість землевласниками були переважно поляки.

1. ДІАУ, ф. 442, оп 783, спр. 327, арк. 507; оп. 74, спр. 407, арк. 1

2. «Волянские Епархальные Ведомости», Житомир, N 29, 1882, с. 956-957

3. «Польские колонии в Юго-Западном крае». Почаїв, 1911.

4. «Большая Энциклопедия», С-Пб, 1904.

5. «Памятная книжка Волянской губернии на 1914 год», Житомир, 1913, с. 83.

Три цукровні: Корецька, Житинська, Шпанівська були у польських руках. В великих російських маєтках адміністраторами були поляки.¹ Ця характеристика була типовою для польського населення краю відносно його діяльності.

За часів Російської імперії польське населення зазнавало національних утисків. Поляки не допускались до органів влади. Винятком в історії краю був Яблонівський — «глава» міста Рівного наприкінці XIX століття. Російським урядом були заборонені польські товариства, культурні установи, окрім приватних. В Рівному існувала приватна бібліотека Людвіка Рутковського, в Здолбуніві — читальня польського гуртка.

Поляки в переважній більшості сповідають католицизм. У 1886 році на Волині на 179446 душ католицького населення припадало 3 монастирі, 109 костелів, 130 каплиць.² Деякі польські монастирі та костели були передані православним ще після повстання 1830-1831 років.

Складними для польського населення краю були нестабільні перші десятиріччя XX століття. Багато поляків загинуло на Рівненщині під час радянсько-польської війни 1920 року. За польськими джерелами тут загинуло 134 польських кавалеристи тільки з одного польського формування. В м. Рівному на Дубенському кладовищі поховані 300 військових поляків, які загинули в 1920 році.³

1921-1939 роки — період зміцнення польських позицій в краї. Рівненщина за Ризькою угодою відійшла до складу Волинського та Поліського воєводства Польщі. В цей період майже всі посади в державному апараті та місцевій адміністрації, органах самоуправління (повітових старостах та відділах, міських та гмінних управліннях) були зайняті поляками. Суто польськими за національною ознакою працюючих були поліція та суд.

Вже на початку 20-х років зростає чисельність польського населення краю. Якщо на Волині у 1897 році мешкало 130000 (9,1 %) поляків, то вже в 1921 році — 263328, тобто 16,8 % від загальної кількості населення краю.⁴

Відомо, що в умовах світової кризи уряд польської держави не був зацікавлений в розвитку промисловості на західноукраїнських землях. Польський цукровий картель обмежував випуск продукції цукрових заводів на Рівненщині: Шпанівського, Корецького, Мізоцького, Бабинського. Не на повну потужність працювали Здолбунівський цемзавод та Костопільський склозавод. Більш-менш значними підприємствами були Моквинська паперова фабрика та бойня худоби з консервним виробництвом, яка стала до дії в Дубні в 1936 році.

Внаслідок аграрної реформи більша кількість землі, взятої для парцеляції, була передана полякам. На Волині їм належало 7796 господарств з площею від 10 до 50 га, в тому числі 7047 осадниць-

1. «Rocznik Wołyński». Рівне, т. 7, 1938.

2. П. Н. Батюшков «Волян». Исторические судьбы Юго-Западного края». С.-Пб. 1888, с. 286.

3. «Księga jazdy Polskiej». Варшава, 1938; дані РКМ.

4. «Pocznik Wołyński». Рівне, т. 8, 1939, с. 354.

ких. На Рівненщині в 1934 році мешкало 1426 осадників, яким наділили 24208 га землі. Серед волинських осадників було 3566 колишніх військових, які становили міцну опору польського уряду.¹

В 20—30-і роки зміцнювались позиції католицизму в краї. В 1925 році папа Пій XI створив Луцьку діяцезію, зліквідувавши Луцько-Житомирську. На кінець цього ж року в Луцькій діяцезії діяло: 11 дсканатів, 95 парафій, 170 костелів, які охоплювали 200 тисяч віруючих. Діяли костели у Рівному, Клевани, Олександрії, Шпаниві, Сарнах, Дубровиці, Рокитно, Дубно.²

Польське населення краю було задіяно в усіх сферах економічного та політичного життя. Більшість — в сільському господарстві.

На Рівненщині дислокувалось декілька польських військових частин. У Рівному — 13 дивізія у складі: 21 Надвислянського полку уланів, 44 та 45 піхотних полків, 13 полку легкої артилерії. В 1936 році в місті перебував полковник Владислав Андерс, відомий польський військовий діяч другої світової війни.

Польська держава дбала про польську шкільну справу та розвиток польської культури. В Рівному знаходився Кураторіум Волинського шкільного округу. На Волині було досить багато польських навчальних закладів. Тільки у Рівному: дві польські гімназії (державна та осадницька) та декілька шкіл (імені кн. Ядвиги, Г. Сзнєквича, А. Міцєквича, Ю. Словацького, Т. Костюшка), а також торговельні школи товариства «Освята» та Польської Мацєж Шкільної (P. M. S.). В останній рік свого десятиріччя в 1934 році навчалось з 163 учнів 124 поляки.³

В 1923 році було утворено Правління Волинського округу Спілки вчителів Польщі, головою якого був Якуб Гофман, історик-краєзнавець, депутат польського Сейму, автор «Путівника по Волині», «Бібліографії Волині», редактор альманаху «Рочник Волинський», який виходив у Рівному в 30-их роках. Польський вчитель, як і ксьондз, мали великий авторитет серед польського населення краю.

В цей же період на Волині, в тому числі й на Рівненщині, діяло чимало польських наукових, культурно-освітніх, громадських та спортивних товариств. Активно працювали місцеві комітети Польського біографічного словника та Товариства друзів науки. Виходили польські газети та журнали.

На Рівненщині залишилось чимало польських пам'ятників архітектури. В Рівненському краєзнавчому музеї зберігаються скульптури відомого польського скульптора Томаша Сосновського, який в ХІХ століт і мав маєток в Новомалині.

Великі випробування випали на долю польської людності краю в роки другої світової війни. В 1939 році розпочались сталінські репресії проти польських урядовців, поміщиків та власників заводів, осадників та інших верств польського населення західних областей УРСР. В квітні 1940 року в таборах «ГУЛАГУ» (Осташково, Ста-

1. «Istoria miast i сіл УРСР. Ровенська область». — К., 1973, с. 33.

2. M. Mallinowski, B. Kolosok. «Zarys dziejow diecezji Luckiej». Polska, 1993.

3. «Rocznik Wołyński». — Рівне, т. 4, 1935.

робельськ, Козельськ) обірвалось життя тисяч польських військово-полонених.

Серед розстріляних поляків в Катині був поляк з українським прізвищем Олександр Палієнко, банківський працівник з Рівного, арештований восени 1939 року. Тільки в 1995 році дізналась про трагічну долю батька донька Палієнка, яка живе в Польщі. Чимало польських родин було депортовано з Рівненщини в глиб країни, в Сибір.

Трагічними як для українського, так і для польського населення Рівненщини стали воєнні сорокові роки. Підбурювані різними політичними силами, представники двох сусідніх народів стали воюючими сторонами, які понесли великі людські втрати.

15 листопада 1944 року за домовленістю між урядами УРСР та Польщі почалось переселення польського населення з Рівненської області. На 25 січня 1945 року з Рівненщини виїхало до Польщі 2429 польських сімей (7397 чоловік). Всього за даними обласної комісії по переселенню з Рівненщини до Польщі було переселено 50 тисяч поляків.¹ На 1 січня 1941 р. в області чисельність польського населення складала 70668 чоловік (або 6,2 %), в м. Рівне — 19 % від загальної кількості населення.²

Польська людинність, яка віками та десятиріччями проживала на Рівненщині пліч-о-пліч з українцями та представниками інших національних меншин, зробила свій внесок в економічний та культурний розвиток краю. Українців, корінного населення краю, та поляків зближує їх спільна історія, близькість мов та народних традицій. Тому вивчення історії їх спільного проживання на рівненській землі має велике значення.

Посилання:

1. «История Польши», т. 1, АИ СССР, 1954.
2. П. Н. Батюшков. «Исторические судьбы Юго-Западного края». — С-Пб, 1888.
3. «Гольинские Епархиальные Ведомости», № 29. — Житомир, 1882, 1889.
4. «Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год». — Житомир, 1912.
5. «Список дворян Волынской губернии». — Житомир, 1906.
6. «Rocznik Wołyński» т. т. 4, 7, 8. Рівне, 1935, 1938, 1939.
7. «Księga jazdy Polskiej». — Варшава, 1938.
8. Г. І. Ковальчук. «Економічний розвиток західноукраїнських земель». — Київ, «Наукова думка», 1988.
9. Р. Оксенюк. «Нариси Волині» (1861-1939), — Львів, 1970.
10. Матеріали міжнародної наукової конференції «Волинь і волинське зарубіжжя», В. Палієнко. «Польська людинність на Волині на початку ХХ століття». — Луцьк, 1994.
11. «Рівненська область. Книга пам'яті». — Львів, Камінь, 1994.
12. «Zarys dziejow diecezji Luckiej oraz katedry sw. Piotra i Paula w Lucku». Polska' 1993.
13. «Український історичний журнал», № 10, 1993. А. О. Гуменюк. «Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України. (II пол. XIX ст.)

1. ДАРО, Ф. Р — 654, оп. 2, арк 139.

2. «Рівненська область. І книга пам'яті України». — Львів, 1994., с. 10.

14. Газета «Рівне», 1994. Й. Пацула «На нашій, на своїй землі».
15. Російський воєнно-історичний архів (Росія, Москва). ф. 35, оп. 9, спр. 243.
16. Державний історичний архів України (Київ). ф. 442, оп. 1, спр. 926; ф. 442, оп. 4, спр. 75; ф. 442, оп. 782, спр. 90, 160, 238; ф. 1342, оп. 1, спр. 185.
17. Державний архів Житомирської області (Житомир). ф. 178, оп. 51, спр. 322.
18. Державний архів Рівненської області (Рівне). ф. 171, ф. 172. Матеріали Дубенського Деканату. ф. Р — 654, оп. 1, спр. 2.

КОЖУШКО Н. І. (м. Рівне)

ДІЯЧІ РЕВОЛЮЦІЙНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ І-ї ЧВЕРТІ ХІХ ст. НА ТЕРИТОРІЇ КРАЮ

Після закордонних військових походів 1813-1814 рр., в результаті ознайомлення з західноєвропейським життям, позбавленим того тяжкого рабства, що у різних формах кріпацтва існувало в Російській імперії, серед освіченої громадськості Росії, в тому числі на Україні, розповсюджуються антимонархічні та антикріпосницькі настрої.

На початку ХІХ ст. в Російській державі поширюється масоство, яке на Україні під впливом місцевого українського ґрунту, висувало на перший план національну проблему та питання про українську державність.

Серед війська, що стояло на Україні, діяла революційна російська організація «Союз благоденствія», відома пізніше як «Південне товариство». Вона мала свої філії в Кам'янці та Василькові на Київщині та в Тульчині на Поділлі. Для багатьох офіцерів — членів «Південного товариства», Україна була рідною землею. Найбільше таких офіцерів, переважно вихідців з дрібномаєткового дворянства та чиновництва, зосередилося у прикордонних військових частинах, які розміщувалися навколо Новограда-Волинського. Тут у 1823 р. офіцерами нижніх чинів було створено ще одну таємну військову організацію — «Товариство об'єднаних слов'ян», на чолі якої стали Ю. Люблінський та брати А. і П. Борисови. У 1825 р. «Товариство об'єднаних слов'ян» приєдналось до «Південного товариства», реорганізувавши його четверту управу — «Слов'янську» у свій керівний центр у Новограді-Волинському. Існував також контакт з діячами таємного Польського патріотичного товариства, керівництво якого знаходилося у Варшаві. Ці організації ставили собі за мету повалення царського самодержавства шляхом військового перевороту та знищення всіх форм кріпацтва. Імена багатьох членів «Товариства об'єднаних слов'ян» пов'язані з Рівненщиною.

м. Межирічі — містечко Рівненського повіту Волинської губернії (нині с. Великі Межирічі Корецького району Рівненської обл.). Цей населений пункт пов'язаний з ім'ям Юліана Казимировича Люблінського. Народився він на Волині 6 листопада 1798 р. Після

смерті батька у 1803 р. мати віддала його у повітове училище в Межирічах, де Люблінський навчався до 1809 р. (до 11 років). Причиною того, що він залишив училище, було слабе здоров'я Юліана, а також, можливо, тяжке матеріальне становище родини.

В 1817 р. Люблінський був обраний в засідателі нижнього земського суду м. Новограда-Волинського та одночасно навчається у Кременецькому ліцеї. Пізніше працює в канцелярії попечителя Віленського університету князя А. Чарторийського. З 1819 р. він навчається у Варшавському університеті.¹ В 1821 р. за участь в польському визвольному русі його було арештовано та відправлено з Варшави до Новограда-Волинського, де проживала мати — Констанція Люблінська, під нагляд поліції. Цілком можливо, що шлях Люблінського до Новограда-Волинського пролягав через територію краю.²

У 1823 р. Ю. Люблінський разом з братами А. і П. Борисовими утворюють таємну організацію — «Товариство об'єднаних слов'ян». Юліаном Казимировичем було переведено на польську та французьку мови Правила «Об'єднаних слов'ян» та Присягу, що складені були П. Борисовим. Але після об'єднання Товариств Люблінський як людина цивільна і як поляк до нової організації прийнятий не був.³

Після поразки повстання декабристів на Україні почалися арешти його учасників. Одним з останніх, 15 лютого 1826 р., було арештовано Ю. Люблінського. В слідчих документах при встановленні ступеня провини та в судовому вирокі було записано, що Люблінський разом з підпоручиком Борисовим заснував товариство під назвою «Об'єднаних слов'ян», написав статут та вибрав таємні знаки, а також знав про цілі організації, в тому числі про підготовку замаху на життя імператора. Верховним карним судом було винесено вирок: 3 роки каторжних робіт з послідуємим поселенням у Сибіру.⁴

Каторгу Люблінський відбував на Нерчинських рудниках, а потім в Петровському Заводі. В 1829 р. його було відправлено на поселення в Тункинську фортецю, а пізніше переведено в с. Жилкино недалеко від Іркутська.⁵

У 1857 р. після амністії йому було дозволено виїхати в європейську частину Російської імперії. Ю. Люблінський переїхав до Петербурга, де помер у 1872 р.

м. Рівне — повітовий центр Волинської губернії, нині обласний центр. З цим містом пов'язаний короткий відрізок життя члена Товариства об'єднаних слов'ян Павла Хомича Вигодовського.

П. Х. Вигодовський (справжнє прізвище Дунцов) народився у с. Ружичному Подільської губ. у 1802 р. в родині заможного селянина Тимофія Дунцова.⁶ Початкову освіту здобув у церковного дячка, а потім у духовному училищі. Взагалі відомостей про дитячі та юнацькі роки Вигодовського збереглося дуже мало. Лише є дані, що його родина була багаточисельна (він мав сестер та братів) і відносилася, можливо, до категорії державних селян.⁷

У 1819 р. Вигодовський залишає рідний дім та починає навчатись у богословській школі єзуїтів-тринітаріїв у м. Теофілполі. В архіві

(ЦДІАМ) зберігається копія табеля на латинській мові — Свідоцтво про успішність учнів 3-го класу Теофільпольського народного училища з прізвиськом Вигодовського.⁸ В цей період у нього вже були документи на ім'я польського дворянина П. Х. Вигодовського. Можливо, що ці документи він отримав за допомогою ксьондзів школи.

Ще в школі, швидко оволодівши латинською та польською мовами, він починає працювати секретарем у професора Мацяя Хенцинського. У 1824 р., коли Вигодовському було 22 роки, починається його службова діяльність. Він поступає в нижній земський суд м. Рівного. В архівних документах він значиться як писець земського суду, або як зверхштатний канцелярист. З липня 1824 р. служить в канцелярії Волинського губернатора. У формулярному списку при переводі з Рівного до Житомира було записано, що Вигодовський з дворян, кріпосних селян не мав і під судом не був.⁹

Не пройшло і року як Вигодовський був виділений з писців та відправлений у відрядження по губернії для збирання даних про суконні фабрики та інші заводи. В документі, який було видано Вигодовському, зазначалось, що управителі підприємств Волинської губернії повинні були давати йому всі необхідні документи, а для переїзду — по одній троскінній підводі, причому без найменшого затримання.

Вигодовський виконував також інші доручення. Вів справи по казенних недоїмках по Волинській губернії. Ще у 1824 р. мав відрядження по справах рекрутського набору. В цей час він ближче знайомиться з тяжким життям кріпосних селян, з свавіллям та казнокрадством чиновництва. Через багато років, вже в Сибіру, в своїх працях Павло Хомич державні царські установи називав «воровськими притонами», а чиновниче керівництво — «розбійницькими атаманами».¹⁰ У 1825 р. Вигодовський познайомився з дрібним чиновником І. І. Івановим, який запропонував йому вступити до Товариства об'єднаних слов'ян. Тут він познайомився з багатьма членами товариства: офіцерами 8-ї артилерійської бригади, «штатським шляхтичем» Ю. Люблінським, братами Борисовими та іншими.

В об'єднану організацію Павло Хомич прийнятий не був. Він був цивільним чиновником і його вважали поляком. Керівництво Південного товариства було прибічником суто військової революції, негативно відносилось до прийому в Товариство цивільних. Таким чином Вигодовський опинився поза взятих таємних організацій.

19 лютого 1826 р. в Житомирі П. Вигодовського було арештовано, а 26 лютого привезено до Петербурга. За особистим наказом Миколи I його було посаджено до Петропавлівської фортеці. До військового міністерства було доставлено тюк з паперами, що належали Вигодовському. Відомо, що цар особисто допитував майже всіх арештованих декабристів.¹¹ У царському «реєстрі» ім'я Вигодовського відсутнє. Ймовірно, монарх не забажав сам чинити допит якомусь писцю і передав його своїм підлеглим. З Варшави надійшли дані про те, що Вигодовський не є польським дворянином, а має селянське походження. Тому влада церемонилась з ним ще менше, ніж з іншими декабристами. Але треба відзначити, що, перебуваючи під слідством, в тюрмі, на засланні, Вигодовський тримався з

гідністю: не впадав у паніку, не писав царю та його тюремщикам покаяльних листів, не вимолював прощення і не оправдовував себе. Він просто признавав себе винним перед законом. Називаючи свою провину «злом» та «небезпекою», Вигодовський в той же час вважав наміри своїх товаришів-«слов'ян» благородними. На допитах він відзначав, що мета Слов'янського товариства була направлена на те, щоб «принести щастя народам». ¹²

В результаті слідства Вигодовському було поставлено в провину належність до таємного товариства з знанням його мети та знання про задум царствивства. Він був віднесений до сьомого розряду державних злочинців та засуджений до 2 років каторги з пожиттєвим засланням на поселення у Сибір. Павло Хомич був позбавлений також дворянства та «канцелярського звання». Пізніше строк каторги було зменшено на 1 рік. ¹³

15 лютого 1827 р. закований у ножні кандали Павло Хомич був відправлений на каторгу. Конвой отримав суворий наказ не допускати до нього сторонніх осіб, нікому не говорити, кого і куди везуть, годувати так, щоб тільки підтримувати сили та здоров'я. ¹⁴

8 березня 1827 р. Вигодовського привезли у Тобольськ, 7 квітня — в Іркутськ, а 15 квітня — до Читинської тюрми. Він був розміщений в одній камері з братами Борисовими, Горбачевським, Люблінським та іншими «слов'янами».

8 квітня 1828 р. його було відправлено на поселення в с. Нарим. Тут Вигодовський прожив 26 років. Щоб заробити гроші на прожиття займався шевством. Як один з небагатьох письменних людей в Наримі складав для місцевих жителів скарги, захищаючи інтереси місцевої бідноти, виступав їх представником в різних канцеляріях. З своїх мізерних доходів частину відсилав матері, що проживала в Волинській губернії.

11 листопада 1854 р. на квартирі у Вигодовського було проведено обшук, під час якого знайдено 3588 аркушів з його записами, які представниками місцевої влади були охарактеризовані, як папери «надзвичайно злочинні». Павла Хомича було вдруге арештовано. За вироком Томського губернського суду його було переслано в розряд «політичних злочинців, вдруге засуджених». ¹⁵

У 1856 р. декабристи, що залишилися в живих, отримали амністію і дозвіл повернутися в європейську частину Росії. Тільки один із них, Павло Хомич Вигодовський, цього дозволу не отримав.

Він був відправлений в іншу сторону, ще далі на північ, в Якутську губернію. В січні 1857 р. він прибув до м. Вілюйська. Почався майже 15-річний період нового заслання.

В містечку Вілюйську з населенням біля 400 чоловік, Вигодовський був майже єдиною грамотною людиною. Тут він знову займається складанням для місцевих жителів скарг, прощень, перепискою паперів у приватних осіб, навчає містечкових дітей грамоті.

У 1871 р. за розпорядженням головного управління Східного Сибіру Вигодовського було переведено на поселення в с. Урик Іркутської губернії. Від Іркутського окружного ісправника він отримав тимчасовий паспорт, який давав право поселитися в Іркутську. В цей час старому декабристові вже було 70 років.

В Іркутську Павло Хомич зблизився з засланими поляками — учасниками повстання 1863 р. і з їх допомогою був поселений при костьолі у настоятеля Х. Шверлицького — у минулому теж політичного засланця.¹⁶ Помер Павло Хомич Вигодовський 12 грудня 1881 р.

Війська Першої армії після війни 1812 р. стояли на вській території північної частини України, Білорусії та в центральних губерніях Росії. Штаб-квартира головнокомандуючого армією графа Остен-Сакена знаходилась у Могильові (Білорусія). Армія складалась з п'яти армійських піхотних корпусів з загальною кількістю військ біля 160 тис. чол. Третій піхотний корпус під командуванням генерал-лейтенанта Л. Рота займав вузьку смугу від м. Острога на Волині через Київську губернію до м. Гадяча на Полтавщині. Штаб знаходився у м. Житомирі. До складу корпусу входили 7, 8, 9-а піхотні та 3-я гусарська дивізії. Кожна піхотна дивізія мала у своєму складі 4 піхотних полки, 2 сгерських полки, артилерійську бригаду (N бригади відповідав N дивізії) та фурштатдтський батальйон, в якому були зосереджені господарчо-обозні служби.

Штаб 8-ї артилерійської бригади, що входила до складу 8-ї піхотної дивізії, знаходився у м. Новограді-Волинському. Далі на захід, на Волині, розміщувалися її полки.¹⁷

м. Корець — містечко Новоград-Волинського повіту Волинської губернії, нині районний центр Рівненської області. Тут знаходився штаб Тамбовського піхотного полку, штаб кавалерійського полку 8-ї піхотної дивізії, розміщувались два батальйони тяжкої піхоти. В селах між Корцем та Острогом квартирували роти Тамбовського піхотного полку. В цьому полку служила група солдатів, переселених з Семенівського полку за участь у повстанні 1820 р. З ними мав постійний зв'язок через солдата П. Малафєєва член Південного товариства М. П. Бестужев-Рюмін.

В Корці неодноразово бував член Товариства об'єднаних слов'ян Іван Федорович Шимков. Син поміщика Полтавської губернії, він у 1819 р. поступив на військову службу. У 1824 р. в чині прапорщика перейшов з Алексопольського піхотного полку, що стояв на Київщині, до Саратовського піхотного полку, який розміщувався на Волині (штаб в м. Острозі). Тут він став членом Товариства об'єднаних слов'ян, проводив агітаційну роботу не тільки серед солдат свого полку, але й в ротах Тамбовського полку в Корці.¹⁸ В одному з своїх донесень керівництву Товариства він писав, що його Саратовський полк з нетерпінням чекає повстання. Він їздив до Тамбовського полку, де мав зустріч з ротними командирами, які поклялися підтримати виступ.¹⁹

Після придушення повстання Чернігівського полку на Україні І. Ф. Шимков 5 лютого 1826 р. в Острозі був арештований і через дев'ять днів доставлений в штаб 2-ї армії в м. Житомир. 21 лютого його було привезено до Петербурга та за особистим розпорядженням Миколи I замкнено до Петропавлівської фортеці. Шимкову ставилося в провину те, що він був членом таємного товариства, знав про наміри царєвбивства та брав участь у підготовці повстання.

Верховним карним судом його було віднесено до IV розряду та засуджено до 15 років каторжних робіт. Через рік цей строк було скорочено до 8 років з поселенням у Сибіру.²⁰

Каторгу Шимков відбував спочатку на Нерчинських рудниках, потім в Петровському Заводі. У січні 1833 р. по закінченні каторги його було відправлено на поселення в Батуринаську слободу Іркутської губернії. Щоб мати засоби для існування, Шимков займається сільським господарством, вирощує зернові культури та овочі, але часті неврожаї не дають достатніх доходів. Він робить спробу зайнятись перекладом французьких книжок для видавництва, але не мав достатньо коштів, щоб купити необхідну для роботи літературу.

Помер І. Ф. Шимков 23 серпня 1836 р. після тяжкої хвороби. Йому сповнилося 34 роки.

м. Остріг — повітове місто Волинської губернії, нині районний центр Рівненської області. На початку XIX ст. в місті стояли 2 батальйони тяжкої піхоти, штаб кавалерійського полку. Тут також знаходився штаб Саратовського піхотного полку, батальйонні квартири якого були в населених пунктах між м. Острогом та с. Кунів (нині Хмельницької області).

Командиром Саратовського полку з серпня 1825 р. був член Південного товариства Іван Семенович Повало-Швейковський. Народився в 1790 р. у дворянській родині Смоленської губернії. У 1803 р. був прийнятий на військову службу. Учасник бойових походів 1805-1807 рр. Був нагороджений золотим знаком відзнаки на гергівській стрічці та золотою шпагою з написом «За хоробрість». З 1808 по 1812 рр. знаходився на російсько-турецькому фронті. Був нагороджений орденом Св. Володимира IV ст. та підвищений у чині (став штабс-капітаном). Повало-Швейковський брав участь у боях 1812-1813 рр., був поранений. Нагороджений орденами Св. Анни та Св. Георгія IV ст. І ще однією золотою шпагою з написом «За хоробрість».²¹

У 1823 р. Іван Семенович став членом Південного товариства і повинен був брати участь у захопленні царя Олександра I. Весною 1824 р. брав участь у підготовці замаху на царя в Білій Церкві. У цей же час був посередником між Південним та Північним товариствами (привіз з Петербурга текст «Руської Правди» Пестеля). У 1825 р. Повало-Швейковському було доручено встановити зв'язки з Польським таємним товариством, члени якого служили в Литовському корпусі. У травні 1825 р. під час зустрічі з членом Польського товариства гр. Мошинським він як представник Південного товариства вирішив питання про проведення агітації у Литовському корпусі. До 1825 р. полковник Повало-Швейковський командував Алексопольським полком 9-ї піхотної дивізії. У серпні 1825 р. його було переведено до Саратовського піхотного полку.²²

Після поразки повстання Повало-Швейковського було арештовано та відправлено до Петербурга. Верховний карний суд відніс його до державних злочинців I-го розряду та засудив до смертної кари, яка Миколою I була замінена на довічну каторгу. Царський указ від 22 серпня 1826 р. встановив для нього 20-річний строк ка-

торги з поселенням у Сибіру. Каторгу Повало-Швейковський відбував у Читі та Петровському Заводі.²³ У 1839 р. був відправлений на поселення в с. Курган Тобольської губернії, де помер 10 травня 1845 р.

В Острозі у 1825 р. несла караул перша гренадерська рота Саратовського полку, командиром якої був майор Михайло Матвійович Спірідов.

Народився 21 грудня 1796 р. Походив з старовинного дворянського роду, відомого ще у XVI ст. Він був онуком відомого адмірала, героя Чесменського бою, Г. О. Спірідова. Його батько — Матвій Григорович — сенатор, відомий генеалог. Мати — Ірина Михайлівна — дочка відомого історика М. М. Щербатова, була поетесою, займалася перекладами.²⁴

20 серпня 1812 р. М. Спірідов поступив на військову службу. Брав участь у боях при Люціні, Дрездені, Кульмі, під Лейпцігом, при взятті Парижа. Був нагороджений орденами Св. Володимира IV ст. з бантом та Св. Анни IV ст. У 1816 р. в чині підпоручика його було переведено до Саратовського піхотного полку, що перебував на Рівненщині (штаб в м. Острозі), та призначений командиром I-ї гренадерської роти I-го батальйону. Доречно згадати, що у 1824 р. російський цар Олександр I приїздив до Острога та дивився учиння I-го батальйону Саратовського полку.

У 1824 р. М. М. Спірідов став членом Товариства об'єднаних слов'ян, а у 1825 р. вступив до Південного товариства, з вересня 1825 р. виступав як посередник між двома організаціями. Він сам себе вписав у список осіб, готових взяти участь у царевбивстві. В липні 1825 р. в чині майора Спірідова було переведено у Пензенський піхотний полк. Але, приїжджаючи до Острога, він продовжував зустрічатися з солдатами I-ї гренадерської роти та проводив серед них агітаційну роботу. Всього за цей період він залучив до участі в Товаристві 20 солдат та 7 унтер-офіцерів Саратовського полку. Відомі прізвища деяких з них. Це солдати: Анойчснко, Янтарь, Андреев, Юрашев, Камбалюк, Кожевников, Белой, Максимов, Георгієвський, Воронов, Матвеев, Пономарьов, Макушка, Кирпиченко; унтер-офіцери: Стаценко, Іванов, Ляшко, Яцук та інші.²⁵

25 січня 1825 р. М. Спірідова було арештовано та відправлено до Петербурга. Микола I особисто дав розпорядження помістити його в Невській куртині Петропавлівської фортеці і тримати там «суворо». У вироку суду було записано, що він мав задум царевбивства, брав участь в управлінні Слов'янським товариством, приймав нових членів та підбурював нижні чини. За ступенем провини Спірідов був віднесений до I-го розряду та засуджений до смертної кари, яка була замінена довічною каторгою. Спочатку його було відправлено до Фінляндії в фортецю Кексгольм та розміщено в Пугачовській башті, там, де тримали сім'ю О. Пугачова. У квітні 1827 р. М. Спірідова було переведено до Шліссльбурзької фортеці, а пізніше — до Сибіру на Нерчинські рудники.²⁶

10 липня 1839 р. по закінченні каторги його було відправлено на поселення в с. Дрокино під Красноярськом. На поселенні Спірідов займався землеробством, вирощував пшеницю, картоплю, тютюн.

Вдосконалював старі, відомі в Сибіру, землеробські знаряддя праці та виготовляв нові, які тут ще не використовувались. Навчав місцевих селян новим засобам землеробства. Займався також торгівлею хлібом.²⁷

Помер Михайло Матвійович Спірідов 21 грудня 1854 р.

Активну пропаганду серед солдат Саратовського піхотного полку в Острозі вів член Товариства об'єднаних слов'ян портупей-прапорщик В. І. Шекола. Про нього відомостей дуже мало. Родом серб. Офіцери та солдати поважали його за чесність, справедливість, хоробрість та рішучість у бою.

Членом Товариства він став восени 1825 р. Саме В. Шекола був організатором виступу солдат І-ї гренадерської роти в Острозі. Причиною солдатського невдоволення було призначення нового жорстокого командира роти замість улюбленого солдатами М. М. Спірідова, якого було переведено в інший полк. Після учиння рота склала зброю та пішла до намету полкового командира і заявила, що не може продовжувати службу під командою жорстокої людини. Солдати вимагали замінити командира. Заворушення в роті продовжувалось декілька днів і полковий командир був змушений задовольнити вимоги солдатів. Ротного командира було замінено.²⁸ Що стосується В. І. Шеколи, то в слідчих документах значиться, що членом об'єднаного товариства він не був через свою національність. Дальша доля після повстання невідома.

Після придушення повстання декабристів на Україні, м. Остріг було призначено штабною квартирою переформованого Чернігівського піхотного полку. За розпорядженням з Петербурга саме в Острозі було призначено виконати вирок військового суду над офіцерами — учасниками повстання, які служили в Чернігівському полку: — І. І. Сухіновим, В. І. Соловйовим, А. А. Бистрицьким та О. Є. Мозалевським. 22 (23) липня 1826 р. на військовому плацу на Красній горі в Острозі перед строем новоформованого Чернігівського полку відбувся обряд громадської страти. Після читання вироку над головами засуджених офіцерів було переломлено шпаги, а потім їх було закуто в кайдани та відвезено до Василькова, де обряд конфірмації знову повторено.²⁹

Під час читання вироку в Острозі І. Сухінов, почувши слова «заслати в довічно каторжну роботу», голосно сказав: «І в Сибіру є сонце!». За що його ледве вдруге не віддали під суд.

Після повторення читання вироку в Василькові заковані у кайдани офіцери пішки були відправлені в Київ і далі до Москви. Звідти Сухінов, Соловйов та Мозалевський знову пішки і в кайданах були відправлені до Сибіру. До місця каторги вони добиралися один рік, шість місяців та одинадцять днів.³⁰

Олександр Євтихійович Мозалевський народився у 1803 р. в бідній дворянській родині Курської губернії. Прапорщик Чернігівського піхотного полку. Не належав до таємних організацій. Напередодні повстання був відправлений С. Муравйовим-Апостолом у Київ для з'ясування обстановки та для розповсюдження революційних документів. Там був арештований. Засуджений до 20 років каторги. Строк відбував на Нерчинських рудни-

ках. Потім разом з Соловйовим і Сухіновим перебував на Зерентуйському руднику, був на Акатуї та в Петровському Заводі. У 1843 р. після закінчення строку каторги жив на поселенні у Сибіру, де помер у 1866 р.

Андрій Андрійович Бистрицький народився у 1799 р. в дворянській родині Київської губернії. Був підпоручиком Чернігівського полку. Не був членом таємних товариств, але приєднався до повстанців. Військовим судом був засуджений до 20 років каторги. По дорозі на заслання захворів тифом та був залишений в московській лікарні. Після одужання відправлений до Сибіру. Строк каторги відбував в Читі та в Петровському Заводі. По закінченні строку каторги жив на поселенні в с. Хомутовському Іркутської губернії. Після амністії 1856 р. виїхав на батьківщину, де помер у 1872 р.

Веніамін Миколайович Соловйов народився у 1798 р. в багатій дворянській родині Рязанської губернії. Був штабс-капітаном Чернігівського полку. У 1824 р. став членом Товариства об'єднаних слов'ян. Вів агітацію серед солдат, був у списку намічених царєвбивць. Арештований на полі бою. Військовим судом був засуджений до 20 років каторги та послідуєного поселення у Сибіру. Каторгу відбував на Нерчинських рудниках, на Зерентуйському руднику та в Читі. З 1840 р. жив на поселенні в Єнісейській губернії. У 1856 р. після амністії Соловйов виїхав до Москви, а потім поселився в маєтку брата в Рязанській губернії. Помер у 1871 р.

Іван Іванович Сухінов народився у 1795 р. в небагатій дворянській родині Херсонської губернії. Він мав родинний зв'язок з гайдамацьким ватажком Климом Сухіною, учасником народного повстання 60-х років XVIII ст. У 1809 р. Сухінов поступив на військову службу. Приймав участь у боях 1812-1813 рр. З 1818 р. служив в Чернігівському полку. Мав чин поручика. Був членом Товариства об'єднаних слов'ян. Під час повстання Чернігівського полку, Сухінов фактично був одним з його керівників, помічником С. І. Муравйова-Апостола. Арештований 15 лютого 1826 р. в Кишиневі при спробі перейти кордон. Військовим судом Сухімов був засуджений до вічній каторги.³¹ Строк каторги відбував спочатку на Нерчинських рудниках, а потім на Зерентуйському руднику. Тут разом з іншими каторжниками він готував повстання, яке було відкрите владі зрадником. За вироком суду, Сухінова повинні були розстріляти. Напередодні страти 3 грудня 1826 р. І. І. Сухінов скінчив життя самогубством. Це була перша і єдина серед числа засланих декабристів спроба з зброєю у руках піднятися проти влади та вирватися на волю. Він став першою жертвою російського царизму серед засланих до Сибіру повстанців. Пам'ять про учасників повстання 1825 р. не змерла. Їх імена назавжди ввійшли в історію.

ПОСИЛАННЯ:

1. Чулков П. П. Автобіографія Ю. К. Люблинського. Літературне наслідство, т. 60, М.-Л.— 1955, с. 246-254.
2. Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 2.—М. 1955, с. 149.

3. Там же. С. 154.
4. Восстание декабристов. т. 17, М.-Л.— 1975. С. 19.
5. Кубалов Б. Декабристы в Восточной Сибири. Иркутськ. 1925. С. 204.
6. ЦГИАМ. ф. 48. спр. 315. арк. 132-133.
7. Богданова М. М. Декабрист-крестьянин П. Ф. Дунцов-Выгодский. Иркутськ. 1959, с. 4-5.
8. ЦГИАМ. ф. 48. спр. 451. арк. 32-зв. 33.
9. ЦГИАМ. ф. 109. спр. 61. ч. 102. арк. 48.
10. ЦГИАМ. ф. 109. спр. 62, ч. 102, арк. 33-42.
11. ЦГВИА. ф. 36, спр. 130, арк. 3-8.
12. Богданова М. М. с. 12.
13. Восстание декабристов. т. 17, с. 211.
14. ЦГВИА. ф. 36, спр. 6285, арк. 8.
15. ЦГИАМ. ф. 109, спр. 61, ч. 102, арк. 44-58.
16. Богданова М. М. с. 92-108.
17. Лисенко М. М. Повстання Чернігівського полку. — К. 1956, с. 25-31.
18. Декабристи на Україні. —К. 1930, с. 140-144.
19. Записки и письма И. И. Горбачевского.—М. 1925, с. 116-120.
20. Нечкіна М. В. с. 405-406.
21. Павлова Л. А. Декабристы — участники воєн 1805-1814 гг. —М. 1979, с. 112.
22. Восстание декабристов. т. 17, с. 38.
23. Рух декабристів на Україні. Харків. 1926 р.
24. Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. —М. 1951, с. 103-104.
25. Движение декабристов. т. 2. —М. 1955, с. 187-188.
26. Записки, статьи, письма декабриста И. Д. Якушкина. —М. 1951, с. 99.
27. Базилевич В. М. Декабристы.—К. 1926, с. 44.
28. Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. с. 25-26.
29. Восстание декабристов. т. 6. Л. 1929, с. 349.
30. Декабристы и их время. т. 2. М. 1932, с. 316-317.
31. И. И. Сухинов. Русский архив. 1870, кн. 4, с. 908-926.

ПОНОМАРЬОВА Т. О. (м. Рівне)

В. Г. КОРОЛЕНКО НА РІВНЕНЩИНІ (до питання краєзнавчого дослідження юнацьких років письменника на Волині).

В історії вітчизняної літератури кінця ХІХ — початку ХХ ст., в історії суспільної думки та громадського життя нашої країни все більше уваги привертає до себе постать письменника Володимира

Галактіоновича Короленка. Він належав до того кола російської та української інтелігенції, яке можна характеризувати як «совість нації», діяльність якого була спрямована високими вимогами загальнолюдської моралі.

Фундаментального дослідження, присвяченого юнацьким рокам В. Г. Короленка на Волині, на жаль, досі немає. Запропоновані краєзнавчі записки є спробою ввести в науковий обіг матеріали, які залишилися поза увагою короленкознавців і зберігаються в Рівненському державному обласному архіві та Рівненському краєзнавчому музеї. Виявлені документи висвітлюють перебування родини Короленків на Волині, його навчання в Рівненській гімназії та наявність місцевих мотивів у творчості письменника.

Як відомо, з Волиню Володимира Галактіоновича поєднували чисельні зв'язки. Саме звідси (м. Степань) походила його мати Евеліна Скуревич; неодноразово перебував і тривалий час працював на Рівненщині батько письменника Галактіон Опанасович, до речі, в Рівному він помер і був похований в 1868 р.; нарешті, всі брати і сестри В. Г. Короленка, як і він сам, народилися на Волині:

Е. Короленко (Скуревич) —
мати письменника.

- Юліан (1851-1904), брат письменника, народився в Житомирі, навчався в Житомирській, з 1866 р. в Рівненській гімназіях, в юнацькі роки в Рівному захоплювався писанням віршів, перекладами, кореспондентською діяльністю;
- Іларіон (1854-1915), брат письменника, народився в Житомирі, навчався в Рівненській гімназії, з дитячих років був особливо близьким з майбутнім письменником;
- Софія (1849), сестра письменника, народилася в Житомирі, відразу померла;
- Марія (1856-1917), сестра письменника, народилася в Житомирі, жила в Рівному, в заміжжі Лошкарьова;
- Евеліна (1861-1905) сестра письменника, народилася в Житомирі, жила в Рівному, в заміжжі Нікітіна;
- Олександра (1865-1867), сестра письменника, народилася в Житомирі, померла в Рівному, похована поруч з батьком на кладовищі «Грабник».

В Рівненському архіві зберігається велика колекція документів про родину Короленків. Тематично її можна поділити на декілька груп.

. Перша група документів про родину Скуревичів з Степані. Вони датовані 40-ми роками XIX ст:

— про навчання братів матері Брунона та Генріха в Рівненській гімназії¹, цікаво, що в ній в той час вчителювали видатні діячі українського відродження М. Костомаров, П. Куліш, П. Чуйкевич;

— про діда письменника Йосипа Скуревича, який за довіреністю Миколи Ворцеля був управителем Степанського маєтку², останній добре відомий своєю участю в повстанні декабристів.

Якщо взяти до уваги, що бабуся Володимира Галактіоновича Агнія Рихлінська походила з родини діячів польського визвольного руху, то чітко виявляється атмосфера сім'ї Скуревичів, пронизана ідеями польської, української та російської революційних течій. Це суттєво впливало на формування особистостей та поглядів родичів письменника:

Кароліни, тітки письменника, в заміжжі Туцевич;

Анжеліки, тітки письменника, яка вийшла заміж за вчителя Рівненської гімназії, згодом жила у Львові, де видавала дитячий журнал польською;

Слізавети, тітки письменника, яка жила в Рівному, потім в сім'ї В. Г. Короленка в Полтаві;

Брунона, дядька письменника, займався сільським господарством поблизу Рівного;

Генріха, дядька письменника, юриста за фахом, судового слідчого, жив у Сумах.

Іконографія родини Скуревичів збереглася дуже погано. Фотографія, що є у фондах Рівненського краєзнавчого музею чи не єдина, що відома короленкознавцям.

Друга група документів — про шлюб у Степані батьків майбутнього письменника, який відбувся в листопаді 1846 р.³

Третя група документів — про службу батька Галактіона Опанасовича в Дубенському, Рівненському повітах. Всього вдалося виявити більше 160 справ.⁴ Г. О. Короленко виконував обов'язки рівненського земського ісправника (1845-1846 р.), дубенського повітового судді (1864-1865 р.), рівненського повітового судді (1865-1868 р.), крім того був головою Дубенської, а потім Рівненської дворянської опіки, головою рекрутського присутствія, головою мирових спорів. Перелік архівних справ дає уяву не тільки про питання, які вирішував суддя, але й відтворює картину життя родини, хвороби, переїзди, а також історію краю тощо. Все це дає змогу уявити, в яких саме умовах формувалася таланти видатного письменника.

Четверта група документів розповідає про діда письменника Опанаса Яковлевича Короленка.⁵ В 1827-1830 та 1836-1838 р. він служив на митниці в Радивиліві. Через доньку Олександрю Короленки були споріднені з сім'єю видатного вченого В. Вернадського.

1. РОДА, ф. 394, оп. 2, од. зб. 17

2. РОДА, ф. 393, оп. 2, од. зб. 4

3. РОДА, ф. 639, оп. 5, од. зб. 1а

4. РОДА, ф. 370, оп. 3; ф. 384, оп. 5

5. РОДА, ф. 384, оп. 5, од. зб. 968

П'ята група документів — про родину Туцевичів з Харалуга.¹ Казимир Туцевич, чоловік тітки Кароліни, улюблений «дядя капітан» та його брат Ян багату уваги приділяли дітям. Вони розповідали юнакам, які збиралися в Харалугу під час канікул, безліч найдивовижніших історій. З дітьми Казимира В. Г. Короленко підтримував зв'язки все життя:

Олександр Туцевич (1856-1879) навчався разом з братами Короленками в Рівному, загинув у в'язниці;

Володимир Туцевич (1849-1921) навчався у Рівному, став військовим, жив в Одесі;

Жозефіна Туцевич, в заміжжі Франківська;

Казимира Туцевич, в заміжжі Богданівська;

Софія Туцевич, в заміжжі Остринська.

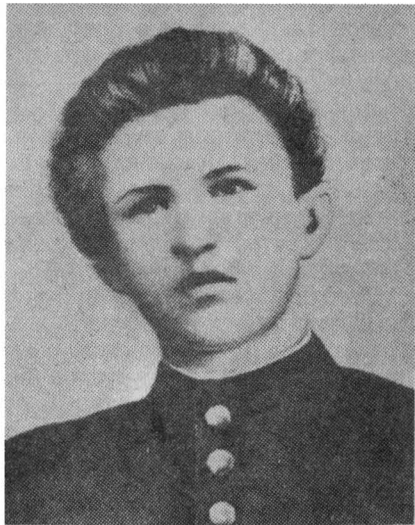
Харалуг — це найщасливіші часи в житті письменника. Тут він мав змогу безпосередньо спостерігати життя українського селянства, бачити на власні очі красу і щирість його душі, переконатися в невичерпній силі його нездоланного духу. Назавжди зберіг він повагу і шану до народної мудрості, цікавість до звичаїв, гумору і традицій українського народу.

Іконографія родини Туцевичів відома більш повно. Музей зберігає невелику, але рідкісну колекцію фотографій і портретів, серед яких є малюнок портрета Казимира Туцевича, виконаного В. Г. Короленком.

Шоста група документів — про навчання Володимира Галактіоновича в Рівненській гімназії² — це журнали, відомості успішності, заяви тощо.

До рівненського періоду життя відносяться перші відомі портрети письменника — фотокопія (оригінал втрачено) з автопортрета 1869 р. та дві групові фотографії випускників гімназії 1871 р. На них можна побачити не тільки Короленка, а його однокласників і вчителів, яких він яскраво описав в автобіографічній повісті «Історія мого сучасника». Про них же вдалося виявити в Рівненському архіві багато цікавих документів.³

Як відомо, В. Г. Короленко навчався в рівненській гімназії (1866-1871) та успішно закінчив її з срібною медаллю. Під час навчання його вчителями та вихователями були — директори: Г. Г. Герасименко,

В. Короленко-гімназист, 1871 р.

1. РОДА, ф. 380, оп. 1, од. зб. 14

2. РОДА, ф. 570, оп. 1, од. зб. 16-21, 24

3. РОДА, ф. 215, оп. 2, од. зб. 1047, 1046, 674
ф. 570, оп. 1, од. зб. 4

О. О. Кривонос, Я. С. Сущевський; вчитель Закону Божого Д. Г. Клюковський; вчителі російської: Єгоров М. В., Корнаковський Х. Г., Андрієвський М. О., Авдієв В. В., Тимошевський Г. І.; вчителі історії: Трофімов Г. П., Андрузький В. Л.; вчитель географії Самарський М. І.; вчителі німецької: Тенцлер К. Ф., Ланг А. Ф., Франц К. Я.; вчитель французької Лемп І. А.; вчителі природознавчих наук: Черкасов В. М., Ігнатович-Завілейський В. В., Комаров О. Ф.; вчитель малювання Стахорський А. Т.

Перший директор гімназії за часів Короленка Г. Герасименко витримав дуже важкі часи перебудови гімназії, відгомін якої відчував й гімназист Короленко. Одинадцять разів питання перебудови вирішувала Педагогічна рада гімназії, не обійшлося навіть без втручання рівненського повітового исправника. Більшість часу навчання директором гімназії був О. Кривонос. Він надав своєму гімназистові перший урок мужності: виявив непокору начальству. Це сталося під час перебування у Рівному генерал-губернатора південно-західного краю О. П. Безака, коли безпідставно був арештований один з гімназистів, а директор заступився за нього. Це справило велике враження на провінційну громаду містечка, яка не звикла до проявів будь-якої непокори владі.

Третім директором за часів Короленка був Я. С. Сущевський, він був її випускником, тут навчалися його діти Сергій, Дмитро, Володимир, до речі, Сергій потім листувався з Короленком, коли той став вже відомим письменником.

Особливу увагу привертає до себе постать вихователя Д. І. Діткевича, відомого серед гімназистів за прізвиськом «Дідонус». Він здійснював за учнями постійний нагляд і це перетворило його взаємовідносини з ними на безперервну війну. Саме через «Дідонуса» Короленко вперше познайомився з такими ганебними явищами російської дійсності як розшук та нагляд і набув першого досвіду боротьби з ними.

Викладач Закону Божого Д. Г. Клюковський був ярим «обрусителем», невтомним воякою з «римськими» хрестами та католицькими іменами. Його діяльність не знайшла співчуття у юнака, адже мати Володимира була полькою. Щодо Клюковського слід зауважити, що нині на міському кладовищі «Грабник» поруч з могилами батька і сестри Короленка можна побачити могили дітей викладача Олександра і Володимира.

Особливу увагу в гімназії приділяли вивченню російської. Це було питання не тільки освіти, а й політики, яку проводив царський уряд на Волині. Проте серед викладачів російської й опинилася людина, яка зуміла пробудити в юного Короленка талант і визначила надалі його долю — це був В. Авдієв. Після його уроків, а також особистого спілкування поза стінами гімназії, Володимир Галактіонович зрозумів, що література може бути не тільки розвагою, а може стати серйозною справою на все життя.

Серед словесників незаурядною людиною був також О. Андрієвський. Весь свій вільний час він присвячував вивченню безсмертного «Слова о полку Ігоревім». У місті можна було часом бачити, як вчитель блукав по вулицях, весь заглиблений у роздуми.

Результатом цієї шаленої праці стало дослідження, надруковане в 1880 р. в Катеринославі. Цікаво, що брат вчителя М. Андрієвський був українофілом близьким до Драгоманова. В 1879 р. він брав участь в організації таємної української друкарні, був арештований і засланий до Сибіру, де зустрічався з В. Г. Короленком.

Великий вплив на юного Короленка мав вчитель малювання А. Стахорський. Він був досить талановитою людиною, зробив іконостас для гімназійної церкви, пізніше відкрив у місті один з перших фотосалонів.

Роль своєрідного пророка у житті письменника зіграв вчитель історії В. Андрузький. Саме від нього Короленко вперше почув про революціонерів-народників Нечаєва, Ткачова, на квартирі вчителя він зустрівся з М. Драгомановим. В. Андрузький вважав необхідним пояснити юнаку ідеї народництва, щоб надалі він добре в них розбирався.

Все, чому навчався Короленко в Рівному у своїх вчителів, знадобилося йому в житті: наукового підходу до явищ природи та суспільства у викладача природознавчих наук В. Черкасова, який брав участь у роботі з'їзду Російських природодослідників у Петербурзі в 1867 р.; чуйного, уважного ставлення до «українського питання» у випускників Київського університету «українофіла-етнографа» О. Комарова і товариша композитора М. Лисенка О. Петрова; співчуття до бідних і безталанних та допомоги їм у вчителя Г. Тимошевського, за участю якого в Рівному було засновано Товариство взаємодопомоги; знанню іноземних мов у вчителів німецької та французької.

Найбільш цікавою фігурою з них був І. Лемп, родом з Швейцарії, навчався у приватному закладі Песталоцці. В Рівному він жив самотньо, нудьгував за рідною землею. Своїм учням багато розповідав цікавих, фантастичних історій, буїне уявлення заносило його далеко, пов'язуючи долю провінційного вчителя з життям великого Наполеона. Саме з легкої руки І. Лемпа літературна праця увійшла в дім Короленків. Він запропонував старшому братові Юліану перекласти з французької простенький вірш. Потім Юліан почав писати кореспонденції в газети, а начисто їх переписував Володимир через те, що мав гарний почерк. Юнаку здавалося майже чудом, що ті самі слова, що він виводив байдужим почерком на байдужому папері, поверталися з невідомої таємничої редакції віддрукованими на гарному аркуші, входили одразу в кілька домів,

В. Андієв — вчитель російської словесності Рівненської гімназії.

їх там читали, перечитували, обговорювали.

Свої власні твори В. Г. Короленко почав друкувати з 1879 р. Перший його твір — «Епізоди з життя шукача». Але справжній літературний успіх прийшов до нього після повернення з заслання, у другій половині 80-х років. Серед багатьох його нарисів та оповідань, які були написані тоді, особливе місце займають твори на волинську тематику: «В поганому товаристві», «Сліпий музикант», «Ліс шумить», «Без язика», «Парадокс», «Вночі», «Іом-Кіпур» та інші.

Центральне місце у творчості письменника займає автобіографічна повість «Історія мого сучасника», перша книга якої присвячена Волині. Письменник працював над нею більше 15 років, друкувати її розпочав в 1906 році в журналах «Современные записки», «Современность», «Русское богатство». В повному обсязі перша книга була надрукована в 1908 р., в 1914-1915 р. перероблена для Повного зібрання творів, видання А. Ф. Маркса. Її можна вважати своєрідною енциклопедією Волині XIX ст. Значення «Історії мого сучасника» для краєзнавства важко переоцінити. Письменник відзначав, що в ній він описав факти, враження, думки і почуття не тільки свого власного життя, але й такі, що мали загальне значення. Вивчення цієї книги відкриває цікаві подробиці історії, побуту, ідей, які розповсюджувалися на Волині в ті часи.

Більш опосередкований, загальний характер має повість, пов'язана із спогадами про дитинство «В поганому товаристві». Вона була написана в Сибіру під час заслання, уперше опублікована в 1885 р. в журналі «Русская мысль», потім багато разів перевидавалася, в тому числі в скороченнях ("Діти підземелля"). Автобіографічний елемент оповідання незначний, хоча місце дії описано точно з Рівного.

Сюжетно пов'язані із спогадами про дитинство та юнацькі роки оповідання «Ліс шумить», «Вночі», «Парадокс», «Іом-Кіпур». Значне місце в творчості письменника займає повість «Без язика». Вона написана після поїздки в 1893 р. на Чиказьку виставку в Америку. В ній Короленко вперше в історії світової літератури звернувся до теми української еміграції, змалював гірк поневіряння українського селянина, що потрапив з Волині до Америки.

Великі громадські питання поставив Короленко в повісті «Сліпий музикант», події якої розгортаються на Волині. Історія сліпого хлопчика, що став славетним музикантом, — це не тільки боротьба незрячої людини з її тяжкою фізичною недугою, але й пошуки свого місця в житті. І тут справжнє щастя, перемогу над темрявою він досягає близькістю до народу. Духовне прозріння перемагає особисте горе.

Саме в волинському циклі оповідань Короленко формулює кредо свого світобачення. Вустами героя оповідання «Парадокс» він каже: «Людина створена для щастя, як птах для польоту». Ця істина безжалісно перетворюється на парадокс в умовах суспільного життя, але письменник щиро сподівається, що воно стане можливим в майбутньому. Щастя справді стане таким природним, як політ птаха, на здійснення цього було спрямовано все його життя.

ПОСИЛАННЯ:

- Короленко В. Г. Історія мого сучасника, твори в 4-х томах. -Художня література, Київ, 1954, т. 3.
- Короленко В. Г. В поганому товаристві, твори в 4-х томах. - Художня література, Київ, 1953, т. I, — с. 169
- Короленко В. Г. Ліс шумить, там же, — с. 226
- Короленко В. Г. Сліпий музикант, там же, — с. 247
- Рівненський обласний державний архів
- ф. 215 Рівненське реальне училище
 - ф. 370 Дубнівський повітовий суд
 - ф. 380 Рівненська повітова поліція
 - ф. 384 Рівненський повітовий суд
 - ф. 393 Рівненський земський суд
 - ф. 394 Рівненська гімназія
 - ф. 570 Рівненська реальна гімназія
 - ф. 639 Колекція матеріалів релігійних закладів.

ДМИТРЕНКО Т. Б. (м. Дубне)

З ІСТОРІЇ ДУБЕНЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Історія Дубенського краєзнавчого музею сягає 1912 року, коли з ініціативи офіцерів військової частини 41 Селенгінського піхотного полку — учасника Вітчизняної війни 1812 року, який дислокувався в Дубенському замку, була відкрита музейна кімната з нагоди святкування 100-ї річниці цієї події. Численні документи, фронтіві реліквії та предмети розповідали про історію полку. Музей довго не проіснував, бо з наближенням до Дубна фронту у 1915 році, всі експонати евакуювали у місто Пирятин на Полтавщині. В роки громадянської війни слід від музею був втрачений.

На початку 30-х років у міській ратуші розмістився приватний археологічний музей, який носив назву «Регіональний музей землі Дубенської». Він орендував дві кімнати і утримувався за рахунок членських внесків, добровільних пожертвувань та коштів, які надходили за відвідування музею. Цих ресурсів було надзвичайно мало, і тому адміністрація була змушена неодноразово звертатися до місцевих органів влади за фінансовою допомогою. Фонди музею склалися з археологічної, нумізматичної та етнографічної колекцій.

Активістом музею був викладач теології Дубенської гімназії Юрій Федорович Шумовський, який на той час уже мав відповідний вчений ступінь і дозвіл Міністерства освіти та Головного археологічного музею у Варшаві на проведення розкопок у Дубенському, Остриському та Рівненському повітах. Газети за 1935—

37 рр. писали про Ю. Ф. Шумовського як про здібного археолога. І. К. Свешніков згадував, що в роки навчання в Дубенській гімназії, він часто відвідував музей і годинами простоював біля експонатів. Це і вплинуло на подальший вибір його життєвого шляху.

В фондах нинішнього музею збереглися фотознімки з археологічних розкопок в с. Липа, що на Дубенщині, якими керував М. І. Островський у 1938 році, та поштові марки, випущені музеєм, а також численні експонати.

Після вересневих подій 1939 року у лютому 1940 року в Дубні на базі існуючого відкрився історично-археологічний музей. Він розмістився в передмісті Сурмичі (нині на тому місці побудовано міжшкільний учбовий комбінат). На кінець 1940 року кількість експонатів досягла 3500 одиниць.

Відомо, що музей у Дубні функціонував і під час німецько-фашистської окупації і знаходився в будинку по вул. Данила Галицького, навпроти банку. Тоді ж М. І. Островському вдалося врятувати частину фондів, зокрема, археологічну колекцію і окремі архівні документи. Проте з музеєм зникла нумізматична колекція, загинуло чимало творів образотворчого мистецтва.

Станом на 1944 рік у фондах музею залишалось 2419 експонатів. Про це свідчить акт, складений 17 квітня 1944 року директором музею М. І. Островським та секретарем Н. Г. Мазур. За цим актом 1215 одиниць становила археологічна колекція, далі йшла нумізматика Х618 одиниць, книги, фотознімки, ікони, хоругви, вишивки, фрагменти церковного іконостасу, предмети побуту та етнографії.

Одразу після визволення М. І. Островському довелося взяти участь у незвичних розкопках: його включили до Комісії по розслідуванню фашистських злочинів на Дубенщині. В актах, де стояв і підпис М. І. Островського, зазначалось, що Комісія дослідила 50 ровів і чимало поодиноких поховань з розстріляними мирними жителями Дубна і району. Збереглися також фотознімки окремих могил та ям.

Біля витоків відродження музею у повоєнний час стояли М. І. Островський, Е. Г. Нефедовський, В. Д. Селедець, О. М. Бондар, Б. М. Белецький. Всі вони в свій час очолювали музей і доклали чимало зусиль до розвитку музейної справи на Дубенщині.

В газеті «Дубновська правда» від 25 січня 1945 року повідомлялось, що музей відновив свою роботу. Поки ремонтувалося приміщення, наукові працівники активно проводили археологічні розвідки та рекогносцировки, поповнювали фонди новими експонатами з числа закуплених чи просто подарованих громадянами.

В нове приміщення музей перебрався у серпні 1946 року.

Перший відділ розкривав теми: «Астрономія про утворення солярної системи», «Історія боротьби сучасної науки з релігійними віруваннями», «Походження життя на Землі», «Виникнення та розвиток людей», «Старовинне мистецтво».

У другому відділі ряд матеріалів характеризували докласове суспільство з основною темою — «Праця створила людину».

Значне місце в музеї займав відділ «Велика Вітчизняна війна», особливо відродження партизанського руху на Рівненщині, а також звірства фашистів у нашій області.

Про плідну роботу музею в 1946—1951 рр. газета «Дубновська правда» писала:

- 1946 р. — «Наукові працівники музею знайшли ще одну слов'янську оселю в с. Івання (урочище Загір'я)».
13. 07. 1947 р. — «За шість місяців цього року музей відвідало 2536 чол.»
14. 08. 1947 р. — «5 серпня історично-археологічний музей м. Дубно разом з науковою експедицією Академії Наук УРСР, яку очолює голова Львівського філіалу М. Смішко, розпочав наукову працю по дослідженню старовинного слов'янського селища в р-ні с. Волиця».
4. 03. 1948 р. — «Нині в музеї три відділи: докласове суспільство, Велика Вітчизняна війна, природничий. В 1947 році проведено 17 наукових розвідок і рекогносцировок...»
19. 08. 1948 р. — «Під час земляних робіт біля Будинку культури працівниками Дубновського музею були знайдені фрагменти скляного та глиняного посуду XVI-XVII ст., козацькі люльки і багато призматичних кременів, спеціально оброблених для рушниць-кременівок».
16. 08. 1951 р. — «Днями в Дубновський краєзнавчий музей придбано експонати XVI-XVII ст.: панцир, кремінна рушниця, пернач-шаблі, пістолі, пернач, ятаган та інші».

Відомо, що в 1947 році музей розміщувався в одному з уцілілих будинків по вул. Пекарській. Саме тоді в музей прийшов працювати колишній випускник Дубенської гімназії Селедець Володимир Денисович. За час роботи з 1947 по 1982 рік він будував дві експозиції музею. Для цього довелося шукати матеріали в архівах Києва, Львова, Житомира, Рівного. Він брав участь у десятках археологічних експедицій разом з І. К. Свешніковим на Дубенщині, Волині і багатьох інших місцях України. В музеї зберігається папка з нотатками В. Д. Селедця про експедиції, із знімками досліджуваних курганів, списками археологічних пам'яток Дубенщини та кількома десятками окремих відбитків наукових праць доктора історичних наук професора І. К. Свешнікова з дарчими написами колезі по розкопках. В. Д. Селедець очолював музей з 1963 по 1976 рік. Він написав розділ «Дубно» до книги «Історія міст і сіл. Ровенська область», виданої у 1973 році, допомагав опрацьовувати інші розділи цієї книги стосовно історії Дубенщини. В. Д. Селедець будував експозицію музею заповідника «Козацькі могили» в с. Пляшева, брав участь у створенні музейних кімнат сіл Плоска, Новини, Острожець, Війниця, Верба, Семидуби, Шепетин, при цукровому заводі в Дубні.

В зв'язку зі зміною профілю у 1949 році на краєзнавчий була і проведена повна реекспозиція музею і створено три нових відділи. У 1952 році музей вже розміщувався в нинішньому приміщенні по вул. Шевченка, 10.

У 1963 році Дубенський краєзнавчий музей став філією Рівненського краєзнавчого музею. До 1968 року відвідування було безплатним.

Разом з В. Д. Селедцем нову експозицію музею у 1971-73 рр. будував Ігор Іванович Кузнецов, який з 1976 року очолив колектив. Музей мав відділи: природи, історії дореволюційного періоду, історії радянського суспільства. У фондах станом на 1977 рік налічувалось 17540 експонатів. І. І. Кузнецов, маючи великий досвід музейної справи, брав участь у побудові експозицій всіх нині діючих у Дубні та районі музейних кімнат та виставок, що функціонували у великих і малих залах Дубенщини. Він є співавтором путівника «Дубнівський краєзнавчий музей», випущеного у 1979 році.

У кінці 80-х років Дубенський музей став відділом Рівненського краєзнавчого музею, а з 1994 року — складовою частиною Державного історико-культурного заповідника м. Дубна, директором якого призначено Петра Петровича Смоліна.

У 1995 році вперше розпочалися археологічні розкопки на території замку князів Острозьких. Вчені І. К. Свєшніков та В. Д. Гупало відкрили нову невідому сторінку в історії міста.

В музеї здійснено реекспозицію і, крім відділу природи та історії краю, відкрито постійну виставку «Побут та етнографія» та архітектурну виставку, присвячену 900-літтю міста. Фонди музею налічують понад 27000 експонатів. Серед них — скарб срібних та мідних монет XVII ст. (понад 500 одиниць), ікони XVI-XIX ст., архівні матеріали колишніх НКВС та НКДБ, документи органів Радянської влади 1947-52 рр. (створення колгоспів), документи та фото колишніх репресованих громадян Дубенщини, документи про діяльність дубенської «Просвіти», твори народних умільців тощо.

ПРИЩЕПА О. П. (м. Рівне)

Діяльність земств на Рівненщині.

Наш час характеризується розмаїттям реформ, які по-різному впроваджуються в життя. Це і політичні, і економічні, і ті, що стосуються безпосередньо діяльності місцевих органів влади.

Як свідчить історія — шлях реформ набагато прогресивніший, ніж шлях революційного перетворення. От тільки б всі вони довелись до кінця.

Адже жодна реформа, яка проводилась в Росії, не була доведена до кінця. Приклад — реформи Петра I, П. А. Столипіна.

Реформи 60-их рр. XIX ст. — не виключення. Головні з них стосувались земельних відносин, судової сфери і органів місцевого самоврядування — земств. Остання реформа так і називалась — земська.

Земства являли собою організації місцевого управління, які були в певній мірі відокремлені від структур державного управління, або діяли паралельно державним. Створювались вони для організації місцевих вигод і потреб губернії і повітів.¹

1 січня 1864 р. Положення про земські установи отримало силу закону і було введено в 33 губерніях Росії. До жовтневого перевороту 1917 р. земських губерній було вже 43, із них 34, де існували земства на основі положення 1864 р., і 9 нових, введених при Столипніні і пізніше².

На правобережній Україні через повстання польської шляхти земства не вводили аж до 1911 р. Це стосується і Волинської губернії Російської держави, до складу якої на поч. ХХ ст. входила основна територія сучасної Рівненщини.

Завданням реформ 1864 р. був по можливості повний і послідовний розвиток основ місцевого самоуправління.

За задумом реформи вирішено було виділити із сфери місцевого управління справи господарчі і ввірити їх завідуванню земських установ. Земським органам надано було право діяти в колі ввірених їм справ самостійно, при цьому заборонялось вмішуватися в справи, які належали до компетенції державних властей. А так як чітко розмежувати коло їх дій не було можливості, то часто земські справи переплітались зі сферою діяльності державних властей.

Цьому сприяла нечіткість формулювань закону. Для прикладу візьмемо питання піклування про народну освіту.

Так, земським установам було надано право займатися розвитком народної освіти. Але коли вони взялись за влаштування шкіл, Міністерство освіти не визнало за ними права вмішуватися в організацію навчального процесу і чинило всілякі перешкоди³.

А оскільки такі сутички з адміністрацією з різних питань були неодноразові, в уряді часто виникала підозра, що ці установи являються представниками опозиції. Часто можна було почути в урядових колах таку думку: «Опозиція уряду звилася собі міцне гніздо в земстві⁴».

Через чверть століття почало розроблятися нове положення про земство, яке було опубліковане 12 червня 1890 р. з метою перегляду попереднього і введення в нього «необходимых улучшений»⁵.

Але нове положення аж ніяк не покращило, а в значній мірі погіршило діяльність земств, оскільки в ньому чітко проглядалась державна лінія на обмеження їх прав.

І знову, як і в 1864 р., в 1890 р. Волинська губернія не отримала земства як «неблагодійна».

Згідно положення 1864 р. земські установи поділялись на повітові і губернські. Земства мали розпорядчі органи влади, якими виступали земські зібрання, і виконавчі — в особі земських управ. На рівні волості земських установ не було. Спроби їх введення мали місце під час діяльності Тимчасового уряду в 1917 р.

Земські зібрання складались із обраних представників від певних категорій населення — гласних: повітових, що обирались безпосередньо виборчими зборами і волосними сходами, і губернських, що обирались повітовими зібраннями із числа гласних.

В основу виборчої системи були покладені виборчі, майнові і станові начала.

Виборці ділились на 3 курії: землевласників повіту, міських виборців і виборних від сільських общин, які обирались відповідно на з'їздах повітових землевласників, міських виборців і виборних від сільських общин.

Вплив виборців був пропорційний кількості землі, що вони мали. Значна більшість у земствах належала дворянам. І навіть головою повітового і губернського зібрання згідно положення про земства мав бути повітовий або губернський предводитель дворянства.

Чим займались земські установи на місцях? Піклуванням про народну освіту, охороною здоров'я, влаштуванням пошти, шляхів сполучення, накопиченням запасу їжі на випадок голоду, збором статистичних даних і іншими проблемами місцевого життя. І тому головними статтями витрат була народна освіта, медицина, економічні заходи, ветеринарія.

А існували земства за рахунок збору, т. з. реальних (прямих) податків і непрямих із місцевого населення. До прямих податків належали: податок на землю, фабричні торгово-промислові приміщення, житлові будинки. Крім прямих податків земства практикували також і деякі непрямі: збори з документів на право торгівлі і промислів, судові, шосейні, поштові збори, плата за лікування, за навчання.

Положення про губернські і повітові земські установи від 12 червня 1890 р. почало впроваджуватись у Волинській губернії лише з 1911 р. (Височайший указ від 14 березня 1911 р.)⁶.

Як зазначалось в іменному Височайшому указі Сенату: «Почти полвека искони русский западный край ожидает земскохозяйственного преобразования». В указі було зазначено, що ці зміни викликаються потребою забезпечення в земському управлінні справедливих інтересів російського народу.

Але Волинська губернія в питанні народонаселення мала свою специфіку. Переважна більшість сільського населення губернії були українці ("малороси"). Так, із 3758527 чол., що проживали на території Волинської губернії в 1911 р., 2630410 чол. були українцями⁷.

А в повітових містечках поряд з українцями, росіянами, поляками, чехами, німцями проживала переважна більшість євреїв. І вони становили понад 70 відсотків всього міського населення. Так, в м. Рівному за даними 1911 р. із 33722 чол. проживало 19142 євреї. Вони ж до участі у земських виборах згідно Положення про земства 1864 р. і 1890 р. не допускались.

«Євреи, впродь до пересмотра действующих оных узаконений не допускаются к участию в земских выборах» (із роз'яснення до положення про земства від 14 березня 1911 р.).

Боявся царський уряд посилення впливу польського дворянства і тому намагався обмежити і їх права.

Так, в Рівненському повіті земське зібрання обирало представників дворянства не одним списком, а окремо представників по т. з. російській курії і по польській. Причому, польська

була, як правило, менша. Обирались до повітового земського зібрання гласні від сільських общин, а також представники від державних відомств: удільного, землеробства, державного майна, від селянського поземельного банку, від духовного відомства, і, обов'язково, в роботі Повітового земського зібрання брав участь міський голова. Всього згідно положення по Рівненському повіту обиралось 35 повітових гласних: 16 — по першій (російській) курії, 8 — по другій (польській), 11 — від сільських общин.⁹ До складу повітового земства входили представники і від відомств, яких не обирали, а призначали (від 5 до 6 чол.).

З кількості виборних гласних (35 чол.) — 6 чол. обирали до Губернського земського зібрання (5 — по першому відділенню і 1 представник від сільських общин).

Обирати і бути обраним гласним по першій і другій курії мали право землевласники, котрі володіли не менше 150 десятинами землі.

Двічі до революції з 1912 р. по 1917 р. обиралось Рівненське повітове зібрання (в 1912 р. і в 1914 р.) терміном на три роки і втретє, восни 1917 р., Рівненське повітове земство поновило свій склад за рахунок включення демократичних елементів.

Виконавчими органами земського управління виступали земські управи, які складались із голови і, як правило, двох членів (Рівненська повітова управа мала і трьох членів). Члени управ вважались державними службовцями. На земські управи покладалось безпосередньо завідування справами земського господарства і управління. Управи, в т. ч. і Рівненська, вели біжучі справи, вишукували заходи по покращенню роботи земств, робили з дозволу губернатора розпорядження про скликання земських зібрань, збирали потрібні для зібрання дані.

Три роки проіснували земства на Рівненщині в мирних умовах. Це був період становлення їх діяльності. Вирішувались різні питання. Так, на Надзвичайному Повітовому земському зібранні сесії 1913 р. розглядалась доповідь про організацію кладовища Рівненської лікарні (сама земська повітова лікарня була вже побудована в Тютюковичах), а також питання про асигнування коштів на екскурсію учнів на Всеросійську виставку в м. Київ. Ставилось питання про будівництво спеціального приміщення для роботи земського зібрання. Для цього планувалось отримати державну позику на 90 тисяч крб. А поки що повітове земство і управа наймали приміщення у місцевих багатих єврсів, то у Іси Яполутера (біля собору), то у Шая Куліковичера (на розі Бармацького пр. і Гоголівської вул). Так, до речі, спеціальний будинок для повітового земства і не був побудований. Земська управа викупила будинок у Куліковичера¹⁰.

Трагічно відгукнулась в роботі повітового земства війна. Адже Волинська губернія була тією територією, на якій в період I світової війни двічі встановлювалась лінія фронту. Різко скоротились витрати на розвиток народної освіти (наполовину), утримання доріг, на сприяння економічному благоустрою. Витрати 1916 р. порівняно з 1915 р. скоротились з 462066 крб. до 379955 крб. на 82111 крб.¹¹.

І це за рахунок скорочення доходів від збору земських повинностей, оскільки територія Рівненщини, і зокрема, Рівненського повіту дуже постраждала від воєнного лихоліття.

Особливо тяжко довелось влітку 1915 р. — на початку осені 1916 р., коли фронт підійшов майже впритул до Рівного. Так, на засіданні X чергової сесії Рівненського повітового земського зібрання 15 грудня 1915 р. виступав його голова Д. Ф. Андро: «Все вы знаете, что пережили уезд с августа по сентябрь. Все должны были уехать. Мною были получены категорические указания, что Ровно в опасности... Что сделано с 17 августа. Ровенский уезд, несмотря на невидимое приближение боевых линий, был объявлен на положении эвакуации тогда, когда уже бои происходили на границе уезда»¹².

Так що повітовому земству довелось нелегко в ті неспокійні воєнні часи. Займатись і евакуацією, і потім знову все майно повертати назад, проводити виплати грошової допомоги населенню, організувати допомогу пораненим і їхнім сім'ям, влаштовувати притулки для сиріт. Так, восени 1915 р. в Рівному був відкритий дитячий притулок. Незабаром він був евакуйований в м. Суми Харківської губернії, а після повернення планувалось розмістити його в м. Тучин в садибі виселених звідти німців Арндтів.

Але і в цих умовах земство активно діяло. Так, на V Надзвичайній сесії 1914 р. Рівненського повітового земського зібрання Д. Ф. Андро повідомив, що із земського сільськогосподарчого складу населенню відпускаються безкоштовно напрокат наявні на складі сільськогосподарчі матеріали і знаряддя, а також надаються інші пільги. На цьому ж засіданні було повідомлено, що в Рівному організується лазарет місцевої общини Червоного Хреста¹³.

Так органи місцевого самоврядування продовжували існувати завдяки вже усталеній системі збору податків, але збирати їх доводилось все важче, тому що значна частина населення була евакуйована, інша — мобілізована до діючої армії, окрім того, серед місцевого населення були значні жертви в ході бойових дій військ Південно-Західного фронту.

Самі земські установи, їх майно були евакуйовані в м. Суми влітку 1915 р.

В жовтні 1917 р. Рівненська повітова управа звітувалась повітовому земському зібранню: «Повітове земство, будучи введеним по положенню 1890 р. в 1911 р. нормально функціонувало до 1915 р., тобто протягом 3-х років. Війна, що почалась, порушила нормальне життя повіту і земства, а оголошена в 1915 р. евакуація зруйнувала земське господарство, всі земські установи повіту (школи, лікарні, агрономічні дільниці і ін.). Земське майно і діловодство частково було вивезене вглиб Росії, частково залишене на місцях і пограбоване або знищене. Евакуйоване майно і справи повернуті в 1916 р. назад в повіт, причому під час евакуації і зворотніх перевезень частково приведено в непридатність».¹⁴

Останній період діяльності місцевих органів самоврядування припав на 1917—1918 рр.

Місцеві земства Волині з розумінням віднеслись до подій Лют-

невої революції і відречення царя від престолу, а також до переходу влади до рук Тимчасового уряду.

І хоч Тимчасовий уряд, що складався із депутатів IV Державної Думи, допустив в своїй діяльності багато помилок, все ж таки в діяльності на місцях він опирався на земства. Головами місцевої влади в повітах Тимчасовим урядом були призначені колишні голови повітових земських зібрань, вони ж повітові предводителі дворянства. Офіційно їх посада називалась так: повітовий комісар Тимчасового уряду. В Рівненському повіті своїм комісаром Тимчасовий уряд призначив Д. Ф. Андро. Пізніше, в квітні 1917 р., Рівненська Рада робітничих і солдатських депутатів, а також сврейське населення міста висловило йому недовіру і його було усунуто від посади¹⁵.

Тимчасовий уряд намагався розширити земства і на волості. Така реформа стосовно впровадження земств у волостях розроблялась ще до лютневих подій 1917 р., але лише в період діяльності Тимчасового уряду була офіційно затверджена. Щоправда, короткочасний період діяльності цього уряду вплинув, звичайно, і на впровадження цієї реформи. Тимчасовий уряд намагався демократизувати земства. Це яскраво проявилось і в роботі Рівненського повітового земського зібрання на VI Надзвичайній сесії 1917 р., що проходила в середині вересня. На порядку денному стояло питання: «Про демократизацію складу Повітового земського зібрання і про вибори шести губернських гласних від демократичних елементів». Окрім 37 гласних попереднього скликання до повітового земського зібрання було обрано ще 36 чоловік: 17 чоловік від волостей, від міської Думи 2 чол., від української громади, від земських службовців, від Ради солдатських і робітничих депутатів 7 чол., двоє було обрано від військових організацій соціал-демократичної фракції при Раді солдатських робітничих депутатів, двоє від партії «Бунд», ще двоє від партії соціал-революціонерів (есерів) і двоє від українських соціал-революціонерів, ще один від поляків¹⁶.

Список обраних гласних від демократичних елементів дає нам чітку картину розстановки політичних сил в повіті. По суті відтепер в земстві були представлені всі існуючі політичні громадські партії і організації.

Земська система самоврядування існувала і в період діяльності Центральної Ради. Центральна Рада вважала недоцільним повністю міняти склад земських діячів, оскільки потрібен був час на те, щоб новообрані гласні набули досвід роботи. Часто справжня робота підмінялася показушною. Так, 19 грудня 1917 р. Центральною Радою був опублікований закон про зміну назв земських інституцій, згідно якого назва «Повітове земське зібрання» було замінене на «Повітову Народну Раду», а «Повітову земську управу» на «Повітову Народну Управу».

Головою Рівненської Повітової Народної Ради був обраний І. Т. Коваленко, а головою Повітової Народної Управи — Ф. Сумневич.

Конкретно ж розробкою певної програми реорганізації місцевого самоуправління Центральна Рада не займалась.

Тому ці органи продовжували животіти вже в зміненій назві. Але

і в цих умовах багатовладдя, а по суті безвладдя, серед всіх тих політичних сил, які претендували на владу в місті і в повіті, земства мали досить сильні авторитетні позиції серед місцевого населення.

Вони мали і свою певну позицію. Так, після жовтневих подій 1917 р., які відбулись в Петербурзі і в результаті яких до влади прийшли більшовики, Рівненська міська Дума, яка мала своїх представників у повітовому земстві, на засіданні 27 жовтня 1917 р. прийняла резолюцію по питанню про події, що відбувались: «Обсудив события, происходящие в городе, Ровенская городская Дума самым решительным образом осуждает политическую авантюру большевиков. Захват большевиками власти за несколько дней до выборов в Учредительное Собрание есть срыв его и захват меньшинством прав всего народа. Страна должна быть доведена до Учредительного Собрания»¹⁷.

Як відомо, ще наприкінці вересня 1917 р., коли Земське повітове зібрання, пізніше перейменоване в Повітову Народну Раду, поповнювало свій склад демократичними елементами, виконавчий орган місцевого самоуправління, земська управа, поповнила свій склад представниками від політичних партій і громадських організацій. Але фактично управа вступила у виконання своїх обов'язків з 21 грудня 1917 р. Підкреслимо, що як Повітову Народну Раду, так і Повітову Управу очолювали українці. Управа розподілила обов'язки між головою і членами управи і після цього передбачала приступити до детального прийому всього господарства Рівненського земства на місцях від попереднього складу управи.

Але намічений план виконати не вдалося у зв'язку з «появившейся в Ровно бандой политических авантюристов, которая именовалась большевиками»¹⁸. В ніч на 27 грудня був заарештований як політичний противник більшовиків замісник голови управи Денисенко, а 20 січня — голова управи Сумневич.

Відсутність керівних осіб, звичайно, порушила нормальний хід діяльності управи, а тим членам управи, які продовжували працювати весь час доводилось наштотуватись на наміри більшовиків розігнати місцевого самоуправління і здійснити лозунг «Вся влада Радам». Щоправда, таке рішення і було прийняте під кінець діяльності в Рівному більшовиків.

Діяло Рівненське повітове земство і під час окупації краю військами Німеччини і Австро-Угорщини. По списку повітових народних гласних, обраних в м. Рівному і Рівненському повіті, на час до 1 січня 1919 р. значилось 69 прізвищ. За даними Д. Дорошенка до органів місцевого самоврядування Рівненського повіту пройшло лише 11 українців.

Майже нічого невідомо про діяльність земств у 1919 р. Це був останній рік діяльності їх на Рівненщині. Очевидно, вони продовжували існувати і до кінця 1919 р., щоправда, конкретних архівних матеріалів, які б підтверджували б їх діяльність саме в цей період, поки що не знайдено. А після приходу на Рівненщину військ Червоної Армії (травень 1919 р.) і встановлення влади т. з. «надзвичайних органів» — ревкомів — і повністю припинили свою діяльність.

Не поновили роботу земських установ і окупаційні польські власті ні в другій половині 1919 р., ні пізніше, в 1920 р.

Це дало підставу православній громаді м. Рівного і Рівненського повіту звернутися з петицією до «верховного вождя польського народу, першого громадянина польської держави» Й. Пілсудського з проханням відновити мировий суд, земське, міське і волосне самоуправління.

«Історія доказала, — писали жителі міста, — що чим більше національності притіснялись і пригнічувались, тим глибше і сильніше була прив'язаність пригнічених до своєї нації»¹⁹.

Так завершили в 1919 р. свою діяльність на Рівненщині земські установи.

Вивчаючи зараз цю проблему, не потрібно повністю ідеалізувати роботу місцевих повітових земств. Адже члени земських управ прирівнювались до державних службовців. Часто в самих земських інституціях справи вирішувались роками, відкладались, а пізніше і взагалі не розглядались. Бюрократизм — цей головний показник роботи державної машини царської Росії — мав місце і в роботі земств. Головне, що виділяло земства поміж всіх влад в смутний період 1917—1919 рр. на Рівненщині, — це тісний зв'язок з місцевим населенням і довіра народу до своїх обранців.

Змінювались часи. Існували органи місцевого самоврядування і в 30-і роки ХХ ст. на Рівненщині, коли вона входила до складу Польщі. Було б корисно зараз, коли в Україні іде процес реформ, в т. ч. і органів місцевої влади, використати те позитивне, що було в роботі земств поч. ХХ ст.

Посилання:

1. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — С.-Пб., 1894. — т. 24, с. 534.
2. РКМ КН 5003 Д V №№№ 2871
3. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — С.-Пб., 1894, — т. 4, с. 534.
4. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — С.-Пб., 1894. — т. 24, с. 534.
5. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. — С.-Пб., 1912.
6. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. — С.-Пб., 1912.
7. Памятная книжка Вольнской губернии на 1911 г. — Житомир, 1912, — с. 53, т. 7, с. 71.
8. Памятная книжка Вольнской губернии на 1911 г. — Житомир, 1912, — с. 71.
9. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. — С.-Пб., 1912. — с. 371.
10. Доклады Ровенской уездной Земской Управы Чрезвычайному Уездному земскому Собранию сессии 1913 г. — Ровно. — 1913.
11. Смета расходов и доходов на уездные повинности Ровенского уездного земства на 1916 г. — Сумы, 1916.
12. Журналы Ровенского Уездного Земского Собрания V очередной сессии 1915 г. с приложениями. — Сумы, 1916. — с. 6.

13. Журнал Ровенского Уездного Земского Собрания V Чрезвычайной сессии 1914 г. с приложениями к нему. — Ровно, 1914. — с. 2.
14. Доклады Ровенской Уездной Управы Уездному Земскому Собранию VII очередной сессии. — Ровно, 1917. — с. 4.
15. Газ. «Волинь». — N 95. — Житомир, 3 квітня 1917.
16. Журнал Ровенского Уездного Земского Собрания VI Чрезвычайной сессии 1917 г. с приложениями к нему. — Ровно. — 1918.— с. 4.
17. ДАРО, ф. 165, оп. 1, спр. 34, арк. 795.
18. Доклады Ровенской Уездной Управы Уездному земскому Собранию VII очередной сессии. — Ровно, 1917. — с. 3.
19. ДАРО, ф. 215, оп. 2, спр. 84, арк. 93.

ПЕТРИШИНА Н. О. (м. Корець)

З ІСТОРІЇ СВЯТО-ТРОЇЦЬКОГО МОНАСТИРЯ

«Життя досвідченої людини не обмежується кордонами оточуючої дійсності і інтересами даної миті діяльності. В її духовній природі лежить потреба звернутись думкою в далеке минуле та із спостережень і роздумів над сукупністю його явищ визначити зміст сучасного і передбачити своє майбутнє».

(Давидовський П. «Початок і перші часи християнства на Волині». Вол. сп. вісн., 1892 р., N 10, ст. 309).

Багаточисленні археологічні розкопки, деякі літописні свідчення і історія вивчення рідного краю говорять про те, що м. Корець є дуже древнє поселення.¹ Крем'яні знаряддя праці доби пізнього палеоліту, залишки оборонних валів давньоруського городища XI-XIII ст. та ряд інших археологічних знахідок, що є у місцевому історичному музеї, підтверджують існування даного поселення з давніх часів. Хоча перша писемна згадка про Корець (Корчеськ) в Київському літописі датується 1150 р., де, описуючи міжусобні війни князів, автор цієї пам'ятки засвідчив факт відвідання Корчеська одним з князів. Отже, місто у той час вже існувало. Вперше в 883 р. князем Олегом, а потім князем Ігорем, Святославом і Володимиром Волинь була підкорена великому князю Київському.

Після прийняття Руссю християнства і хрещення киян в 988 р. великий князь Володимир «посетил с проповсдью страну Волынскую, совершил в 989 г. на реке Корчик крещение корчан, на реке Стыри лучан и на реке Луга волынчан».²

Прийняття християнства дало поштовх будівництву храмів та

¹ — Археологічні пам'ятки УРСР, К., 1976, ст. 277

² — Дев'ятсотліття Православ'я на Україні (992-1892) Жит.б 1892 р., ч. 1, с. 1.

монастирів. Першим таким храмом в м. Корці було відкриття в 1064 р. Благовіщенського жіночого монастиря. В архівних документах Свято-Троїцького монастиря є запис, що датується 1064 р., про те, що преподобний Варлаам ігумен Києво-Печерський «проезжаша в Царьгород освятил обитель сею».

Перший Корецький монастир був зруйнований в 1242 р. ханом Батием під час свого походу на Волинь. Як тільки ханські орди були витіснені з Волині, став відразу будуватися новий монастир-фортеця. Про це свідчать рукописні документи Почаївської Лаври, де під 1274 р. записано, що на будівництво і утримання новоутвореного монастиря інші монастирі вносили грошову допомогу:

- «— монастырь Дубищев — вагу злотей и тако 80 тыс. в дозини;
- монастырь Немиринский — 425 тыс. злотей;
- монастырь Корецкий — 221 тыс. злотей».¹

Цей Корецький монастир витримав більше десятка турецько-татарських орд і в 1496 р. був зруйнований Менглі-Гиреем.

Протягом 75-ти років не було можливості відбудувати монастир. Коли Корцем став правити князь Ефімій (Богуш) Федорович-Ярмольський, тоді в 1571 р. було відновлено і освячено Корецький дівочий монастир як Воскресенський. Першою ігуменею новоствореного монастиря в 1580 р. стала дочка князя Іокима княжна Софія з ім'ям Серафима (Ярмолинська). В даний час цей монастир відбудовується і реконструюється в такому стилі, як був збудований в 1571 р. Він носитиме назву Воскресенського монастиря.

Причиною заснування нового монастиря було те, що в Речі Посполитій, тогочасній Польсько-Литовській державі, в яку входили і землі Західної України, в тому числі і Волинь, проводилась насильницька колоніальна політика загарбання українських земель, насаджування католицизму. Православному населенню у вигляді перехідного мосту була нав'язана унія, підписана в Римі волинськими єпископами Іпатієм Потієм та Кирилом Терлецьким Луцько-Острозьким, за якою польські магнати і католицькі ордени монахів старались зламати православ'я².

«Древняя Волинская епархия (основана в 992) в то время насчитывала 57 монастырей (кроме скитов), из которых 6 было женских. К 1620 г. большинство мужских монастырей и 5 женских были закрыты или обращены в католические кляшторы, но монастыри Почасвский, Мелецкий, Загаецкий и Городищенский мужские и Корецкий женский все еще оставались православными, благодаря патронацтву над первыми князей Острожских и над вторыми православных князей Корецких»³.

Рік за роком все меншало православних церков, а православні віруючі шукали притулку в Корецькому Воскресенському монастирі, який жив спокійно під захистом князя. Через тісноту і незручності, що були у монастирі, ігуменія Серафима просить свого племінника князя Самуїла Корецького, побудувати новий, більш обширний монастир. Прагнучи догодити своїй тьоті княгині ігуменії

1 — Докум. і літопис Свято-Троїцького монастиря, ст. 11, док. N 71.

2 — Дев'ятсотліття Православ'я на Україні (992—1892) Жит., 1892 р., ст. 164

3 — Документи і літопис Свято-Троїцького монастиря, ст. 18, док. 107.

Серафимі, князь Самуїл Іокимович Корецький в 1620 році заснував для православних монахів великий монастир в честь Святої Трійці.

Храм і сестринський корпус будувались швидкими темпами, так як в розпорядженні князя були свої цегельні заводи, вапнярні, трудовий люд, так що протягом 3-х років монастир було введено по фасаду під верхній карниз.

Усвідомлюючи і розцінюючи можливості майбутнього життя, ігуменія Серафима в 1624 р. купує сосновий ліс площею 30 км кв., а в 1627 р. — містечко Олександрів з 8 селами і їх присілками. Територія монастирських володінь зростала, хоча повністю будівництво храму ще не було завершено. Так із «Описи Свято-Троїцького монастиря 1803 г.» відомо, що «монастирський храм ще не был закончен»¹ і тільки дякуючи великій благочестивості останнього корецького князя Йосипа Чарторийського-Ярмолинського, храм монастиря був добудований і покритий в 1810 р. В цьому ж році восени Йосип помер, закінчивши плесяду Корецьких князів.

1812 рік приніс для життя людей нові біди. Ворог насувався на схід і 23 серпня 1812 року, спакувавши всі дорогі цінності, ікони, Євангеліє, чаші, хоругви, монастир почав евакуацію в напрямку Києва. Лавра Київська взяла все під свій захист. Після півторарічної евакуації життя і служби в монастирі відновились.

В 1831 р. у Варшаві почався заколот з метою захоплення Волині та насилля над православною церквою. Найжорстокіші бої були в м. Корці при зіткненні з російськими військами. Наслідком цих боїв стала велика пожежа, що охопила місто. В цьому вогні згоріла знаменита Корецька фарфоро-фаянсова мануфактура, шкіряні та мануфактурні заводи, будинки. Згорів і новозбудований монастир. В такому стані храм перебував майже 30 років, знаходячись, як і вся Волинь, в розпорядженні військового відомства.

З призначенням ігуменії Аполінарії (Князевої) було піднято клопотання від 10 червня 1864 р. перед єпископом волинським Антонієм про відбудову зруйнованого і спаленого нового храму. Після 3-літнього листування надійшло позитивне рішення Святійшого Синоду від 21 липня 1867 р. Після чого монастир приступив до очищення території та завезення будівельних матеріалів.

13 років тривали відбудовчі роботи храму та жилих корпусів, які обійшлись монастирю в 500 тис. рублів сріблом. Ігуменії Аполінарії не довелося побачити відбудований храм, так як вона в 1877 р. померла. Закінчувала оздоблення монастиря новопризначена ігуменія Феофанія (Сеницька).

Художній розпис вітваря і центральної частини храму зроблений Почаївською іконописною майстернею, послушником іконописцем Петром Патокиним і 3 його помічниками — іконописцями із Лаври.

Іконостас для центрального вітваря був замовлений в Москві в іконописній майстерні Охупкіно. Він був привезений і встановлений в храмі 4 серпня 1880 року. Освячення всього храму і келійних корпусів відбулося 21 вересня 1880 року, про що відомо із літопису

1. Документи і літопис Свято-Троїцького монастиря, ст. 18, док. 107.

Свято-Троїцького монастиря. На день освячення в монастирі пр-живало 39 монахинь, 76 послушниць і 26 вільнонайманих людей.

Після освячення монастиря архієпископом Волинським і Житомирським Дмитрієм (Муретовим) було здійснено переселення із Свято-Воскресенського монастиря всіх монахинь та інокінь в Свято-Троїцький монастир, а в першому розмістився притулок для дівчаток.

Разом з іншими предметами храму в Свято-Троїцький монастир було перенесено і благодатну ікону Божої Матері «Споручниця грішних», передану Корецькому монастирю в 1622 р. як православної святині Яном Карлом Корецьким. Ця чудотворна ікона — святиня на нашій землі. За біблійним твердженням Марія Єгипетська молилась саме до цієї ікони, після чого їй були прощені всі гріхи і вона була причислена до лона святих. Як з древнього Вавилону потрапила ця ікона до Корця — невідомо. Можливо один із князів Корецьких (зокрема Самійло), що воював із султанською Туреччиною, втікаючи із турецького полону, привіз її до міста? Автор цієї ікони теж невідомий. Але вже протягом кількох століть вона не тільки прикрашає храм, а й служить для віруючих іконою зцілення. В роки фашистської окупації німці намагались вивезти її, так як ікона оздоблена позолотою. Та ніякі сили не змогли зрушити ікону з місця і так вона залишилась до сьогоднішнього дня.

Перша світова війна ускладнила обстановку і життя монастиря. 29 серпня 1915 р. він евакуювався зі своєю власністю і дорожчінностями в Козельшанський монастир Полтавської губернії. Коли ворог був відбитий, і загроза минула, ігуменія Феофанія із сестрами 4 листопада вернулись у свою Корецьку обитель.

23 вересня 1915 р. Святійший Синод призначає нову ігуменію Михаїлу, яка провела реорганізацію монастиря. Монастир почав допомагати будівництву інших церковних храмів. Піклуючись про дітей-сиріт, збільшує прийом в школу дівчаток, а в монастирське училище приймає 45 учениць, забезпечує харчуванням та одягом. В роки громадянської війни обездолені сироти приходили в монастир. Тут знайшли собі притулок понад 90 дівчаток-сиріт.

Згідно з Ризьким договором від 18 березня 1921 року м. Корець залишилось під владою Польщі.

Корецький польський магістрат закрити українську реальну школу, порушив справу про ревіндикацію Корецького монастиря, став нещадно обкладати монастир і православні храми великими податками. Так, якщо в 1924 р. монастир платив 2,084 злотих, то через рік він уже платить 6,872 злотих, а в 1929 сума сплати податку становила 17,534 злотих.¹

Не дивлячись на таке приниження православної церкви, група юристів зби́рала документи з 1633 р., і підтвердження на право існування монастиря і храму вдалося відстояти. Перша відкрита справа про ревіндикацію була піднята в жовтні 1929 р. «В этом иске в Луцкий и Ровенский областные суды Луцкой Римско-католической епархией внесено иск о ревиндикации 132 церквей, со всеми

¹ Документи Свято-Троїцького монастиря, док. N 634, ст. 321

им пренадлежащими имуществами. В этом иске среди других числится и церковь и имущество врученного Вам Корецкого монастыря».¹

Утримання монастиря з кожним роком ставало все більш біднішим. Надіятися на землю і повернення території було неможливим, тому ігуменія Михайла організовує шиття підрізників, митр, плащаниць, риз. Нарешті, після довгих судів, храм міг належати тільки православним.

У військових діях 1939 р. Свято-Троїцький монастир не постраждав. Та не пройшло і 2 років, як почалась війна 1941-45 рр. З початку окупації Західної України Корецький монастир знаходився під постійним контролем фашистських властей, які часто проводили відповідні обшуки. Під час таких обшуків частина майна була пограбована.

Для мирного населення м. Корця монастир зі своїми товстими двометровими стінами і погребамі був місцем схову. Під час одного із бомбардувань було зруйновано бомбою сестринський корпус прямо при вході в Троїцький храм.

Перший внесок на створення танкової колони в сумі 2,500 крб. було зроблено монастирем 29 березня 1941 р.², а крім того в фонд армії монастир здав більше 16 тисяч крб. На допомогу інвалідам, сиротам здавали хліб, м'ясо, крупу, зерно. В 1945 р. Троїцький монастир підвищив свої внески до 91 тис. крб. За прикладом монастиря церкви і духовенство області здали на військові потреби з 1945 р. більше 464 т. крб.

Післявоєнний період розпочався в монастирі з відбудови господарства в монастирському хуторі. На крутому скелястому березі Корчика був розміщений сад, а саджанці привезені із Почаївської Лаври.

В грудні 1945 р. після смерті ігуменії Феофанії настоятелькою монастиря стала ігуменія Магдалина (Крисько). Із свого господарства і землі монастир щороку здавав державі зерно, м'ясо, шкіру, шерсть, а також вносив значні кошти в фонд оборони.

В березні 1954 р. ігуменія Магдалина була переведена в Ризький монастир, а настоятелькою Корецького монастиря стала ігуменія Євголія (Омельчук), яка провела внутрішній ремонт монастиря (старий сірокам'яний настил підлоги вистелила метлаською різнокольоровою плиткою з художнім розписом) і реставрацію ікон.

28 квітня 1958 р. ігуменією стала монахиня Людмила із Кременецького монастиря. Через скорочення монастирів з 1958 р. до Корецького монастиря переведено монахинь з с. Пляшева, Кременця (1959 р.), Дермані (1960 р.).

В 1967-68 р. було збудовано в монастирі котельню з водяним опаленням, до якого підключено обидва храми і головний корпус. Після смерті ігуменії Людмили з 25 лютого 1970 р. і по сьогоднішній день настоятелькою Свято-Троїцького монастиря є ігуменія Наталія (Надія Ільчук, жителька с. Іванівка Корецького району).

1 Указ N 9353 за 1929 р.
2 Довідка N 350 за 1944 р.

В 1969-70 рр. були проведені великі реставраційні роботи по зовнішньому ремонту храму. Залізний дах було замінено на мідне покриття, позолота на куполах храму і дзвіниці — сусальним золотом. В 1974 р. капітально відремонтована і обладнана трапезна.

В 1976 р. на території монастиря побудована теплиця, що круглорічно дає свіжі овочі, квіти і до сьогодні, а через два роки побудовано простору хлібню — проскурню. В 1977 р. було реставровано окремі ікони і позолочено іконостас. 4 жовтня 1980 р. в Свято-Троїцькому монастирі святкували 100-ліття відбудови храму. Святійший патріарх нагородив храм орденом Святого рівноапостольного князя Володимира I ступеня.

В честь відзначення 1000-річчя християнства на Русі та завдяки клопотанням ігуменії Наталії Свято-Троїцькому монастирю повернули відібрані в 1961-62 рр. корпуси, що використовувались під музеї та їдальню СШ N 1. Тепер там проведено капітальний ремонт, і в одному із них — недільна школа на 200 учнів, а в іншому — сестринський корпус.

Згідно положення про стародавні пам'ятники історії та культури Корецький монастир 1 липня 1969 р. було взято на облік як пам'ятник архітектури¹, а з 1984 р. Корецький жіночий монастир належить до числа ставропігійних храмів. За свій видатний внесок в управління та розбудову монастиря ігуменія Наталія нагороджена наперсним хрестом з прикрасами, орденом преподобного Сергія Радонезького III ступеня, а в 1985 р. — другим наперсним хрестом з прикрасами.

Сьогодні Корецький жіночий ставропігійний монастир нараховує понад 120 монахинь і послушниць. Вони працюють на власному полі, де вирощують зерно, овочі, доглядають корів і свиней в підсобному господарстві, мають сад, пасіку, теплицю. Територію прикрашає чудовий розарій. В монастирі є власні гаражі, цистерни з паливом, автомобілі, трактори, комбайн. Всю господарську роботу ведуть самостійно.

Розповідаючи про життя жіночого монастиря, необхідно відмітити, що до тепер збереглося в ньому золотошвейне мистецтво в справі виготовлення митр, плащаниць, скрижалей до мантій. В монастирі збереглося мистецтво золотити по дереву. Всі реставраційні роботи на предмет позолоти ікон роблять самі сестри монастиря. Багато робіт золотошвей неодноразово експонувались на міжнародних виставках і заслужили високу оцінку, нагороджені грамотами і дипломами, що зберігаються в монастирі.

На території монастиря є могила, увінчана чорним пам'ятником з написом «Анна Алексеевна Андрo урoжденная Оленина.» Її образ був оспіваний О. С. Пушкіним. На території монастиря є ще одне поховання того ж року — могила козельського радника Ф. М. Рудського. Люстра, подарована ним монастирю, до сьогоднішнього дня прикрашає склепіння монастирської церкви.

Свято-Троїцький монастир приймає своїх гостей і туристів з-за

1 — Свідцтво про реєстрацію N 392 за 1969 р.

кордону. Добрі дружні стосунки склалися з православними християнами з Німеччини (м. Торгау, м. Штудгарт), які надають монастирю велику гуманітарну допомогу. А диригент хору Марія Діба була членом Генеральної Асамблеї Всесвітньої Ради Церков. А зараз вона керує хором Свято-Троїцької общини в м. Хельсінкі (Фінляндія) і підтримує з монастирем тісні зв'язки.

Посилання:

1. Археологічні пам'ятки УРСР, К., 1976, ст. 277.
2. Дев'ятосотліття Православ'я на Україні (992-1892) Жит., 1892 р. ч. 1, с. 1.
3. Документи і літопис Свято-Троїцького монастиря, ст. 11, док. N 71.
4. Документи і літопис Свято-Троїцького монастиря, ст. 18, док. 107.
5. Документи і літопис Свято-Троїцького монастиря, док. N 634, ст. 321.
6. Указ N 9353 за 1929 р.
7. Довідка N 350 за 1994 р.
8. Свідоцтво про реєстрацію N 392 за 1969 р.

МАНЬКО М. П. (м. Острів)

АРХІВНО-ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ ФОНД ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА м. ОСТРОГА

Архівно-документальний фонд історико-культурного заповідника м. Острога сьогодні нараховує біля 20 тисяч одиниць зберігання. Його формування розпочалося водночас із підготовкою до створення історичного музею в Острозі, що було пов'язано з діяльністю заснованого у 1909 році релігійно-просвітницького і науково-краєзнавчого Братства імені князів Острозьких. Ця кількарічна праця (важливим її етапом стало створення у 1910 р. братського давньосховища) увінчалася 11(24) серпня 1916 р. відкриттям музею у відреставрованих завдяки зусиллям Братства приміщеннях Вежі Мурованої XIV ст. на Замковій горі міста¹. Систематичну науково-музейну працю в Острозі (в т.ч. в галузі збору і опрацювання історико-архівного матеріалу) започаткували засновник і перший керівник та хранитель музею священник Михайло Тучемський (спостережник церковно-парафіяльних шкіл Острозького повіту)² і студент Московської духовної академії острожанин Михайло Струменський — автор першого друкованого музейного каталогу, куди ввійшли рукописні книги³. Дещо пізніше розпочалася майже сорокарічна музейна діяльність Йосипа Новицького; плідним періодом у формуванні архівних музейних збірок була його робота (спільно з М. Струменським) у створеному в роки революції в Україні Острозькому повітовому комітеті охорони пам'яток мис-

тецтва і старовини, що діяв на базі музею при місцевому ревкомі (червень 1919 — вересень 1920 р.р., з перервою)⁴.

Міжвоєнне двадцятиріччя не було сприятливим для розвитку музейної справи в Острозі, від якої польською адміністрацією були усунені Братство імені князів Острозьких, засновники і перші працівники музею. Музей в Острозі став польською інституцією, якою з 1924 р. керувало утворене при міському самоуправлінні «Товариство друзів Музею імені князів Острозьких». Велика частина архівних збірок музею в цей час була вивезена в Луцьк, в музей і бібліотеку при Волинському товаристві друзів наук. Серед них — архів Єло-Малинських (і їх спадкоємців — Сосновських) з Ново-малинського замку; латиномовні богословські і філософські рукописи, що походили з єзуїтського колегіуму в Острозі; метричні і церковні книги з православних храмів Острога і повіту; частини межирицького (під Острогом) пофранцисканського монастирського архіву; фрагменти документації російської шкільної адміністрації в Острозі; документи Української військової ради в Острозі 1917-18 рр. та ін.⁵ Окремої згадки заслуговують архів Братства імені князів Острозьких, важливе джерельне значення якого для вивчення історії краєзнавства, музейної та пам'яткоохоронної справи на Волині відзначалося дослідниками⁶, а також колекція фронтових листів вчителів церковно-парафіяльних шкіл Острозького повіту — учасників I світової війни свосму колишньому спостережнику М. Тучемському⁷. Ймовірно, тоді ж з музею в Острозі зникло більшість рукописів волинського краєзнавця XIX ст. священика Аполонія Сендульського, знаходження яких там під час першої світової війни засвідчує ряд публікацій⁸.

З 1938 р. Музей імені князів Острозьких разом із своїми колекціями був переданий місцевому відділенню Волинського округу Польського краєзнавчого товариства. Впорядкуванням його збірок займався польський археолог і музейник Ян Фітцке; відомою є його позиція щодо зосередження архівних матеріалів волинських музеїв (за винятком тих, що мають безпосереднє експозиційне значення) у згаданому вище музеї в Луцьку.

Паралельно із Музеєм імені князів Острозьких в Острозі діяв приватний «Регіональний російський музей Й. В. Новицького» при місцевому відділенні Російського Благодійного Товариства, який також зберігав цінні архівно-документальні матеріали;¹⁰ Й. В. Новицьким була здійснена публікація інвентарного опису Острога 1708 р.¹¹ Нереалізованим залишився намір Українського товариства «Просвіта» в Острозі створити в другій половині 1920-х років власний музей¹², де, можливо, передбачалося зберігати документальні матеріали з історії українського національного, зокрема просвітянського, руху в Острозі і Здолбунівському повіті.

У 1940 р. на основі громадського Музею імені князів Острозьких був створений державний Острозький історичний (з 1950 р. — краєзнавчий) музей; напередодні Великої Вітчизняної війни він придбав збірки архівних документів приватного музею Й. В. Новицького. В післявоєнні десятиріччя архівно-документальний фонд музею (із серпня 1981 р. — історико-культурного заповідника)

значно збагатився, особливо в останні роки, завдяки комплексним історико-краєзнавчим експедиціям (насамперед пов'язаних із обстеженням пам'яток культової архітектури), постійній роботі з родинами старої острозької інтелігенції, опрацюванню невпорядкованого архівного матеріалу, що зберігався в музеї. В 1994-1996 рр. заповідник повернув ряд цінних рукописів із згаданих вище колекцій Братства імені князів Острозьких, які після другої світової війни потрапили з Луцька на зберігання в Центральний державний історичний архів України у Львові.

Найбільш ранні документи, наявні у фондах заповідника — це акти XVI-XVIII ст., написані староукраїнською, а з середини XVII ст. — і польською мовами. Найдавніший з актів датується 1546 р. Перш за все це виписи із судових книг (головних трибунальських воеводств Волинського і Братцлавського; земських, городських і підморських — насамперед луцьких, а також кременецьких, берестейських і воеводства Київського), що стосуються майнових (переважно земельних) справ волинських магнатів і шляхти — князів Острозьких, князів Заславських, Глузьких, Малинських та ін. Ряд документів висвітлюють хід судових процесів, що їх вів князь Василь-Костянтин Острозький та його спадкоємці. Крім того, зберігаються дві королівські грамоти — Анни Ягелонки 1582 р. і Станіслава Понятовського 1777 р., що містять копії наданих раніше роду Острозьких привілеїв. В другій з цих грамот, завірній печаткою Великого князівства Литовського, записаний польський переклад відомого привілею 1521 р., даного князю Костянтину Івановичу Острозькому на користування печаткою червоного воску. Визначними рукописними пам'ятками, що стосуються династії Острозьких, є дерманський «Пом'яник» 1521 р. князя К. І. Острозького (в рукописі XVII ст.) і «Суботник» 1693 р. з церкви с. Погорілець на Дубенщині, який містить імена князів Острозьких і Заславських¹³. Також у фондах заповідника зберігається інвентар Острога 1708 р. (частини міста, належної тоді князям Яблоновським), свого часу опублікований Й. В. Новицьким. Ремісниче життя другої половини XVIII ст. відображене у цехових книгах містечка Мізоч.

Найбільше місце в архівному фонді займають документи і матеріали часів перебування Острога і краю в складі Російської імперії. Насамперед, це архівні документи православних духовних установ. З них своїм обсягом виділяється фонд Острозького чоловічого Преображенського монастиря, який у 1795-1825 рр. був резиденцією волинських архієреїв; тут же працювала духовна семінарія епархії. Слід також вказати на фонди острозького міського благочиння, міських (Успенської, Параскево-П'ятницької, Миколаївської, Богоявленської соборної) та деяких сільських (Майкова, Вілії, Хорова та ін.) церков повіту. Ряд документів походить з архіву Острозького Кирило-Мефодіївського православного братства і жіночого училища при ньому, в т. ч. адресовані ініціатору створення братства графу Д. Блудову автографи російського поета Василя Жуковського та чеського просвітителя Вацлава Ганки, а також належна графу копія передсмертного листа поета-декабриста Кіндрата Рилєєва¹⁴.

Окремі документи стосуються Острозької чоловічої гімназії та інших навчальних закладів міста. Діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування відображають архівні матеріали Острозького міського спрощеного управління, Хорівського волосного правління, Острозького сирітського суду. Збереглися фрагменти документації розташованих у місті військових частин, насамперед, 126-го Рильського піхотного полку. Кілька особистих комплексів архівних документів стосуються пов'язаного з Острогом походженням, навчанням і проживанням радянського воєначальника генерала армії О. Антонова, російського письменника в Польщі П. Юр'єва, історика права академіка ВУАН А. Малиновського, краєзнавця А. Сендульського, директора гімназії М. Макарова.

Ряд архівних матеріалів відображають діяльність Братства імені князів Острозьких, хід реставрації Вежі Мурованої XIV ст., діяльність керівника реставраційних робіт волинського спархіяльного архітектора В. Леонтовича, острозьких музейників і краєзнавців М. Тучемського і Й. Новицького.

Роки революції в Україні 1917-1920 рр. відображені у фрагментах архівів Острозької міської думи, Українського товариства «Просвіта» (1917 р.), повітового революційного комітету (1919-1920 рр.), Острозького повітового комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини, в особистих комплексах документів і спогадах учасників подій, листівках, брошурах, періодиці і т. п.

Міжвоєнне двадцятиріччя, коли Острог належав до II Речі Посполитої Польської, представлене в архівних матеріалах Острозького міського магістрату, підбірках документів, що стосуються здійснюваної владою парцеляції земель, соціально-економічного і культурного життя міста, діяльності навчальних закладів, а також в підбірках рекламної друкованої продукції польських фірм (найбільша група — рекламні буклети кінопрокатних агентств). Окремі документи висвітлюють діяльність громадських організацій міста і повіту — Українського товариства «Просвіта», Російського благодійного товариства, професійних спілок, польських і сврейських об'єднань. Зберігаються особисті комплекси архівних документів і спогади членів політичних партій лівого спектру — Компартії Західної України та Українського Соціалістичного Селянсько-Робітничого Об'єднання, активістів просвітянського руху — І. Талашука, С. Козицького, родини Алтуніних. Зібрані архівні комплекси священницьких родин (Туркевичі, Рихлицькі і Бобровницькі, Соболевські та ін.).

Входження західноукраїнських земель до складу Української РСР, події другої світової і Великої Вітчизняної воєни представлені фотографіями, відозвами, листівками, листами, нагородними документами та ін., а також спогадами і щоденниками фронтовиків, чартизанів і підпільників, трудівників тилу. Комплекс документів присвячений органу Рівненського підпільного обкому КП(б)У — газеті «Червоний прапор». Велика група документів походить з архівів німецьких окупаційних установ, насамперед, це справи про діяльність місцевого населення в боротьбі в Німеччині.

Значне місце в архівних фондах посідають матеріали, що

відображають соціально-економічне і культурне життя міста і району в перші післявоєнні роки і в наступні десятиріччя, діяльність Рад депутатів різних рівнів, районної партійної (КПУ), комсомольської, профспілкових організацій, колгоспів, промислових підприємств, установ освіти, культури, охорони здоров'я; серед них — особисті документальні комплекси депутатів Рад, делегатів з'їздів і конференцій, керівників і передовиків виробництва. У зв'язку із створенням в складі заповідника Музею книги і друкарства є ряд підбірок документів, що висвітлюють діяльність організацій книголюбів, літературних об'єднань, редакцій газет і журналістських колективів, поліграфічних і книготоргових підприємств регіону.

Роки становлення незалежної Української держави представлені документальними матеріалами, що висвітлюють громадсько-політичне життя міста і району, діяльність політичних партій, рухів, об'єднань, релігійних конфесій, національно-культурних товариств, відродження Острога як осередку вищої школи і науки.

Фотографічна група експонатів ДІКЗ м. Острога нараховує біля 1500 одиниць зберігання; найдавніші з фотографій відносяться до 2-ї половини ХІХ ст. Підбірка фотографій цього періоду відтворює пам'ятки острозької старовини, заходи по їх рятванню, велика група фотографій присвячена діяльності місцевих релігійних і освітніх установ — Кирило-Мефодіївського братства, жіночого графа Д. Блудова училища, чоловічої гімназії, Братства імені князів Острозьких та ін.; зберігаються фотопортрети та групові знімки представників острозької інтелігенції, осіб, життя і діяльність яких пов'язані з Острогом, — графині А. Блудової, В. Леонтовича, Д. Мануїльського, О. Антонова та ін.

Широко представлені фото фронтників, передовиків виробництва минулих десятиріч, діячів літератури і мистецтва. Сформувався колекція острозької філокартії.

Опрацювання і вивчення цих архівно-документальних матеріалів, зібраних кількома поколіннями острозьких музейників, введення їх в науковий обіг, публікація найцінніших з них — важливе завдання колективу науковців заповідника.

Посилання:

1. Струменский М. Реставрация замка князей Острожских в г. Остроге // Волинские епархиальные ведомости. — 1917. — N 5-6. — с. 10.
 2. Див.: Бірюліна О. Михайло Тучемський — волинський релігійний та культурно-просвітницький діяч // Матеріали VI-ї Острозької науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». 1995 рік. — Острог, (1996). — с. 16-18.
 3. Струменский М. Из Острожской старины. — Сергиев Посад, 1916.
 4. Див.: Бондарчук Я. В. Йосиф Новицький — засновник острозького музею // Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій «Острог на порозі 900-річчя» (1990-1992). — Острог, 1993. — Частина перша. — с. 30-32.
- Хведась А. О. Пропаганда і популяризація пам'яток книжкової писемності в музейних установах краю (кінець ХІХ ст. — до 80-х років ХХ ст.). На матеріалах Рівненської, Волинської, Тернопільської областей // Там же. — Частина друга. — с. 93-94.

5. Nies J. Dział rękopisów w bibliotece Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół nauk w Łucku//Arhelon. — Т. XIV. — 1936. — с. 51-54. Названа стаття — поки що єдина публікація з історії комплектування архівно-документальних колекцій острозького музею (с. 51-52); крім переліку вивезених у Луцьк збірок (с. 52-53), містить коротку характеристику фонду Малинських (с. 53-54), опрацюванням якого зайняті тепер науковці Волинського краєзнавчого музею.

6. Ульянівський В. І. Краєзнавча діяльність Братства імені князів Острозьких//Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції. — Луцьк, 1988. — Частина друга. — с. 210;

Хведась А. О. Архів Братства імені князів Острозьких, як важливе джерело у вивченні історії організації Острозького науково-краєзнавчого музею//Матеріали VI-ї науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». — Острог, 1993. — с. 179-181.

7. Пушкар Н. Ю. Листи вчителів Острозького повіту з фронтів першої світової війни//Матеріали VI-ї Острозької науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». 1995 рік. — Острог, (1996) — с. 171-173.

8. Nies J. Назв. праця. — с. 51;

Вітенко Ол. Священик Аполоній Сендульський (1830—1882)//Духовний сіяч. — 1930. — N 24. — с. 290.

9. Fitzke J. Muzeum ks. Ostrogskich Pol. Tow. krajoznawczego w Ostrogu i uwagi na temat polityki muzealnej na Wołuniu//Ziemia Wołyńska. — 1939. — N 4. — с. 56-57.

10. Бондарчук Я. В. Назв. праця. — с. 31-32;

Ковальський М. П., Ковальська І. М., Ковальська Т. М. Варшавський часопис «Воскресное чтение» (1924—1939 рр.) про минуле і тогочасне м. Острога і Волині//Матеріали VI науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». — Острог, 1993. — с. 74-86.

11. Osiadłosc miasta Ostroga anno 1708 (Wyolal Jozef Nowicki): Osobne odbicie z «Rocznika Wołyńskiego», tom VII. — Rowne, 1938.

12. Статут Українського товариства «Просвіта» в м. Острозі на Волині. 1927 р.//ОдКЗ, КН 21498.

13. Повідомлення про «Суботник» 1693 р. ще не опубліковане в друці, зробив на науковій конференції «Культурний феномен Волинських Афіл» (жовтень 1995 р. м. Острог) працівник заповідника О. Позіховський.

14. Позіховська С. В. Листи В. Жуковського і В. Ганки графу Д. М. Блудову в колекції Державного історико-культурного заповідника м. Острога//Матеріали VI-ї Острозької науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». 1995 рік. — Острог, (1996). — с. 167-170.

УКРАЇНЕЦЬ А. М. (м. Рівне)

НАРОДНИЙ ОДЯГ МЕШКАНЦІВ РІВНЕНЩИНИ (Короткий історичний огляд)

Народний одяг Рівненщини — своєрідне культурне надбання мешканців нашого регіону, складова частина народного селянського мистецтва, яке формувалось віками і витворило за час існування свої критерії краси. Художня довершеність — визначальна риса народного вбрання. Завдяки цьому його можна вважати своєрідним мистецьким твором, де людина є одночасно і суб'єктом, і об'єктом творчості.

Як соціальне явище і як предмет мистецтва народний одяг

уособлював уявлення різних історичних епох про ідеальну людину, її внутрішню сутність і фізичну будову.

Відомо, що давні слов'яни одягались перш за все в одяг з лляного, конопляного полотна і вовни. Для виготовлення одягу з вовни використовували хутро овець, вовків, ведмедів, лисиць, куниць, соболів, білок, горностаїв, бобрів, видр. Для виготовлення взуття використовувалась шкіра кіз, корів, рідше коней.

Характерною деталлю давньоруського одягу була сорочка — головний, а іноді єдиний предмет вбрання. По давній існуючому звичаю східнослов'янські дівчата ще в XIX ст. до 15-річного віку і, навіть, до самого весілля носили тільки підпоясану сорочку. Давньоруські сорочки були тунікоподібними (шилися з одного, перегнутого пополювині полотна), мали вузькі довгі рукави, округлий чи квадратний виріз горловини.

У жінок сорочки доповнювались поясным одягом — незшитим шматком вовняної тканини, яку закріплювали поясом навколо талії. Чоловіки носили неширокі штани, які заправлялись в чоботи чи онучі, і підпоясувались поясом.

Джерела XI ст. в якості осіннього верхнього одягу згадують свиту, поширене зимове вбрання цього часу — кожух.

Серед головних жіночих уборів в давньоруський час відома намітка — рушнікоподібний шмат полотна, під який заміжня жінка обов'язково ховала волосся. Дівчата ходили з непокритою головою, мали довге волосся, розпущене по плечах чи заплетене в одну або дві коси. На голову часто одягався вінчик — вузька смужка з металу чи яскравої матерії.

Чоловіки носили сукняні, хутряні, плетені шапки.

Взуття виготовляли із шкіри («черсвики», «чоботи») та плели з різноманітних матеріалів («личаки», «постоли», «лапті»).

Конкретні відомості про одяг мешканців нашої місцевості ми можемо почерпнути з документів XVI—XVIII ст., в яких іде мова про грабунки селян. Скупою канцелярською мовою тут часто перераховуються деталі краденого вбрання. В скарзі про пограбування Берестейського воєводи Горностая¹ ми знаходимо свідчення про одяг найбіднішого селянського прошарку наслідня XVI ст. — жінки-вдови: «На селе, поткавши удову, на йме Мелажу, зняли з неє сермягу новую.., плахту напольшу с черцем.., пояс с ыгольником, у в ыгольнику было грошей полкопы, наметку.., — только се у одной кошули пустили...».

В інших документах серед пограбованих селянських речей згадуються кабати, запаски, смушкові шапки, хустки, чоловічі і жіночі сорочки, сіряки, кожухи, шапки-мєгерки.

Більш заможні верстви селянського суспільства того часу шили одяг з дорогих привізних тканин. Так, у пограбованого заможного селянина з с. Волиця, що на Волині, було взято: «Армяк и жупан люньський синий, убрane каразиновое зеленое, шлык фарбованный лисий, фалюндушем бурнатным покрытый, сукня женская, шифтуховая бурнатная с оксамитом, шубка кроликовая, муравским сукном крыта, шапка жанюцкая оксамитная, полотно кужелное, жупан шебединский, синий...»²

Завдяки архівним документам ми можемо зробити висновки, що основними компонентами жіночого селянського вбрання XVI—XVIII ст. на Рівненщині були: сорочки, поверх яких одягали поясний одяг — плахти³ та запаски⁴. Головними уборами служили намітки та хустки, у заможних — шапки. Поверх сорочок багаті мешканки нашого краю одягали і «сукні» (очевидно, спідниці).

Вбрання простого селянина складалося з сорочки, штанив, пояса, шапки (оксамитової, сукняної чи смушкової). Поширене взуття — постолі. Традиційний верхній жіночий та чоловічий одяг — «сермяга» («свита», «сіряк»), яка шилась із сукна, виготовленого з овчої вовни. Заможні чоловіки носили одяг з дорогого сукна, на ногах мали чоботи (часто сап'янові), шили шапки з дорогого хутра.

Гарна сорочка в ті часи коштувала більше, ніж кожух чи свита, виготовлення її вимагало певної майстерності.

Наведені документи свідчать також про значне розшарування селянського суспільства. Перерахований одяг, виготовлений з дорогих заморських тканин, дає уявлення про торговельні зв'язки Волині з країнами Заходу, чому в значній мірі сприяли щорічні ярмарки, що проводились чи не в кожному містечку.

Про одяг місцевого населення поч. XIX ст. цікаві відомості ми можемо зустріти у Ю. Крашевського. В своїй книзі «Wspomnienia Wolynia, Połecia, Litvy»⁵ відомий польський письменник, який досить довго перебував на Рівненщині, пише про одяг жінок: «Одяг на більшій частині Полісся складається з білої сукмани з кишнями по боках, чобіт або постолів з лика, сорочки, що застібалась на блискучий гудзик, червоного пояса і кавалка сукна барвистого, тканого в смуги, що висить спереду і має назву «навіска» або «запаска». На шиях у жінок висять мосяжний хрестик і кілька разків намиста...» Цікаво, що письменник в цьому описі не згадує поясне жіноче вбрання типу плахти чи обгортки. Новітні експедиційні матеріали підтверджують факт існування на поч. ХХ ст. в деяких поліських селах звичаю одягати біля хати сорочки без спідниць, з одними лише фартухами.

Серед чоловічого одягу письменник виділяє: шапку у вигляді конфедератки, обшиту кольоровими шнурами; зимову високу смушкову шапку; солом'яний капелюх (з приміткою, що «його носять молоді та бідні селяни»), шкіряні пояси, прикрашені мідними гудзиками, з яких завжди звисала сумка («калитка»).

Згадує Ю. Крашевський і за теплий одяг полішуків: «Тут не знайдеш навіть найбіднішої людини, яка б на зиму не мала кожуха, щонайменше 2-ох свит та теплового вбрання». Причину цьому слід шукати в кліматі, досить вологому і прохолодному, який вимагав закритого теплового одягу.

Найбільш поширеним взуттям залишається в цей час взуття, плетене з лика. Його звозили стосами з Полісся до Олики і збували на Волинь, де з ним, за свідченням письменника, «було важче».

З документів Городоцького музею дізнаємось про одяг заможних мешканців нашого краю поч. XIX ст. Таким одягом були «катанки» — сукняні жіночі кафтани з коміром. Старі жінки носили темні катанки, молоді — світлі. Побутують серед заможних селянок і

різноманітні спідниці з вовняної матерії та крамні хустки. Багатші дівчата одягали ще «шнуровки», шийку прикрашали дукачами та коралями, голову — квітами.

Речі, які поступили в етнографічний відділ цього ж музею з 1898 по 1904 р.р.⁶, значно доповнюють наші знання про одяг другої пол. XIX ст. Особливо цікавими є примітки, які розшифровують назву чи призначення того чи іншого елемента одягу. Так, про плахти дізнаємось, що їх носять уже лише старі жінки. Поступово виходить з ужитку намітка: її одягають заміжні жінки лише в свято. Широко побутують в цей час вовняні спідниці-«літники», поверх яких взимку одягають вовняну запаску, влітку — полотняний фартух. Білі, квадратної форми хустки, «з кутами, густо зашитими вишивкою», та китицями на рогах носять назву «під намітку». Ця назва дає нам змогу вважати вказаний тип одягу перехідним між старосвітською наміткою та фабричними хустками. Серед інших деталей жіночого одягу Рівненщини в описах Городоцького музею значаться: «стенжка» — для зав'язування коміра («ковніра»), «крайка» — пояс для підв'язування жіночої свити, «кромка» — пояс, який вив'язувався бантом поверх свити, постолі з волоками, вовняна запаска, свити.

В колекції чоловічого одягу музею були: «капелюш» — чоловічий солом'яний капелюх «старовинного типу», штани літні, постолі з «волосяними шнурами», «калита» — шкіряна сумка для огнива, «шоломок» — чоловіча шапка.

Ці документи, фондова збірка Рівненського краєзнавчого музею та інших музеїв України, Польщі, Росії, архівні джерела, матеріали експедицій свідчать, що в кінці XIX ст. на Рівненщині сформувались основні комплекси народного одягу: жіночий та чоловічий, буденний та святковий.

Святкове жіноче вбрання складалося з довгої (до п'ят) домотканої, гарно прикрашеної сорочки, поділ якої часто визирав з-під смугастої вовняної рясної спідниці — літника. Поверх неї обов'язково одягали вовняну запаску або полотняний фартух, які зшивались з двох пілок і зверху рясувались. Вузкий смугастий пояс-крайка ніби скріплював перераховані деталі між собою, водночас підкреслюючи особливості фігури та виконуючи певну оберегову функцію. Всі заміжні жінки покривали голови намітками чи хустками. Характерна особливість одягу — смугастість. Орнаментальні мотиви перекликались між собою. Червоні барви узорів на фартухах, рукавах сорочок, кінцях наміток поєднувались з персважаючим червоним кольором поясів, запасок, літників, завдяки чому творилася гармонія костюму.

Чоловічий одяг минулого століття складався з лляної чи конопляної довгої сорочки, яка носилась навипуск, поверх штанів (влітку полотняних, взимку сукняних). Сорочка обов'язково підперізувалась поясом, в більшості випадків однотонним. В холодну погоду носили сукняні «шоломки» (найчастіше з чотирикутним верхом) та смушкові шапки, влітку — солом'яні «капелюші». Штани утримувались за допомогою конопляного шнура — «очкура». Відзначались вони неабиякою шириною: вздовж очкура утворювалась суцільна смуга складок. Носили чоловіки також і шкіряні по-

яси («ремені»), до яких кріпилась шкіряна сумка («калита»), де знаходились кремінь, огниво, тютюн та ніж в шкіряному футлярі. Звичай носити біля поясів ножики на ремінцях згадує і Л. Українка в безсмертній «Лісовій пісні». Розкопки поля Берестецької битви і знайдені під час них шкіряні футляри для ножів з характерними петлями для підвішування фіксують цю традицію, як дуже давню. Бачимо, що вона зберігалась в побуті волинських поліщуків досить тривалий час.

Головна складова частина народного вбрання, як жіночого, так і чоловічого — сорочка. Ї своїм кроєм, і прикрасами вона гармонувала із загальним строєм народного одягу, в якому, по давній традиції, переважали червоні кольори. Сорочка складалася з таких частин: стану, рукавів, уставок (плечових вставок), лястового або цвіклів (клинців під рукавами), коміра, чоклів. Все це — прямокутні шматки полотна, які зшивалися між собою нитками своєї роботи, часто натираними воском. Стан виготовляли з 3-ох пілок, виріз навколо шиї та низ рукавів призборювали, а тоді пришивали комір та чохли. Давні комірці були викладеними і зав'язувались, за браком гудзиків, вовняною стрічкою («жичкою», «стенжкою»).

Сіруватий фон лляного полотна був прекрасним фоном для нанесення вишитого під ткавами орнаменту, який обов'язково прикрашав уставки та рукави, часто — комір, чохли та поділ, рідко — пазуху. Крім сорочок, орнамент розташовувався також на хустках, кінцях наміток та полотняних фартухів.

Найбільш поширена техніка вишивки ХІХ ст. — «заволока» («заволоч», «занизування», «заволоканне», «натяганне» і т. п.), завдяки якій творилися чудові геометричні орнаменти. Часто зустрічаються також «ризь» ("ризька", "вирізанне"), «гладь», «хрестик». Для вишивки комірів та чоклів, яка часто відрізнялась від вишивки рукавів, у Володимирецькому та Сарненському районах використовували вишивку «колічко» ("завелюшану"). При такій техніці нитка ніби снувалась по поверхні полотна, закручуючись в маленькі кола. Поєднується вона, як правило, з червоним та синім кольорами, дуже популярними на Волині в кінці ХІХ ст.

Багатство мотивів та вишукана краса вишивки Волинського Полісся справляє глибоке враження на всіх, хто близько з нею знайомиться. Її «шляхетною суворою красою, багатством мотивів... і логікою композиції» зачарована була польська дослідниця Я. Коженювська, присвятивши цій темі книгу «Вишивка волинська і поліська».⁷

Давня вишивка Волинського Полісся сповнена особливої гідності, яка йде від усвідомлення людини як творця краси і добра. Через поважну чіткість і стриманість орнаментів пробивається жива енергія, яка і тепер здатна впливати на наші почуття. Глибока образність, передана скупими виражальними засобами, — визначальна риса давнього мистецтва вишивки, що ставить її в один ряд з творами професійного мистецтва, якому притаманний тонкий смак в доборі кольорів, розташуванні орнаменту.

На особливу увагу в жіночому одязі ХІХ ст. заслуговують головні убори. Вбрання голови заміжньої жінки комплектувалось таким чи-

ном: волосся розділялось на два довгих пасма, які обкручували навколо «кімбалки» або «кічки» (обруча, виготовленого з гілок чи іншого матеріалу, і прикритого куделею або полотном). Ця зачіска закріплювалась на тім'ї голови і закривалась «чепцем» ("каптуром"), що являв собою сітчасту шапочку. Після цього на голову одягалась намітка, пізніше — хустка. Без головного убору заміжній жінці не можна було виходити з дому, «засвітити волоссям» вважалося гріховним. В XIX ст. в більшості сіл намітки одягали уже лише в свято, переважно жінки похилого віку. На поч. XX ст. вони майже виходять з ужитку, хоча і посьогодні використовуються на Поліссі, як неодмінний атрибут весільних та поховальних обрядів, що, безперечно, вказує на важливе значення, яке надавалось їм в минулому.

Для виготовлення наміток призначалися «серпанки» — прозорі легкі тканини з тонесенького лляного полотна. Майже невагомі, зручно укладались вони на головах заміжніх жінок. В своїх кращих зразках гарно вив'язана намітка ставала художнім твором. В Дубровицькому районі з серпанку ткали не тільки намітки, але й святкові жіночі костюми, рушники. В серпанковому одязі вінчалися, виходили на жнива.

Дівчата ходили з непокритою головою. Поширена зачіска — заплетене в дві коси волосся з переділом посередині. Голова часто прикрашалась стрічкою. Стрічки кріпилися ззаду і до намиста, часто поєднуючись з хустками, що, гладко облягаючи голову, зав'язувалися на потилиці.

Чоловіки похилого віку на Волині в давнину носили довге волосся, не голились. Поширена зачіска серед парубків — стрижене «під макітру» волосся. Зачіски гармонували з головними username. Взимку чоловіки одягали смушкові шапки різної форми, восени та весною — сукняні чотирикутної чи циліндричної форми («мегерки», «шоломки», «йоломки»), влітку — солом'яні «капелюші».

Основним верхнім одягом мешканців Рівненщини були свити та кожухи, пошиття яких вимагало великого кравецького хисту. Свити виготовлялись з домашнього овечого сукна коричневого, сірого чи білого кольору. Білі свити берегли, наречені обов'язково одягали їх під час весілля. В залежності від довжини, прикрас, крою, призначення в різних місцевостях Рівненщини свити носили різні назви: «куцан», «куцак», «семряга», «капота», «сірак», «чемерка», «гунька» і т. п.

Давні кожухи були довгими, цільнокроєними. Головна їх ozdoba — великий виложистий комір, в якому при потребі можна було сховати голову. Як свити, так і кожухи прикрашались вишивкою та нашивними вовняними шнурками. Невід'ємна прикраса святкових свит — «бубляхи» (китиці з різнокольорових ниток).

Початок XX ст., як перехідний, є досить цікавим в історії народного одягу. Ще зберігались повсюди старовинні традиції крою та оздоблення, але нові віяння, пов'язані з ростом міст та розвитком промисловості, проникали, даючи про себе знати, і на Полісся.

Дуже точно відчула цей момент наша землячка Л. Українка, яка з властивою їй спостережливістю зуміла зафіксувати його на

сторінках драми «Лісова пісня».⁸

Так Килина одягнена в рясно зафалдовану бурячкову спідницю, яка виступас заміником смугастого літника), зелений фартух з нашитими на нього різнокольоровими стрічками (замість полотняного фартуха, прикрашеного вишитим чи тканим смугастим орнаментом). На голові молодиця мала не полотняну, а фабричну червону хустку з нашитими торочками. Незмінним залишається лише крій та оздоблення натільного одягу-сорочки, яка по старовинній традиції густо перетикана на рукавах червоними та синіми нитками. Ми бачимо, як поступово художня довершеність старовинного одягу, що досягалась завдяки витриманості кольорової гами в небагатих тонах, поступово порушується. Процес цей поглиблюється далі з проникненням в селянський побут все більшої кількості фабричних тканин, які поступово витісняють домоткані.

Одяг з фабричних тканин, який з'являється на рубежі століть на Волині, вражає своїм розмаїттям.⁹ В моду входить жіночий короткий одяг з рукавами, який у різних повітах Волині носить різні назви: «кохайка», «кафтан», «кофтанчик», «куртик», «кацавея», «курта». Поширена назва на Рівненщині «каптанік». Як правило, для виготовлення цього типу вбрання використовували дорогі фабричні тканини, шився він до талії, ззаду рясувався, чудово облягав фігуру.

Найпоширенішим взуттям на поч. ХХ ст. залишаються постолі, плетені з лози, кори берези, липи. В поліських районах області його носили в усі пори року. Більш заможні мешканці мали чоботи, які шилися з довгими халявами, в основному з чорної шкіри. Жіночі чоботи мали різні «фасони», робились на каблуках («корках», «обчасах»). Поступово входять в моду і шнуровані черевички. Кустарне шевство майже повністю забезпечувало взуттям місцевих жителів. Шевці поділялись на «простих», що виготовляли «прості» чоботи, і на тих, які шили взуття складнішого крою, з кращих гатунків шкіри.

На початку ХХ ст. продовжує побутувати така характерна деталь народного одягу, як пояс. Найдавніші пояси на Волині, за свідченням польської дослідниці А. Гузовської,¹⁰ виготовляли з чорної вовни, пізніші — з червоної, ще пізніші — з різнокольорової («крайки»). Перед першою світовою війною пояси та крайки були витіснені т. зв. крамними поясами, купованими на ярмарках: широкими, з яскравими, барвними смугами.

Завжди любленими на нашій землі серед жінок були прикраси, які гармонували з одягом, водночас доповнюючи його. В давнину прикраси виготовляли з різноманітних металів, каміння, скла, кістки. В ХІХ ст. поширеними прикрасами, які носили на шії, були: «дукачі» (виготовлялись зі срібних монет), «коралі» (намисто з морських коралів). Бідніші мешканки носили псевдокоралі — прикраси, які нагадували справжні корали лише кольором. В ХХ ст. в моду входять «пацьорки» — намисто з різнокольорового дутого скла. Вуша молодих жінок часто прикрашали сережки у формі півмісяця та саморобні персні, які виготовлялися місцевими умільцями в основному з монет.

В 20—30-ті роки ХХ ст. вплив європейської культури, зокрема польської, змінив традиційний характер одягу нашого села. Традиційні свити почали переробляти на «пінджакі» (на зразок короткого пальта). Фасони кожухів урізноманітнилися. Поверх сорочок одягають камізельки («станіки»), в основному, короткі, оздоблені оксамитом, вузькими стрічками, вишивкою. Спідниці і штани виготовляються з різноманітних купованих матеріалів. На поділ спідниці часто нашивають різнокольорові стрічки. Сорочки шиють з білого перкалю, оздоблюють вишивкою, виконаною «хрестиком» червоно-чорними нитками. Старовинні техніки вишивки поступово виходять з ужитку, разом з ними відмирають традиційні способи прикрас. Фартухи шиються з кольорового чи білого перкалю. Домоткані хустки поступаються місцем фабричним («терновим»). З'являються також «блужки» різних фасонів, які одягають поверх вишитих сорочок, порушуючи цим загальний, досить витриманий стрій одягу.

Зростання міст, поширення міської культури і певне приниження культури селянської пагубно позначились на народному мистецтві. Слепе наслідування міській моді призвело до поступової втрати художньої цілісності народного одягу. Процес цей особливо поглибився в другій пол. ХХ ст. і триває, на жаль, і посьогодні.

Посилання:

- 1 «Архив Юго-Западной России». — К, 1876, т.1, ч. 6, ст. 175
 - 2 Там же, ст. 274
 - 3 «Пляхта — жіночий одяг замість спідниці: шматок вовняної товстої тканини, спеціально для цього виготовлений у вигляді довгого чотирикутника, який шиється до половини з іншим таким же шматком. Посередній пляхта перегинається і обкручується навколо талії». Б. Грінченко, «Словарь українського язика». — К, 1909, т. 3, ст. 192.
 - 4 «Запaska» — 1) жіночий одяг, що заміняв спідницю: шматок чорної домотканної вовняної матерії, який одягався так, щоб кінці його сходились спереду, поверх цього шматка, спереду, у вигляді фартуха одягається інший шматок такої ж матерії синього кольору. Обидва шматки разом підв'язуються червоним вовняним поясом. Задній шматок називається просто «запaska» або «задниця», передній — «попередниця».
 - 2) Різновид жіночого фартуха: а) полотняного білого, що одягався поверх спідниці, б) вовняного зеленого чи червоного, що одягався поверх пляхти чи опинки". Б. Грінченко, «Словарь...». — К, 1908. Т. II, ст. 76
 - 5 Wspomnienia Wołynia, I ǳesła, Litwy przez S. Kraszewskiego, 11, Wolno, 1840, ст. 123.
 - 6 Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля с. 1898 по 1904 г. — К, 1905.
 - 7 Korzeniowska Ladniga. Hafty poleskie i wolynskie Warszawa, 1933
 - 8 Л. Українка, «Лісова пісня».
 - 9 Матеріали Санкт-Петербурзького музею етнографії, описи N 644, 1003, 1202, 2110, 2148.
 - 10 Guzowska Angelina. Stroje Ludowe w powiecie zdolbunowskim na Woluniu. Rocnik wolunski, t. III, Rowne, 1934
- Матеріали експедицій, проведених Рівненським музеєм за 1980-і — 1990-і роки.

ПОЛІСЬКА НАМІТКА У ВЕСІЛЬНОМУ ОБРЯДІ

Народний одяг Правобережного Полісся кінця XIX поч. XX ст. зберігся до наших днів. Його складовою частиною є головний убір — намітка. Це — шматок полотна, виготовлений з найтоншої нитки — убрус, плат (Західне Полісся), завивало (Полісся), рантух, рянтух Лемківщина (Прикарпаття), рушник (Буковина)¹.

Про давність цього загальнослов'янського убору свідчать згадки в давньослов'янських пам'ятках. В «Летописном повествовании», «Ізборнику Святослава» — староруській пам'ятці XI ст. — описано, що «жінки покривали голову або полотняним покривалом, кінці якого звисали на груди, або очіпком, який повністю закривав стрижену голову заміжною жінки»². В «Летописном повествовании о Малой России» Олександр Ригельман пише: «...короткий круглый чепець или сборникъ, поверхъ онаго завиваютъ серпанками, то есть белыми тонкими фактами такъ же кибалками, обвитыя серпанками жъ (подобіл оной кокошника Російскаго, когда подъ фатою, такмо выше и круче въ верхъ спереди) лица жъ своего никогда не закрывають»³.

Дмитро Зеленін у праці «Женские головные уборы восточных (русских) славян» доводить, що намітку, тобто покривало на голову, використовували для закриття волосся й обличчя». Її попередницею була хустка, з якої пізніше слов'янські народності робили головні убори: пов'язка (хустина, пов'язана вузлом), наколка (хустина, наколата з допомогою булавок). Праслав'янська намітка служила містичним оберегом, мала різноманітну символіку й функції. Такий жіночий головний убір до кінця XIX ст. називався платовим (плат, намітка, перемітка).

Писемні відомості й археологічні знахідки свідчать, що прядіння й ткацтво було жіночим домашнім ремеслом. Пряли нитки від тонкої до грубої, з яких відповідно ткали полотно. З грубого шили верхній одяг, з більш тонкого — сорочки, намітки, хустки, рушники, фартушки.

Звернувшись до словника української мови, знаходимо пояснення слова і назви давньослов'янського головного убору:

— намічати, намічувати, намітати — робити позначку на чомунбудь, відмічати;

— намічатися, намітатися — ставати видимим, помітним.

1. Намітка — це покривало з тонкого серпанку, яким зав'язували поверх очіпка голову заміжні жінки;

2. Покривало з тонкої матерії на голову й на обличчя.

2 — вар. — тонка прозора тканина (вид серпанку).

1. Див.: К. І. Матейко, «Український народний одяг», Наукова думка, К., 1977 р.

2. Див.: там же.

3. Див.: Олександр Ригельман «Летопись повествования о Малой России», М., 1848, с.

3 — вар. — те, що вкриває, застеляє що-небудь.⁴

Намітка, перемітка — це високохудожній виріб ткацького ремесла. Вона була обов'язковим і улюбленим предметом жіночого одягу. Її виготовлення успадковувалось молодшим поколінням від старшого. Тому-то кожна дівчина, готуючись до заміжжя, повинна сама виткати полотно для намітки. Кількість їх визначалася достатком нареченої, її працьовитістю. Тому дівчаток ще з підліткового віку (10-12 літ) мати навчала ткати досить тонке якісне полотно. Щоб виготовити його, брали здебільшого бердо на 10,5 або 11, рідше від 12 до 15 пасм.⁵ В селах Рівненського Полісся таке полотно мало назву тонкопрядуха. Техніка його виготовлення передавалася від покоління до покоління, удосконалюючись і ускладнюючись протягом багатьох віків. Ткали його полотняним переплетінням (коли нитки переплітались під прямим кутом). Шмат такої тканини з добре відбіленого лляного полотна довжиною від 3 до 5 м, шириною 40-50 см називали наміткою, «намітець»⁶, яка мала як побутове, так і обрядове призначення.

Намітку, що використовували для обрядів весілля, родини, оздоблювали вишивкою, мережкою, торочками. Така оздоба відноситься до декоративно-ужиткового мистецтва й зберігає давні традиції. Її кінці оздоблювались мережкою та торочками, а береги середини, що називалось «чолом», вишивали. «Чоло» — це прямокутна смужка шириною 2,5-3 см і довжиною 40 см, вишита геометричним орнаментом червоними, білими нитками «настилом» або «настилуванням» в поєднанні з «вирізуванням» («риззю»). Паралельно мережці, торочкам вишивали геометричним орнаментом узор червоною (гориною)⁸ або білою (біллю)⁹ нитками. Досить гарну оздобу мала весільна намітка, яка виконувалась технікою вишиття «настилом» в поєднанні з «риззю» («вирізуванням»). Це — орнаментовані стовпчики з ускладненим малюнком, що обкидались основною білою ниткою. Поєднання гладі («настил») з мережкою, вирізуванням — один з найкращих типів народної вишивки, що засвідчує високий художній смак полішуків. В селах Придністров'я намітку, перемітку, обрус виготовляли з кращих сортів домотканого полотна, а в 20-30 рр. ХХ ст. вже стали використовувати узорне полотно фабричного виробництва. На Тернопільщині, в селах на пограниччі з Волиню намітка була як головний убір заміжньої жінки, а в 20-30 рр. ХХ ст. зафіксована лише в окремих селах як головний убір жінки похилого віку. Тут вважалося, що та жінка не

4. Див.: Словник української мови. т. V. — К. Наукова думка, 1974, с. 128-129.

5. Бердо — це прямокутна дерев'яна рама, в яку вертикально вставлені тонкі (1 мм) лучинки (зуби), що виготовляють з осикової, кленової або іншої деревини. По кількості зубів утворювалась кількість пасм: 8, 10, 12. Запис автора в с. Крупове Дубровицького р-ну, Ровенської обл. від У. П. Кот, 1936 року народж., запис 1986 р.

6. Запис зав. відділом Луцького краєзнавчого музею Ошуркевича О. Ф. 1985 р. в Ковельському, Любомльському районах Волинської обл.

7. Запис автора в с. Люкча Сарненського р-ну, Ровенської обл. в Гаврильчик Л. П. 1928 р. н., запис 1986 р.

8. «Горина» — червона нитка. Запис автора в с. Ремчиці Сарненського р-ну, Ровенської обл. в Рибачок С. С. 1912 р. н., запис 1987 р.

9. «Біль» — це біла або конопляна нитка, зсукана вдвоє і виблена значно більше, ніж сама тканина. Біллю вишивали весільні святкові сорочки, настільники, намітки, фартушки, рушники.

господиня, яка її не має.¹⁰

Намітку пов'язували на очіпок, який був двох видів: м'який і твердий. Перший — в'язали з лляних або конопляних ниток у вигляді шапочки-сітки або шили з полотна. Другий виготовлявся з картонного обруча, як на дівочих вінках-кокошниках. Очіпок використовувався як самостійний головний убір. Щоб закривати волосся, він мав дно з цупкої тканини. Його одягали на голову поверх кибалки, що виготовлялась з тканини або лляного волокна у вигляді м'якого валика¹¹. Наміткою завивали кибалку або очіпок.

Виникнення, розвиток, побутування й пов'язування намітки, носіння кибалки, очіпка, чепця в східнослов'янських головних уборах мало священно-містичне значення: непокрите волосся на голові заміжньої жінки ніби-то наносило порчу господарству. Волосся, пов'язане з рослинністю, мало магічну силу. Тому його пов'язували шнурком (прототип кибалки), кибалкою, носили очіпок-сітку. Головний убір служив оберегом матері, символом родючості. Простоволоса жінка не мала права йти поратися до худоби, займатись господарством. У дослідженні Г. С. Маслової стверджується: «Невеста, виходя замож в другой род, могла повредить ему своими волосами, вернее, заключенной в них магической силе»¹².

Різноманітними були і способи пов'язування намітки на голову. Тканина складалась як по довжині, так і по ширині. На Волинському Поліссі намітку по довжині складали вп'ятеро, у білорусів — вшестеро. Зафіксовано своєрідне пов'язування намітки в с. Люхча Сарненського району. Її складали так: коротший кінець від вишитого чола — вчетверо; довший — у восьмеро. Довгий кінець, складений у вісім складок, пов'язували під бороду, обмотували навколо голови, а вільний кінець, зв'язаний з коротшим, вільно спадав по спині. Такий спосіб пов'язування намітки поєднувався з очіпком, кибалкою.¹³

На тверду кибалку (картонний обруч шириною 8-10 см) замотували вчетверо складену намітку, туго обмотували навколо голови, зв'язували кінці ззаду, протягуючи з боків полотно, утворюючи так звані «роги». «Рогаті» головні убори були властиві тою чи іншою мірою всім східним слов'янам. Вертикально стоячі два роги утворювали своєрідний гребінь, подібний до двосхилого даху, а ще більше на гребінь півня.

Тут простежується зв'язок з тваринним світом (сорока, кичка, кокошник (рос.), з ідеєю родючості. Роги посилювали священно-містичне значення головного убору, прикривали таємниче волосся на голові заміжньої жінки.¹⁴ Рогаті намітки, пов'язані на голові, служили своєрідним оберегом як матері, так і дитини від нечистої сили, всього злого.

10. Запис ст. н. співробітника Тернопільського обл. музею Булгакової Л. П. в селах Придністров'я, запис 1986-87 рр.

11. Запис автора в с. Люхча Сарненського р-ну, Ровенської обл. в Мисанець О. А. 1927 р. н., записано в 1986 р.

12. Див.: Маслова Г. С. «Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX — нач. XX вв.» — Наука. -М. 1984. с. 57.

13. Запис авт. в с. Люхча Сарненського р-ну в Бугай А. К. 1902 р. н. записано в 1986 р.

14. Див: Дм. Зеленин. «Женские головные уборы восточных (русских) славян». Прага, 1926. С. 535.

Намітка була обов'язковим жіночим убором східних слов'ян і одягали її вперше дівчині на весіллі, коли наречену «завивали в молодицю»¹⁵. Це був традиційний атрибут весільного обряду.

До цього часу традиційним залишилось пов'язування сватів наміткою, рушником на заручинах. Випечений коровай з петльованої пшеничної муки, виймаючи з печі, ставили на віко (кришка від діжки, в якій розчиняли і замішували хліб), застелене фаргухом, а коровай обв'язували наміткою. Перед вінчанням, виряджаючи молодого до шлюбу, мати за пояс затикала йому намітку. До шапки прикріплювали з правого боку стрічку, виготовлену з червоних вовняних ниток, складених в 9 складок разом з трьома гілочками барвінку. При зустрічі наречена молодому на руку пов'язувала намітку. Дівчатам й хлопцям пришивали весільні квіти з барвінку. Заміжнім жінкам квіти не прикріплювались. Це відображено в пісні:

*«Ти, дівко, то пришию квітку,
А як бідна вдова,
То завивайся в намітку»* 16

Коли після шлюбу молоду приводили до батьків молодого, вона віталась із свекром і свекрухою, тримаючи під рукою хліб, замотаний наміткою. Тут молодих три рази обсипали хмелем й житом (йдучи за сонцем). Хліб, принесений молодою, клали на піч, а весільну намітку — в скриню в комору. Потім здійснювалося традиційне обдарування молодих гостинцями. Для цього дружки «маршалки» — 9 хлопців (або непарна їх кількість) вводили молоду пару в хату, садовили за стіл і розпочинали їх обдаровувати. Відповідно молода пов'язувала всіх гостей намітками через плече. Гостей «обсилали» весільним короваєм. Першим молода обдаровувала свекра й свекруху. Подекуди цей епізод українського весілля називається «намітка свекрусі». Взявши подарунок, батьки благословляли молодих і говорили: «Щоб ви в парі посивіли». Перед молодими клали краєць хліба, принесений невісткою, й мед. Молоді тричі вмочали хліб у мед, з'їдали його. Молода дарувала своєму нареченому сорочку, а хрещеним батькам, рідним, гостям — намітки, хустки, пояски (дівчаткам)¹⁷. Все це дійство супроводжувалось співом гостей:

*Дзенькуєм молодусі
За тоненькі обрусі,
Що раненько вставала
Да тоненько наляла,
І біленько вибілила,
І всіх обділила.*¹⁸

На другий день весілля молоду садили за стіл, знімали віночок, пов'язували намітку. «Обкручування» нею й діління короваю на весіллі були два нерозривно зв'язані ритуали. Весільний коровай прикрашали шишками, барвінком, квітами. Шишки мали магічну

15. Стельмашук Г. Г. «Традиційний одяг Житомирщини» Н. Т. та Е. 1980. № 6.

16. Запис автора в с. Люхча Сарненського р-ну від Місанець О. А. 1927 р. н., записано в 1987 р.

17, 18, там же.

символіку, подібно пов'язаній з «рогами» намітці, оскільки її дівчині вперше «завивали» на весіллі одночасно з діленням короваю.

Розплітання, «обрубубання» коси, завивання наміткою — важлива частина весільного обряду. Поліщуки вважали, що цей звичай сприяє благополуччю в господарстві.

Відомості про древній слав'янський звичай, збережений на поч. ХХ ст., оповідає Л. Нідерле. «...Затем следовало облачение невесты в свадебное одеяние, называвшееся, по всей вероятности, наметка, после чего невесту отводили в дом жениха, где встречали медом и хлебом и забрасывали разными плодами (зернами хлебных злаков, маком, горохом и т. д.), чтобы она была плодovита и зажиточна».¹⁹

В селах Люхча Сарненського, Крупов'є Дубровицького районів намітку молодій зав'язувала хрещена мати, а при її відсутності інша жінка, яку називали «привоча», «вудча». Після шлюбу вона знімала вінок, клала намітку на голову, а молодий, що стояв поряд, тричі скидав її палицею. Тоді лише «привоча» могла завивати її на голову. Це дійство супроводжувалось весільними піснями:

*«Догадайся, Ольочно,
Куди матьонка пошла?
В клітку по намітку,
По шовковий чіпчик,
По крамний намітчик».*²⁰
*«Кинь чіпчик під стільчик,
А кібалку під лавку,
Бери вєнок на голову...»*²¹

При покриванні молоді наміткою гості співали:

*«Скривалничка плаче
Да скриватись не хоче.
Да коб не хотіла,
То в батька сиділа».*²²
*«Литіла пава
Всіх дивчат помінала,
А молодій Настусі
На голову впала.
Ой прилетів крук
В окенечко стук:
— Настусю, збирайся.
Прилетів другі —
Наробів тугі —
З родейком розпрощайся»*²³

Ввечері, коли мати молоді подає вечерю, її брат заводить за стіл, а в той час гості співають:

19. Див: Нідерле Л. «Славянские древности». Перевод с чешского Т. Ковалевой и М. Козакова. Пред. проф. П. Н. Третьякова, редакция А. Л. Монгайта. Изд. иностр. л.-ра.—М., 1956, с. 450.

20. Запис авт. в с. Люхча Сарненського р-ну Ровенської обл., записано в Місвєць О. А., 1927 р. н., запис 1987 р.

21. Там же.

22. Запис авт. в с. Ремчиці Сарненського р-ну, Ровенської обл. в М. Л. Рибачок 1912 р. н., записано в 1987 р.

23. Запис авт. в с. Кричильськ Сарненського р-ну, Ровенської обл. в У. М. Конько 1923 р. н., записано в 1986 р.

*«Серденько, миленьке,
Присунься близенько
Будемо говорити,
Як на світі жити.
Будемо розмовляти
Якщо в нас одна мати».*²⁴

В селах Залав'є, Буда Рокитнівського району наміткою 3-5 м перев'язували молодих за пояс. В с. Гроздів Острозького району в церкві, коли вінчали молодих, руки їм перев'язували наміткою, а потім удома хрещена мати перев'язувала наміткою за пояс тільки молоду.²⁵

Своєрідність і самобутність давнього ремесла — намітки, переконує в необхідності детального вивчення та пропаганди її як мудрого рукоділля.

Активними пропагандистами повинні стати музеї України, що мають у своїх запасниках цей неоціненний скарб народного мистецтва.

КАРП'ЮК А. М. (м. Костопіль)

ІСТОРІЯ В ЛЕГЕНДАХ І ПЕРЕКАЗАХ. (Топоніми Костопільщини)

*Очерет був мені за коліску.
В болотах я родився і зріс.
Я люблю свою хату поліську,
Я люблю свій зажурений ліс.*

(З народної пісні).

Останнім часом зростає інтерес до вивчення історії рідного краю. Люди різного віку хочуть більше дізнатися про те, чий вони «сини, яких батьків», ким і за що були закуті упродовж не одного століття. Бо, як писав поет, хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього.

У Костопільському районному краєзнавчому музеї науковими працівниками зібрано чимало легенд і переказів, які розповідають про походження назв населених пунктів. Не все у них, певна річ, достовірне. Але, як нам видається, ці легенди і перекази зацікавлять читачів і спонукатимуть місцевих краєзнавців до глибокого вивчення історії свого села чи міста.

Отож ознайомтесь із наведеними нижче легендами і переказами, і ви почуєте відгомін віків.

24. Запис авт. в с. Люхча Сарненського району, Ровенської обл. в Л. Г. Гаврильчик 1928 р. н., записано в 1986 р.

25. Запис авт. в с. Залав'є Рокитнівського р-ну, Ровенської обл. в М. А. Таргон 1936 р. н., записано в 1988 р.

с. Гроздів Острозького р-ну, Ровенської обл. в Л. Ф. Радчук 1942 р. н., запис 1988 р.
с. Буда Рокитнівського р-ну, Ровенської обл. в К. П. Євпат 1940 р. н., записано в 1988 р.

БЕРЕСТОВЕЦЬ.

На місці сучасного села Старий Берестовець росли березові ліси. Тому-то головним промислом, яким займалися чоловіки, було добування дьогтю. А робилося це так.

Чоловіки викопували глибоку яму і заповнювали її березовою корою — берестом. Потім брали в руки смолоскипи і ставали докола неї. Старший із них, тримаючи хліб-сіль, тричі обходив яму, а тоді із зав'язаними очима опускався униз і ставав на середину купи бересту.

Коли дитярі запалювали березову кору, старший чоловік вибігав із ями. Кора горіла, і з неї скапувала клейка смола. Так виготовлявся дьоготь — технічна та лікувальна речовина. Від слова «берест», як розповідають старожили, і виникла назва села — Берестовець.

БЕЧАЛЬ.

Про походження назви існують дві легенди. За першою — у давні часи на широкому лузі за селом випасали велику кількість худоби, в тому числі і бичків. Щоб вони трималися гурту, пастухи кликали: «Беч! Беч!» Звідси — Бечаль.

Зміст іншої версії такий. За кріпацтва поміщики мали право тяжко карати своїх підданих за якісь «провини» — бичувати, тобто бити батогами. Відтак місцеві жителі й досі називають своє село Бичаль.

ВЕЛИКИЙ СТИДИН.

Там, де тепер Великий Стидин, колись було чимало озер із студеною (холодною) водою. Через це місцевість почали називати Великими Студеницями, а згодом перейменували на Великий Стидин. У багатьох волинських селах ще й тепер на колодязь кажуть студня.

ВЕЛИКИЙ МИДСЬК.

У північній частині Костопільського району два сусідні села з такими назвами: Великий Мидськ і Малий Мидськ. Їх розділяє вузька канава. Назва сіл зв'язана із добуванням і використанням в давнину мідної руди, залишки якої можна зустріти на поверхні землі й сьогодні.

ВОВЧЕ.

Серед старезних дубових і соснових борів та блокорих беріз, синьоких лісових озер і в'язких боліт розкинувся хутірць. У навколишньому лісі водилися різні звірі, та найчастіше — вовки-сіроманці, які за здобиччю часто-густо прибігали до людських осель. Незайманий ліс прозвали Вовчий. А згодом і селу дали назву — Вовче (нині це — Моквин). Якщо йти лісом із станції Моквин до Пенькова, місцеві жителі вам покажуть урочище, яке зберегло назву Вовчий Брід.

ГЛАЖЕВА.

Первісне найменування села — Лозова. Адже докільля було багате на лози.

ГОЛОВИН.

За свідченням старожилів, тут були дрімучі ліси та непрохідні болота. Сюди засиляли злочинців за якісь проступки. Ці «уголовники» почали освоювати місцевість і тут жити. Кажуть, що від слова «уголовники» село назвали — Головин.

ДАНЧИМІСТ.

Розповідають, що тут жив багатий пан, котрий мав красиву дочку Данку. Дівчині захотілося, щоб батько проклав міст через глибоку канаву, який з'єднав би їхнє село із сусіднім. Пан, виконуючи бажання своєї дочки, наказав побудувати міст. Отак появилася назва — Данчин міст.

Збереглася в людській пам'яті й друга версія. Великий пан був власником незвичайно красивого замку, біля якого протікала тихоплинна річечка Бовданка. Через неї пан наказав перекинути місток. На честь його любимої дочки-одиначки стали називати — Доньчин міст, а відтак — Данчиміст.

ДЮКСИН.

Старожили твердять, що село заснували два брати. Їм сподобалась мальовнича місцевість, і вони вирішили тут оселитись. Старшого брата звали Дюка (Дюкса, Дюксита). Від його імені пішла назва Дюксин.

Серед людей побутує й інша легенда. На невеликому хуторі жив пан Дюк із своїм сином. Він був доброю людиною і чудовим зцілителем — займався лікуванням травами. До пана Дюка часто приходили люди за допомогою і порадою. Коли запитували в селянина, куди він іде, той відповідав: «До Дюка із сином». Звідси й нібито — Дюксин.

ЖАЛИН.

Колись на місці теперішнього села було велике озеро, яке висохло. І на родючі землі вирішили переселитись бідняки. Сюди прибув і пан на прізвище Жалин. Розповідають, що він був добрим. Коли виїхав звідси, люди жаліли на ним. Через це — Жалин.

Друга версія така. За селом було широке поле, на якому люди вирощували хліб — жито, пшеницю. А коли збіжжя дозрівало, його жали серпами. Від слова «жати» нібито й назва утворилася — Жалин.

ЗГУЖ.

Існує переказ, що в давнину нч жителів, котрі мешкали на захід від Бугу, напали турецько-татарські орди. Звідти люди почали тікати на схід і селитися на лівому березі річки Горинь. Від того й село назвали — з Буга (з-за Буга) — Збуж.

ЗЛАЗНЕ

Первісна назва села — Взлазно. Дехто вважає, що вона походить від слова «злазити». Перші поселенці, кажуть, прибули сюди колись по річці Горинь на човнах. Тутешня місцина їм дуже сподобалась, і вони вийшли («вилізли») на мальовничий беріг. А це оз-

начало: кінець мандрівці. Так виникло поселення Злазне.

За іншою версією, назва села походить від дієслова «злазитись» — сходитись.

ЗОЛОТОЛИН.

Для поселення люди, звичайно, шукали гарні та зручні місця, найчастіше біля річок, багатих на рибу та на сінокісні угіддя. Їм сподобалась мальовнича місцевість над річкою Горинь, у якій водилися лини. Пам'ятаєте приказку: «Нема м'яса, як свинина, нема риби, як линина»? Кажуть, що від слів «Золотий лин» і пішла назва села.

ІВАНИЧІ.

Приблизно три сторіччя тому село належало польському поміщикові Яну, котрий жив у Підлужному. Воно довгий час носило ім'я цього пана — Янкевичі. Вже за наших часів було перейменоване в Іваничі.

КАМ'ЯНА ГОРА

Село розташоване на маленькій горі, яка колись була вищою. Навколишні поля покривались сірим камінням. Ще й тепер воно часто зустрічається на ланах. Звідси — Кам'яна Гора.

КОМАРІВКА.

З розповідей старожилів дізнаємося, що на тому місці, де зараз село, були великі болота і дрімучі ліси. Могутні дуби і високі сосни підступали до поселення. В Горині водилось багато риби — щука, лящ, лин. Одного разу цими місцями проїжджав пан Комарівський, який жив неподалік Дубна. Йому сподобався цей край, і він привіз сюди три сім'ї, щоб тут оселилися й працювали. Мабуть, від прізвища пана й пішла назва села.

КОСМАЧІВ.

За народними переказами назва виникла від слова «Косма» — річечки, яка тут протікає і впадає у Горинь. Інша версія розповідає про те, що першим жителем села був чоловік із прізвищем Космач. Дійшов до наших днів і такий переказ. У давнину на місці сучасного села ріс розкішний гай з «косматим» віттям. Від того й назва появилася.

КОСТОПІЛЬ.

Виникнення назви міста пов'язують із таким переказом. У давні часи на територію волинських поліс'ян напали татарські завойовники та грабіжники. Відбулася кривава битва. Проте сили були нерівні. На полі бою смертю хоробрих впало дуже багато воїнів. Не було кому ні оплакувати, ні ховати мертвих. Тільки чорне вороння прилітало на политу ясною кров'ю землю і справляло свій страшний бенкет — викльовувало очі мужнім героям.

Минали роки. Загоювалися потроху душевні рани. Життя ішло вперед. Поліщуки орали землю і засівали її житом-пшеницею. Не раз, бувало, скреготне леміш об щось тверде і викине назовні

людські кості. А їх було, ой, як багато! Розповідають, що від слів «кості» і «поле» виникла назва міста.

КОРЧИН.

Територію Поліського краю вкривали старезні ліси. Жителі змушені були відвойовувати землю в дерев, робити її придатною для землеробства. Вони вирубували й вирізували дерева, а відтак корчували пні та кущі. За іншим переказом, на околиці села стояла корчма. Кажуть, що початковою назвою села був Корчмин.

МАЛА ЛЮБАША.

Жив колись тут багатий пан. Йому належали села, поля, ліси. Послала йому доля двох дочок-красунь. Вони народилися в різні роки, але хрестили їх батьки у день святої Любові. Через це обидві дістали однакові імена.

Коли дівчата підросли, батько розділив порівну все, що тільки мав із майна. І те село, в якому побудував для молодшої дочки будинок, назвав Малою Любашею. Село, яке віддав він старшій дочці, одержало назву Велика Любаша.

МАЛИЙ МИДСЬК.

Давня назва — Селище (нині це урочище). Воно було розташоване на березі озера в лісі. Коли пожежа знищила село, люди почали будувати житло далі від того місця. Пізніше назва виникла за аналогією до назви сусіднього Великого Мидська.

МАЩА.

На місці теперішнього села колись було багато боліт. Через це люди вимощували дороги, щоб пройти або проїхати. Кажуть: від слова «мостити» й назва появилася — Маша.

НАСТУСИНА СВІЧКА (Легенда про волю).

На берегах річки Замчисько в деяких місцях ріс, як і тепер, очерт-шелестун. Під зиму він так висихав, що пустотливі хлопці нерідко, ковзаючись по льоду, запалювали його. І він горів, наче стеаринові свічки.

Але в народі побутує легенда, що є й такі плавні, де очеретяні тростини самі спалахують. То горить Настусина свічка. Розповідають, що неподалік річки жив-проживав рибалка. В нього була дочка Настуся — одиначка-красуня. Одного разу на Поліський край наскочили татари-ординці. Настусю заарканили і погнали в неволю. З горя-розпуки її батько пішов на дно річки.

Минуло чимало літ. Настуся втекла з татарської неволі. Вже в рідному селі довідалася про смерть батька. Страшне горе зробило її божевільною. Вийде, бувало, на лід Замчиська, плаче-тужить. Бігає в розпачі.

І раптом з-під льоду чує голос рідного батька. Настуся присідає на крижині, запалює своїм пекучим подихом свічку. Від її сліз і полум'я свічки лід... тане. Холодні хвилі річки поглинають дівчину — ховають під воду. Але свічка залишається. Тепер кожного року напередодні Водохреща на цьому місці спалахує від Настусиної

свічки сухий очерет.

ПЕЧАЛІВКА (МИРНЕ).

Місцеві торфовиська мали в собі болотяну залізну руду. Для того, щоб виплавляти залізо, будувалася величезна піч (пец по-польськи). Оскільки вона була майстерно складена і давала якісну продукцію, то її називали «лувка» (в перекладі з польської мови означала «хороша»). Звідси, кажуть, утворилися слова «пец лувка» — Пецалувка — Печалівка. То вже в наші часи село перейменували на Мирне. І таких назв-близнюків чимало розвелось за тоталітарного режиму. За іншим тлумаченням — за основу слова «Печалівка» взято «печаль» (горе).

ПІСКІВ.

Як розповідають старожили, тією землею, де тепер село Пісків, володів поміщик Пісківський. Таке походження назви цього населеного пункту.

ПОСТІЙНЕ.

У поліський край приїхав полювати на диких кабанів якийсь удільний князюк разом із своєю численною челяддю. Після вдалих ловів мандрівники-мисливці влаштували тут свій постій (привал-перепочинок). І коли виникло село, місцеві жителі дали йому назву Постійне.

РУДНЯ.

На берегах річки Мельниці в давнину добували й переробляли залізну руду. Звичайно, вона була низької якості. На нєї ще й тепер можна натрапити в багатьох місцях Костопільщини. Звідси назви сіл — Руда, Рудня.

СТАВОК.

Колись у цій місцевості жили пани Корчевські. На території їхньої садиби був ставок, у якому розводили рибу. Від того й назва виникла.

СУСЬК.

У незапам'ятні часи неподалік річки Горинь поселився чоловік на прізвисько Суслік. Жив самотою. Займався рибальством, під городні культури освоїв клаптик луку. Згодом інші люди стали тут селитися. Так появилася вулиця Суслівщина. Коли село розрослося, його назвали Суськом.

ТРОСТЯНЕЦЬ.

Поблизу села протікає невелика річка. Колись вона була повноводною. Зарості очерету вкривали її мальовничі береги. Місцеві майстри з очеретин (по-іншому — тростин) виготовляли цівки для ткацького верстата.

Побутує й такий варіант походження назви Тростянець. Кажуть, що село здавна славилось своєю чистотою, культурою. Мешканці його відзначалися скромністю, гарно, зі смаком одягалися. ▲

місцевий пан ходив поважно, завжди з тростиною (палицею) в руці. Не випадково склалася така приказка, яку й сьогодні можна почути з уст жителів: «Як ідеш в Тростянець, бери люстро й гребінець».

Третя версія зв'язана із нападом на село жорстокосердних ворогів — татарських людоловів і убивць. Вони тут вчинили страшний погром — усіх винищили. Залишився живим тільки один п'ятилітній хлопчина, бо мати заховала його в трісках.

ТРУБИЦІ.

Назва села, розповідають, походить від того, що в ньому багато років жили німці, яких місцеві жителі називали трубачами (до речі, на Костопільщині раніше існували німецькі поселення-колонії). У Трубицях можна почути й іншу версію. Давно, ще за часів панщини, було неподалік села урочище Дуби. Там на зроблених гойдалках забавлялися діти, юнаки та дівчата. Одного разу в неділю троє молодих людей так рзгойдалися, що гойдалки зірвалися з висоти, і вони попадали на землю. Від того й нібито первісна назва села — Тригубці (адже троє загинуло).

ЧУДВИ.

Татарські нападники, ввірвавшись, як вихор, у село, нікого не пощадили — всіх вирубали, кривавий бенкет учинили. Тільки якийсь чудом залишився в живих один-однісінький чоловік. Тому-то селу назву дали — Чудви.

ЯПОЛОТЬ.

За хутором, який виник раніше від села, лежали непрохідні болота. За цю болотисту місцевість згодом почали переселятися люди. Отак появилися назви: спочатку — Заболоть, а пізніше — Яполоть.

Урочище Пекло в Здолбунівському районі. (Загальний вигляд).

РОМАНЧУК О. М. (м. Остроз)

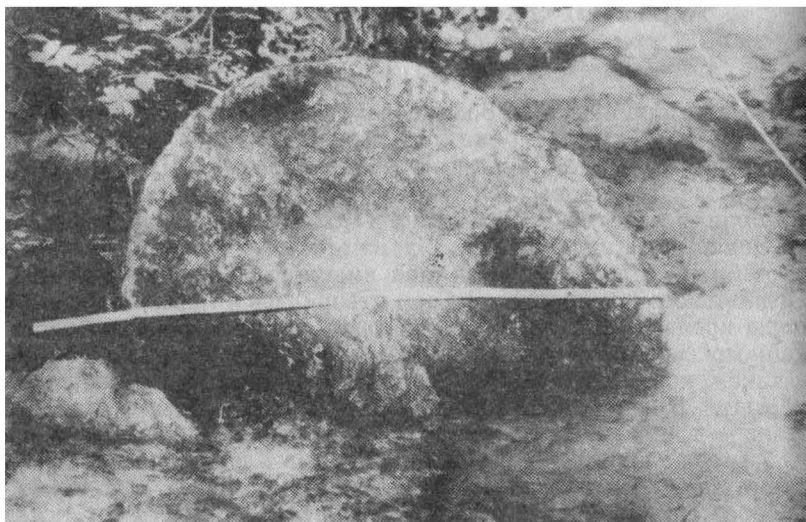
ПРОМИСЛОВИЙ ВИДОБУТОК ЖОРНОГО КАМЕНЮ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ЗДОЛБУНІВЩИНИ

На території південної Волині знаходяться Кременецькі гори, які широкою 20-кілометровою смугою тягнуться майже на 70 кілометрів від міста Почаєва по Кременецькому, Шумському, частково Здолбунівському, Острозькому районах, і закінчуються біля сіл Вілія та Болотківці. Лежать вони між долинами річок Вілія, Іква та Збитенка і належать до рідкісного типу денудаційних (або срозійних) гір, що утворилися внаслідок розмиву древнього Подільського плато водами. Гори утворились з морських осадових порід крейдяного періоду мезозойської ери та третинного періоду кайнозойської ери, які віддалені від наших днів мільйонами років, а також континентальними відкладами сучасного четвертинного періоду.¹ В їх нижній частині — тверда біла крейда з кременем, вище — глина і пісок, а у верхніх нашаруваннях — вапняк.

У міоценовий період внаслідок процесів Карпатського гороутворення Сарматське море відступило на південний схід. Територія сучасного Поділля піднялася, стала сушею, почалася інтенсивна ерозія північного краю плато. Так утворились мальовничі, непо-

торні за своєю красою Кременецькі гори,² які декілька десятків тисяч років тому в деяких місцях були густо заселені пізньо-неолітичними жителями.³ Древні мешканці полювали в горах на диких звірів, збирали плоди та ягоди, добували кремій та виготовляли з нього знаряддя праці й зброю. Проходили тисячоліття, і люди навчилися вирощувати зернові злаки — ячмінь, жито, пшеницю, які за допомогою двох каменів перетирали на борошно і випікали з нього хліб. З часом зернотертки замінились ручними жорнами, а з появою на наших землях водяних і вітряних млинів виникла потреба в масивних жорнових каменях. Не кожна порода каменя придатна для виготовлення як ручних, так і млинарських жорен. Камінь для цих цілей повинен бути твердим, в'язким, шорсткуватим і не поліруватись при стиранні.⁵ Саме такі властивості мали вапняки, з яких були сформовані Кременецькі гори.

На стику трьох сучасних районів: Шумського, Острозького і Здолбунівського, в 42 кварталі Мостівського лісництва, в урочищі Пекло знаходиться покинута каменоломня, в якій колись підземним способом добувався жорновий камінь. Згадка про це місце є в «Словнику географічному» за 1886 рік, де дано опис села Новородчиці теперішнього Острозького району, в якому згадується, що «...в місцевих горах знаходяться каменоломні по видобутку жорнового каменя».⁴ На сьогодні зберігся топонім Пекло — це назва глибокого яру в далекій гористій околиці села Новородчиці, по дну якого проходить лісова дорога. Для обивателя ця назва урочища нічого не говорить і здається досить дивною, адже в уяві віруючої людини, згідно християнських канонів, пекло — це підземелля, темнота, котли з киплячою смолою, під які чорти підкладають дро-

Урочище Пекло в Здолбунівському районі. (Заготовка до жорен).

ва, а в них сидять грішники. Все описане може бути тільки в по-тойбічному світі. Ну, а що ж могло собою являти земне пекло? Для каменярів, які під землею при запалених смолоскипах, в диму і чаді з дня на день вирубували із вапняку жорнові камені, псклом було їхнє місце роботи, яке давало шматок хліба. Пекельна робота, як говориться в народі, породила назву яру, на схилі якого була каменоломня.

Зернистий вапняк виходив на поверхню схилів, і древні каменярі за допомогою кайл, ломів, молотів, металевих клинів і зубил вирубували із товщі вапняку заготовки жорнових каменів. Поступово просуваючись вперед, робітники залишали за собою глибокі прямі або звивисті рови, які через 6-40 метрів переходили у підземні штольні, де заготовки вирубувалися при світлі смолоскипів. Стеля штолень кріпилась дерев'яними брусками, під які підбивали круглі дубові стояки. Під час проходження в штольні утворювалися чисельні уламки вапняку. Крупними уламками каменярі обкладали стінки штолень і за спиною майстрів залишався прохід шириною 1-1,8 метра і висотою 1,5-2,2 метра. Попереду була широка і висока камера, в якій вони працювали. Дрібні уламки вапняку, пісок і жорству вантажили на тачки, вивозили із штолень і висипали на схил яру. Від смолоскипів склепіння і стінки штолень покриті шаром чорної кіптяви.

Вирубаній із вапняку заготовці під землею надавали круглої форми і певної товщини. В печерах, що залишились необваленими, лежать три жорнові камені.

У першій штольні на віддалі 26 метрів від виходу на поверхню лежить жорно діаметром 92х95 сантиметрів і товщиною 30-35 см. За 1,6 метра від нього другий камінь має діаметр 80-83 см і товщину 50-56 см.

У другій штольні бракована заготовка має діаметр 90-100 см і товщину 25-30 см.

Оброблені жорнові камені викочувалися із підземелля на поверхню і доставлялися в місце, де їх обробляли начисто — шліфували робочу поверхню і видовбували по центру каменю отвір певного діаметру.

В давньому кар'єрі жорна вирубували на схилах двох перпендикулярних ярів. На західному схилі яру, по дну якого тече струмок джерельної води, є залишки 19 невеликих виробок, де біля однієї із них лежить бракована заготовка млинарського жорна, а ще одна — на дні струмка. Діаметри цих каменів 90-96 см, а товщина 25-36 см.

Південний схил сухої балки на всю свою довжину, а це приблизно 800 метрів, порізаний 52-а великими і близько 20 дрібними старими виробками. Кожна із них переходила у підземну штольню, але з часом входи до них обвалились. І на сьогодні збереглося лише дві із них. Перша має довжину підземелля 41 метр, а друга — 57 метрів.

Цікаво прослідкувати довжину однієї із виробок. Візьмемо найдовшу з них і повністю збережену. Під землею вона тягнеться на 57 метрів і переходить на поверхні у рівчак шириною 3-4 метри,

висотою 4,5-1 метр і довжиною 34 м. Від краю рову тягнуться рівна площадка із насипного піску і каменю довжиною 22 м. Загальна довжина названої виробки становить 91 м, але це, мабуть, не є максимальною довжиною. Куди вивозились заготовки жорен і де вони оброблялися начисто, поки що не встановлено.

За три кілометри на захід від урочища Пекло є хутір Вільхава, біля якого на поверхні ґрунту лежать два браковані млинарські жорнові камені. Можливо, їх в давнину звозили туди із Пекла і там доводили до робочого стану. Шукаючи на це питання відповідь, я був на хуторі Вільхава у Гука Данила і він мені розповів, що як говориться, за Польщі, на хуторі було 13 хат. Видобутком і обробкою жорнових каменів займався лише Гук Семен Асонович (1914-1995 р.). Жорна із вапняку він вирубував не в Пеклі, а в навколишніх ярах, де камінь виходить на поверхню у вигляді скель. Семен Асонович робив кінні жорна «пасторок» та для ручних млинок. Жорнові камені до кінного манежу мали діаметр 60-70 сантиметрів.

Ще декілька каменярів жили поряд з Вільхавою в польському селі Гурби. Поляки Ямсіремський і родина Камінників виготовляли млинарські, кінні і ручні жорнові камені. В 1943 році село, яке мало більше трьохсот хат, було спалено вояками УПА, і подальша доля майстрів покищо невідома.

Цікавою інформацією поділився зі мною в селі Вельбівному Острозького району Самолюк Павло Артемович, 1921 року народження. Його батько Самолюк Артем Мойсейович після повернення із фронтів першої світової війни побудував в селі вітряного млина. Жорнові камені замовляв у селі Мости у місцевих каменярів. Нижній камінь важив 70 пудів, а верхній 80 пудів, і ці жорна по одному перевозилися у Вельбівно трьома кіньми. В роки Великої Вітчизняної війни вітряк згорів, і під час пожежі жорнові камені розбилися. Із одного уламка Артем Мойсейович виготовив ручні жорна, а ще один лежить біля хати, як сходи.

Як сходи, лежить заготовка млинарських жорн біля ганку Покровської церкви в с. Переморівка Шумського району. Весною 1990 року, будучи в цьому селі, я поцікавився у місцевих жителів, звідки потрапив цей камінь сюди, мені відповіли, що його привезли з хутора Вільхава Здолбунівського району, що за пару кілометрів на північ від села.

Пишучи цю статтю, мені не вдалося відповісти на запитання, які виникли під час збору матеріалу про видобуток млинарських жорнових каменів. Невідомо, коли виникла каменоломня в урочищі Пекло і хто був її власником? Протягом якого часу вона діяла? Де жили каменярі?

Щоб дати відповідь на ці питання, потрібні архівні пошуки і опитування населення в навколишніх від Пекла селах і хуторах. Нещодавно на хуторі Кудрин Здолбунівського району, що розташований за кілометр від древнього кар'єру, у найстарішого жителя Войцеховського Степана Вікторовича, 1921 року народження, вдалося дізнатись, що в заселеному поляками селі Кудрин жорнових каменів ніхто не виготовляв. В селі жили бондарі, ковалі, хлібороби. Лише в роки Великої Вітчизняної війни, коли німецькі окупанти

забороняли населенню молоти зерно в млинах, в селі чоловіки для власних потреб стали виготовляти із вапняку ручні жорна. Такий ручний млинок був виготовлений Войцеховським Віктором і сьогодні стоїть в клуні його сина Степана.

Із таких опитувань можна виловити крупинки потрібної інформації і з часом, узагальнивши весь зібраний матеріал, зробити певні висновки про виготовлення млинарських, кінних і ручних жорнових каменів із вапняку в надрах Кременецьких гір.

ПОСИЛАННЯ

1. Геологические памятники Украины. Справочник-путеводитель — Киев, Наукова думка. 1987—112 с.
2. Володимир Радзівський. Кременецькі гори.—Львів, 1976—40с.
3. Мацкевий Л. Мезоліт Ікво-вілійського природно-географічного району. Тези VI регіональної науково-практичної конференції «Нові краєзнавчі дослідження у контексті національного відродження». —Рівне, 1995—18 с.
4. «Словник географічні, круєвства Польського і інших крайов словянських». Том VII—Варшава. 1886—266 с.
5. Ф. А. Браугауз, И. А. Ефрон. Энциклопедический словарь. — С-Петербург. Том XIX, 1896—61 с.

НІКОЛЬЧЕНКО Т. Н. (м. Маріуполь)

САМОДІЯЛЬНА ПІСЕННІСТЬ «АФГАНЦІВ» У КОНТЕКСТІ ФОЛЬКЛОРИСТКИ

На тлі потрясінь в окремих країнах колишнього СРСР в останні роки — збройні сутички в Придністров'ї, війна в Чечні, Таджикистані та ін. — ніби забулися, трохи згасли вогнища людських страждань, пов'язаних з «неоголошеною» війною в Афганістані, яка забрала життя 13838 молодих, здорових юнаків (на Рівненщині — 105 чоловік).¹ А скільки їх померло пізніше від ран, від інфекційних хвороб, покінчило життя самогубством від невлаштованості, від відсутності психологічної реабілітації в післявоєнному житті? Так і не було до кінця дано справжньої оцінки цієї війни можновладцями, бо Радянський Союз розпався, почалися збройні сутички вже на його колишніх кордонах, а «афганський біль», «афганські муки», які увійшли в багато помешкань ще з грудня 1979 року, так і не виходять досі, бо згадки про «чорний тюльпан», який привозив тіла юнаків додому, ще живі і в Україні, в т. ч. на Рівненщині, чії юнаки накладали своїми головами далеко від рідної землі. Як сказав кореспондент «Литературной газеты» Г. Бочаров: «...одна справа — покалічені й поранені за землю своїх батьків і матерів. І зовсім інша — на чужині. Одна справа — чотири довгих роки, і зовсім інша — дев'ять нескінченних літ...»²

Наша мета — не давати політичної характеристики цим подіям. То справа політиків. Мета даної публікації — звернути увагу на те, що бойові дії в Афганістані, як і в період Великої Вітчизняної війни,

супроводжувалися хвилею самодіяльної творчості їх учасників. А це справа фольклористів, літературознавців, музикознавців.

Відірвані від домівок, від рідної землі, «афганці» виливали свої почуття у великій кількості пісень, які вже привернули увагу дослідників. Народився великий пласт пісенного фольклору, який відкрили для мільйонів людей радіо, телебачення, естрада, частково преса практично наприкінці «неоголошеної» війни. Піонером збирання пісень «афганського» циклу можна вважати П. І. Ткаченка, який є укладачем збірок «Когда поют солдаты» (М., «Молодая гвардия», 1988) та «Из пламени Афганистана» (М., «Советская Россия», 1990), «Время выбрало нас» (М., Воениздат, 1988). В Україні в 1989 р. у видавництві «Музична Україна» видано пісенник «Афганский ветер». Це ж видавництво у 1990 р. видало пісенник «Солдатські пісні», в якому поряд з давніми козацькими піснями («Туман яром котиться», «Засвистали козаченьки», «Ой з-під горн все туман») вміщені й пісні другої світової війни та сучасні пісні «афганського» циклу («Афганская», «Расплескалась синсва», «Кукушка», «Этот мир без тебя»). Фірма «Мелодія» у 1988 р. видала комплект з 4-х великих платівок «афганського» циклу.

Поряд з першими публікаціями пісень були спроби проаналізувати їх. Це передмови до вже вказаних збірників П. І. Ткаченка, автором яких є він сам, це деякі газетні публікації.

П. І. Ткаченко у вступній статті до збірника «Когда поют солдаты» підкреслює, що самодіяльна пісня заслуговує на більш детальну увагу до себе, тому що в останні роки більше, ніж професійна пісня, має свою самостійність, висловлює волю й почуття великого кола людей і певною мірою є показником загального рівня культури.

Одна з спроб проаналізувати ці пісні належить Ю. А. Андрєєву.³ Автор порівнює творчість О. Галича з творчістю «афганців». Аналіз творчості цього поета — не наше завдання. А от з зауваженнями дослідника про творчість цих воїнів слід погодитися. Він підкреслює, що «афганці» склали лише ті пісні, які допомагали їм жити й воювати в умовах екстремальних.

На превеликий жаль, у відгуках на цю статтю деякі читачі газети, бажаючи захистити О. Галича від критичних оцінок Ю. А. Андрєєва, занадто скептично оцінювали творчість «афганців». Так, Г. Ніколаєв⁴, полемізуючи з Ю. Андрєєвим, говорить, що не можна підтягувати авторську пісню до «рівня примітивної »афганської» лірики». А далі, ніби вибачаючись, підкреслює, що авторам «афганської» пісні ніде було вчитися поезії, це, мовляв, не їх вина, що не можна приймати невірні «вірші», де римуються слова «жили—ходили», «храним—стоим», «в ответс—об этом», де немає жодного, навіть мізерного образу.

Так що навіть з тих небагатьох спроб аналізу «афганської» пісенності видно, що підхід до неї полярний. Але все-таки кращі зразки «афганських» пісень живуть. Перш за все тому, що в них озвучуються такі істини і цінності, які ще не розмиті. Це любов до рідної землі, любов до жінки, матері, почуття військового обов'язку, чоловічої взаємовиручки, почуття туги і скорботи за передчасно обірваним життям.

Звичайно, з того матеріалу, яким ми володіємо, можна зробити деякі висновки про художню цінність «афганських» пісень. Не всі вони досконалі в стилістичному, навіть в граматичному плані. З точки зору поезики може бути багато зауважень. Багато з них створені на основі всього того, що чулося, співалося солдатами раніше. А чи не такі ж процеси відбувалися і в пісенності періоду Великої Вітчизняної війни? Як і під час війни, яка закінчилась 50 років тому, так і в період цієї «неоголошеної» війни в пісні виливалося, творчо перероблялося, інколи калькувалося все те, що відбувалося в свідомості, все те, що просило виходу в словах, пісні, щоб дати якусь розраду своїм почуттям.

І незаперечне значення пісенності «періоду Афганістану» в тому, що вона створювалася в чітко окреслений час, тими людьми, які пережили ці події, брали в них участь, і серед них ще живуть ті твори, що їм допомагали в нелегких буднях сучасної «незрозумілої» війни. Хоча перші спроби оцінки цієї творчості ще поки на стадії емоційного сприйняття, — а це теж важливо, — але вони вже з'являються. В оцінці «афганської» творчості перед дослідниками стоїть багато питань. Це і питання про жанрову систему «афганської» пісенності, про її поетичну особливість, про тісну взаємодію пісні авторської та самодіяльної, про використання в цій творчості літературних зразків. Питання мелодійного звучання також чекає свого вивчення. В творчості «афганців» неабияку роль відіграє виконавча манера кожного співака, яка часто буває неповторна в своєму впливові на слухача, з своїми пронизливими інтонаціями, жестами, пристрасністю подачі твору.

Дійсно, не всі самодіяльні пісні, створені під час «афганських» подій, є високохудожніми. Але слушним нам здається зауваження П. І. Ткаченка⁵ про те, що в сучасності з'явилося таке явище, як пісенний примітив — це широкий прошарок культури, який лежить на грані між фольклором та професійним мистецтвом. Це явище також чекає свого вивчення.

Пісні «афганського» циклу побутують не лише серед безпосередніх учасників подій. Вони ввійшли в кожний дім, в кожную сім'ю, разом з гітарою і якимось особливим почуттям болю, гіркоти, товариськості — всією складною гамою почуттів, що хвилювали кожную людину, яка слідувала за подіями в цій дивовижній «неоголошеної» війні далеко від рідної землі. В таких умовах потяг до пісні завжди загострюється. Інколи починають писати вірші та співати пісні ті люди, які ніколи цим раніше не займалися. Такий «розряд грозової хмари» (В. Є. Гусев)⁶ спостерігався в роки Великої Вітчизняної війни, а під час подій в Афганістані він спалахнув знову.

По що співали юнаки, які відірвалися від рідної домівки? В піснях своєрідно відбилася хронологія подій. В пісні «Проводи» звучить тема прощання з рідним містом. Все місто, таке рідне і знайоме до болю, невідомий автор пісні ніби бачить вперше, наче відчуваючи, що це побачення може бути останнім:

*И плывут твои мостовые,
Может, нынче в последний раз.⁷*

Про те, що вчорашні хлопчакі будуть відправлені в Афганістан, співається в пісні «В Кабул летят вчорашніє мальчишки...»⁸. В цій пісні спостерігається певна епічність:

*Нам в Ташкенте предложили
В самолеты сесть,
А потом железной птицей
В Кандагар лететь...⁹*

Гірка іронія звучить в словах цієї пісні:

*Кандагар — это не Сочи,
Не Бахчисарай.
Здесь путевки, между прочим,
Выдаются в рай...*

Співали юнаки про картини бойової дійсності. Тільки замість фольклорних шабель, коней, гвинтівок тут були вже інші реалії — вертольоти, бетеери, автомати:

*По афганским дорогам пришлось нам проехать.
Мы тряслись в бэтэрах, нам небо служило палаткой.¹⁰*

Під час бойових дій солдати завжди згадують рідну домівку. Потяг до життя, до рідної домівки загострений. Про це й співається в пісні «Кукушка», в основу якої покладений вірш В. Кочеткова «Весь просвечен заревою покой»:

*Спится часто мне мой дом родной,
Лес о чем-то о своем мечтает.
Серая кукушка за рекой
Сколько жить осталось мне считает.¹¹*

Ліричний герой пісні уві сні нарахував сто років, які відміряла йому зозуля. Чи це в дійсності, чи уві сні? І звучить питання з глибоким підтекстом: «Что ты так расщедрилась, кукушка?...»

В піснях про Афганістан проходить вся географія країни, де проходили бойові дії — Шиндант, Кабул, Герат, Фейзабад, урочища Чаквардак, Шинкарак. Але й дуже багато було безіменних населених пунктів, де проходили бойові дії, де знаходились солдатські містечка. Але географія була лише приводом. В кожному творі звучить почуття туги за рідними і близькими, як в пісні «В стороне от дорог, городов»:

*В стороне от дорог, городов и от жизни столичной
На афганской земле среди сопок и горных гряд
Наш стоит городок, до последнего камня привычный,
Знакомый, как нежный твой взгляд.¹²*

В багатьох піснях змальовується початок цієї війни для багатьох юнаків. Вона починалася для них з літака в Ташкенті. Кому потрібна була та війна — невідомо. Але до неї солдати звалили і дух бойового братства, притаманний воїнові ще з часів козащини, проявився і там:

*Мы вспомним, ребята,
Как пели когда-то
Под лампочки тусклый
Скупой огонек.
Как трудно мы жили,
Как в горы ходили,*

*Где каждого каждый
Хранил и берег.¹³*

Тематична насиченість пісень «афганського» циклу різноманітна. В пісні «Попал под пули взвод...» розповідається, як поранений солдат, відчуваючи, що він не виживає, прохає медсестру його поцілувати, бо не цілували його дівчата ще до цієї війни:

*А он не рвал цветы
И не был в дальних странах,
Вовек не целовал
Девичьих губ румяных...
— Сейчас, солдат, сейчас, —
Сестра ему сказала.
И первый в жизни раз
Мальчишку целовала.¹⁴*

В основу цієї пісні покладені вірші І. Кобзева. Зустрічаються варіанти цієї пісні, де життєву наснагу воїнам дає сестра-жалібниця. Взагалі медична сестра оспівана в «афганському» циклі з великою повагою і любов'ю. Це традиційна пошана, якою завжди користувалися сестри-жалібниці. Тільки під час цієї «неоголошеної» змінились акценти. Медичні сестри, ще майже діти, рятують вчорашніх хлопчаків. Одна з пісень так і зветься — «Медицинские сестры»:

*Вас не увидишь в Крыму или Сочи.
С вами не встретиться в парках Москвы.
Сами вчерашние девочки, в общем,
Вчерашних мальчишек спасаете вы.¹⁵*

Як і в роки Великої Вітчизняної війни, серед самодіяльних «афганських» пісень значне місце займали пісні-листи до коханих, пісні про них:

*Ты, любимая, чаще пиши мне
В адрес почты моей полевой.¹⁶*

Пісня «Письмо любимой» створена, очевидно, під великим впливом вірша К. Симонова, такого улюбленого в роки Великої Вітчизняної війни:

*Но одно скажу я,
Ангел мой хранитель,
Что во всех походах
Ты была со мной.
Тысячью невидимых
Связаны мы нитей.
Я тебе обязан тем,
Что я живой.¹⁷*

В пісні «Этот мир без тебя...» переплелися «ярость и жалость», надія на життя, сувора воєнна дійсність і велике кохання, яке допомагає вижити:

*Этот мир без тебя,
Он расколот войною,
Эхо выстрелов скачет по склонам крутым.
Этот мир без тебя
Все же полон тобою.*

*И становишься ближе
Далекая ты.*¹⁸

Як і на фронтах Великої Вітчизняної, фотокартки своїх коханих солдати в Афганістані носили з собою завжди:

*Я в кармане своей гимнастерки
Твое фото в блокноте храню.
И в афганских горах на привале
На него я с надеждой смотрю.*¹⁹

Віра в кохану допомагала жити, давала надію на повернення:

*Вспомню отчий я дом
И озер синеву,
И цветы под окном,
И улыбку твою.*²⁰

І, звичайно ж, творилися пісні-листи до матері, яких було багато:

*Ты тоскуешь по сыну,
Мама, вытри слезу.
Я домой ведь приеду
И тебя обниму.*²¹

В тяжку хвилину до пісні тягнуться всі. А воєнна ситуація особлива. Люди відірвані від близьких, рідних, від звичного способу життя. Кіно, книга, телевізор — це все залишилось в мирному житті. Однією з постійних форм спілкування залишається пісня. Пісні записувались, передавались усно. Пісня цінувалась високо, про що свідчать рядки про саму пісню. Співають солдати, яким «...Песни здесь создают уют»; співає гітара: «Мне гитара опять запоеет о далеких друзьях, о тебе»²²; пісня ще буде співатися: «Сколько песен еще напишу, И друзей обрету, и врагов...»²³ Пісні співає навіть каміння: «синий вечер упал на расщелины скал. Камни песни поют, остывая».²⁴

Під час фольклорної практики студентів філологічного факультету Рівненського державного педагогічного інституту в 1989 році були проведені записи серед учасників афганських подій. На той час були видані лише збірники «Когда поют солдаты» і «Время выбрало нас». Але всі опитувані про існування таких збірників «афганської» пісенності не мали уявлення. Але майже всі пісні, внесені в збірники, були їм відомі (опитуваних було 40 чоловік). В багатьох з них збереглися блокноти-пісенники, в яких були й нехитрі солдатські малюнки. Багато пісень існувало в варіантах, «не причисаних» для підцензурної публікації. Записані ще ніде не опубліковані пісні «Как-то грохнул разрыв...», «Песня вертолетчика», «Ордена не продаются» та ін.

Про один такий блокнот-пісенник слід сказати детально. Налезав він Джурику Віктору Миколайовичу, який, відвоювавши в Афганістані, помер у 1988 році від якоїсь інфекційної хвороби, привезеної звідти. В блокноті Джурика В. М. ми зустрічаємо дбайливо зроблені малюнки-емблеми військових з'єднань в Афганістані, які хлопці робили на свій смак і розсуд. Тут є малюнок афганського душмана в чалмі і з пістолетом, дуло якого спрямоване ніби в очі тому, хто дивиться на малюнок. В цьому блокноті вміщено багато

пісень, які співалися невеликими групами. Серед них пісня «Кто виноват?»:

*Кто виноват, что каждый час
Последним может стать для нас?*

Але в житті юнаків відповіді на це питання не було. В цьому ж блокноті вміщено пісню про тих, хто не вміє чекати; вміщено спічну поему про Афганістан, в якій ліричний герой розповідає без прикрас про те, що йому довелося пережити в цій країні «на еккурсії». Доля цього блокнота сумна. Зберігався він в колишньому музеї комсомольської слави в Рівному. В нинішній час музей змінив свою орієнтацію. А чи збереглися колишні експонати? Яка б історія не була, вона вже належить минулому. А за багатьма такими експонатами стоять обдурені люди, пам'ять про яких не можна знищувати.

Серед пісень «афганського» циклу ми зустрічаємо багато переробок відомих пісень, створених як в роки Великої Вітчизняної війни, так і в повоєнний час. Це відома серед туристів пісня «Баксанська», створена розвідниками-альпіністами у 1943 році на мелодію ліричної пісні композитора Б. Терентьєва «Пусть дни проходят». Альпіністи-розвідники піднялися на Ельбрус, щоб зняти там фашистські штандарти і встановити прапор своєї країни. А в роки афганських подій ця пісня відновилася у вигляді «Афганської». Таким чином утворився ланцюжок — подвійна переробка пісні.

Пісню «Едкий дым создает уют» вважали своєю геологи, туристи, першопрохідці БАМу. Вона була відома у різних варіантах серед молоді. Початок цієї пісні звучав так:

*Едкий дым создает уют,
Искры гаснут в полете сами,
Пять ребят о любви поют
Чуть охрипшими голосами.*

В переробках перший рядок інколи звучав так: «Дым костра создает уют». Самодіяльні аматори в Афганістані її дещо переробили. Основна думка про те, що чоловіки завжди займаються нелегкою справою, збережена. Але гостріше звучить тема кохання:

*Если б слышали те, о ком
Эта песня сейчас звучала,
Прибежали б сюда тайком,
Чтоб услышать ее сначала.
Чтоб почувствовать до конца
В этом знойном, далеком крае,
Как умеют любить сердца,
Огрубевшие под ветрами.²⁵*

На мелодію «Сормовської ліричної» (вірші Є. Долматовського, музика Б. Мокроусова) створена пісня «В краю незнакомом...» Змінилися географічні реалії. Замість Волги тут тече інша річка: «И точит веками гранитные камни Здесь мутными водами Кокча-река». Замість широких степів тут зображені гори, де розташоване солдатське містечко, але змальовуються картини далеко не мирного життя:

*...Где с койками рядом
Стоят автоматы
И смотрят на город
Стволы вэтээр.*

А далі йде сповнене суму звертання до коханої:
*Ты редко мне пишешь.
Твой голос все тише...*

Яскравою стрічкою через пісенність «афганського» періоду проходить «Афганская дорожная», створена на основі «Дорожной фронтовой» (вірші Б. Ласкіна та М. Лабковського, музика Б. Мокроусова). Згадаємо початок «Дорожной фронтовой»:

*Через реки, горы и долины,
Сквозь пургу, туман и черный дым
Мы вели машины, объезжая мины,
По путям-дорогам фронтовым.*

А так починається «Афганская дорожная»:

*Через перевалы и долины,
Сквозь огонь снарядов и гранат
Мы вели колонны
Вдоль по горным склонам
От Кундуза и на Фейзабад.²⁷*

Нова географія, характеристика нової території вписані досить вдало. А ось як звучить приспів:

*Эх путь-дороги Афганистана,
Не страшны нам засады душманов,
Помирать нам рановато,
Есть у нас еще дома дела.*

У цій пісні звучить і гірке відчуття того, що цілі й завдання цієї війни незрозумілі як самим воїнам, так і цивільному населенню. Тому почуття самозахисту пов'язане з тим, що дружба і почуття взаємодопомоги ще стануть у пригоді в майбутньому мирному житті:

*Может быть, в Союзе неким лицам
Наша песня будет невдомек.
Мы ж не позабудем, если живы будем,
Тех афганских выжженных дорог.*

На наш погляд, ця переробка може вважатися найбільш вдалою.

Серед численних переробок зустрічається жартівлива пісня «Если вам однажды...», для якої використана пісня з відомого кінофільму «Карнавальна ніч». Тут присутні всі реалії перебування солдат на афганській землі — снігова людина, каска, броньований жилет, гори, змії-кобри. Але жартівливий настрій пісні сприймається з відчуттям гіркоти:

*Если вам однажды
Перед рейдом в горы
Не достались каска и бронежилет,
Вспомните, что где-то
Бродит вовсе голый
С вами в общем не знакомый
Снежный человек.²⁸*

В цій же пісні звучить і така «заспокійлива» кінцівка:

*Если вас за ногу кобра укусила,
Если жить осталось вам всего лишь час,
Вспомните, что раньше вас так не кусали,
И, как видно, больше не жуют вас.*

В піснях «афганського» циклу зустрічаються переробки пісень Б. Окуджави, В. Висоцького, Ю. Візбора та інших поетів.

Спостереження над пісенністю «афганців» дає змогу зробити певні висновки. Пісні творилися за законами, характерними для всього фольклорного процесу. Це переробка відомих фольклорних і літературних творів, а потім — створення нових, але на основі фольклорної традиції. Єдине, що слід пам'ятати, — взірцями для наслідування «афганцям» слугували переважно авторські пісні, пісні літературного походження. Серед молоді такого віку, вихованої на масовому телебаченні, кіноносіїв фольклорних творів дуже мало. Крім того, самодіяльна творчість «афганців» вся російськомовна, бо мова армії в колишньому Радянському Союзі була російською. Це ж ми спостерігали і при вивченні фольклору другої світової війни. Серед фольклорних творів, які побутували на тимчасово окупованих територіях, серед полонянок більшість творів українські; серед фольклорних творів, зафіксованих в армійських колективах, — російські.

Деякі скептично настроєні критики «афганської» пісенності вважають, що більшість пісень «клінічно» позитивні. Це далеко не так. Звичайно, зустрічаються пісні-одноденки, які швидко забудуться самими учасниками подій. Але більшість творів реалістично відображають картину подій у всій її складності. Багато пісень-запитань, залишених без відповіді. Інша справа, що не все ще зібране й опубліковане. А з плином часу все забувається. Але, очевидно, повне видання самодіяльної творчості «афганців» залишається проблематичним.

Вже відзначена 51-а річниця перемоги над фашистською Німеччиною, Україна відзначила 52-у річницю свого звільнення. Відійшли у вічність 1418 днів тієї страшної війни. «Молоді ветерани» афганських подій, за плечима у яких по 700 днів власної війни, зрівнялися з учасниками Великої Вітчизняної. Відійшли у минуле заяви десятки чиновників на зразок: «Я вас в Афганістан не посилав». Залишається сподіватись, що молодь України більше не буде проливати кров за невідомо чії амбіції. А вивчати «смоціяну пам'ять» про ці події слід хоча б на знак поваги до тих людей.

Посилання:

1. Изгаршев В. Афганская боль. // Правда. — 17. 08. 1989 г.
2. Бочаров Г. Афган. // Литературная газета. — 15. 02. 1989 г.
3. Андреев Ю. Феномен публицистической песни. Александр Галич и авторы афганцы. // Советская культура. — 19. 08. 1989. — С. 6.
4. Николаев Г. Пустое занятие. // Советская культура. — 9 сент. 1989 г. — С. 6.
5. Ткаченко П. Песни, рожденные сердцем. — В зб. «Когда поют солдаты». /Запись

6. Гусев В. Е. Славянские партизанские песни. — Л., 1979. — С. 8.
7. Див. п. 5. — С. 36.
8. Див. «-». — С. 38.
9. Див. «-» — С. 39.
10. Див. «-». — С. 34.
11. Див. «-». — С. 42.
12. Див. «-». — С. 46.
13. Див. «-». — С. 72.
14. Див. «-». — С. 76.
15. Див. «-». — С. 103.
16. Див. «-». — С. 110.
17. Див. «-». — С. 87.
18. Див. «-». — С. 91.
19. Див. «-». — С. 110.
20. Див. «-». — С. 83.
21. Див. «-». — С. 70.
22. Див. «-». — С. 77.
23. Див. «-». — С. 77.
24. Див. «-». — С. 76.
25. Див. «-». — С. 12.
26. Див. «-». — С. 71.
27. Див. «-». — С. 59.
28. Див. «-». — С. 80.

СТОКОЛОС Н. Г. (м. Рівне)

ДО ІСТОРІЇ ЗНИЩЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ НА ХОЛМЩИНІ, ПІДЛЯШСЬ ТА ВОЛИНІ У 1937-1938 рр.

«...треба створити такий кордон, де було б поселено стільки поляків, які б чисельністю своєю колонізували місцеве українське населення... Там, де ми можемо помножити свою силу і свою цивілізаційну місію, поглинаючи інші елементи, жодне право не забороняє того і робити це ми зобов'язані».

Р. Дмовський. З меморандуму, представленого Комісії з польського питання Вищої Ради Паризької мирної конференції. (1919 р.).

«Я не буду дискутувати про Волинь, як про українську землю...»

Це ні до чого не доведе і ми тут з вами спільної мови не знайдемо. Не заперечую, що на Волині є етнічна маса, яку ви називаєте українцями. Зрештою, я лише з куртуазійних мотивів вживаю термін «українець», замість «русина». Але зрозумійте, панове, що це польський край і для нього єдиний шлях — це повна асиміляція».

М. Косцюлковський. З бесіди міністра із українськими послами Сейму.
(1936 р.)

Добре відомо, що напередодні другої світової війни взаємини українського населення з польською владою були надзвичайно напруженими. Коли розпочалася війна більшість українців не виявила бажання захищати державу, яка реалізувала антиукраїнську політику. Більше того, у трагічному протистоянні українців і поляків в 1942-1944 роках є велика доля вини впливових політиків Польщі, які у 20-30 роки намагалися перетворити українське населення у громадян нижчої категорії, поступово цілковито полонізувати його.

У 1937-1938 роках у місцевостях, які були на пограниччі з Радянською Україною розгорнулася нічим не мотивована офіційно, брутальна за методами акція навернення православного населення до католицизму та масового знищення православних храмів. Вона була започаткована тим, що у листопаді-грудні 1937 та на початку 1938 року розпочалися безпрецедентні утиски місцевого православного населення прикордонної смуги. Про події того часу так розповів свідок — колишній православний священик: «Почалося з переслідувань у прикордонній смузі. Забороняли відвідувати рідню у сусідньому селі без спеціального дозволу військової влади, а дозвіл отримати було неможливо. Забороняли вечорами світити світло в хатах, відвідувати своїх сусідів, забороняли всю українську пресу та книжки під загрозою кари в'язницю. Були випадки, що за українську газету судили від 3-ох і вище місяців в'язниці. В той спосіб підготовлювали ґрунт до акції «навернення». Щоб «акцію» прискорити, заборонено було православним священикам відвідувати по хатах своїх парафіян та частково перепроваджувано арешти священиків без найменших причин, лише тому, щоб перешкодити в недільних Богослужбах».¹

19 грудня 1937 року військові Корпусу Охорони Пограниччя (КОП-у) силою примусили прийти православних парафіян села Гриньки Кременецького повіту до костельу містечка Ланівці. 116 родин православних мирян силою примусили перейти до римо-католицької церкви. 26 грудня до села Юськівці приїхали офіцери КОП-у і примусом провели «збори» православних селян. Після цього 13 осіб завели до костельу і прилучили до католицької церкви. Таким або подібними методами до католицької церкви було прилучено населення цілого ряду сіл по усьому пограниччі.

Особливому тискові піддавалися ті громадяни, прізвища котрих мали кінцівку «ський», «цький» або «вич». Саме вони потрапляли під перший «обстріл», ставали об'єктом поспішного та настирливого тиску.²

Справа «навернення» до римо-католицизму на пограниччі викликала неспокій по усій Волині. 1 лютого 1938 року посол Сейму С. Скрипник виступив у Сеймі із запитом до міністра внутрішніх справ з приводу насильницького навернення до католицизму православних родин з села Гриньки та інших місцевостей прикордонної смуги Кременецького повіту. На запит не звернули особливої уваги.³

Весною 1938 року, саме на Великдень, було закрито православні церкви у Томашовському, Грубешовському та інших повітах Холмщини. Більш того, їх відразу почали розбирати. Масове закриття і нищення православних храмів на Холмщині припало на червень-липень 1938 року. Відбувалося воно усюди майже однаково. Так, до села Голехова 13 липня 1938 року о 7-й годині ранку несподівано приїхали пожежники і поліція з собаками. Відігнавши людей, прибулі увійшли до церкви з собаками і почали виносити культові предмети. Потім взялися руйнувати саму церкву. Матеріали з розібраної церкви продали місцевому населенню за 180 злотих. Знищена церква нараховувала майже 400 років.⁴

До села Колеховичі 13 липня приїхав урядовець староства, поліція і робітники-поляки. Коли один із робітників підійшов до церковних дверей і замахнувся на них сокирою, вона вихопилася йому із рук і пошкодила ногу. Пораненого негайно відвезли до лікарні. Ті приїжджі, що залишилися, почали валити церкву, іконостас, образи порубали і скинули в купу. Книжки з церковної бібліотеки порвали. Був знищений дуже цінний церковний архів. Представники влади не тільки брали безпосередню участь у знищенні храмів, але ще й змушували селян платити робітникам за знищення церков. Деяким громадам випало платити за знищення власних церков до 1 тис. злотих.⁵

Разом із руйнуванням церков польська адміністрація на місцях закрила цілий ряд кладовищ на Холмщині і Підляшші. Таким чином примушували православне населення в разі похорону звертатися до католицького священика. Ці розпорядження місцевих властей перестали діяти лише після того, як запротестувала світова громадськість.⁶

Трохи пізніше греко-католик С. Баран, виступаючи у Сеймі із засудженням протиправних дій влади на місцях, так розповідав про нищення храмів: «Діялося це при розпучливому плачі і голосних лементах місцевої української православної людності. Польські робітники виносили з церкви образи, книги, ризи та іншу церковну утвар, скидали все це на одну купу і шойно тоді приступали до бурення церкви. При цьому нищили не раз старий цвинтар біля церкви та церковну огорожу, зрізували дерева і всю площу зрівнювали з землею та засівали травою, щоб по церкві не залишити ніякого сліду. Бували випадки, що робітники приїздили не тільки з поліцією, але ще й з поліційними псами, щоб відганяти православних селян і селянок від церкви. При нищенні церков не щаджено і тлінних останків православних, що їх викидувано з найбільшою наругою з могил».⁷

16 червня 1938 року був прийнятий «Меморандум Собору

єпископів Автокефальної Православної Церкви в Польщі з приводу знищення 100 церков у Люблінському воєводстві. У ньому з гіркотою вказувалося: «Історія всіх народів, особливо польського, переконливо свідчить, що насильством і жорстокістю ніколи не вдається досягнути тих цілей, що ставлять перед собою люди, які позбулися почуття правди... Ми сприймаємо наш смуток, як Божий іспит для нашого удосконалення, бо терпимо не як розбійники або злочинці, не як ті, що стараються чуже забрати, а терпимо як християни...»⁸ Собор прийняв рішення про відбуття 1-3 серпня 1938 року трьохденного посту по всій митрополії з богослужіннями по всіх церквах двічі в день у чорних жалібних ризах. Уряд відразу конфіскував послання єпископів і воно не з'явилося у пресі.⁹ Ще на Соборі варшавський священник Т. Теодорович передав митрополиту Діонісію «скорботне звертання», в якому містилося глибоке вболівання за той скрутний стан, у якому опинилася православна церква в Польщі: «Ми самі в достатній мірі своїми «поступками» в багатьох питаннях підготували те, що з нами витворюють... Наша ієрархія і церква загалом підверглась за усі минулі роки випробуванню з боку тих, хто за нами наглядав: що «ми» є церковно і на що здатні? І вони впевнилися, що ми здатні на всякі поступки і в своїй традиційній церковності. Треба змінити вигляд священника, надягти навіть військовий мундир... ми згодні, бо скідний вигляд... не культурний! Мова богослужіння? На всіх мовах, скільки завгодно! Новий стиль? Будь ласка! Автокефалія без усяких прав, без згоди церковного народу і своєї матері-церкви? Готові! Забути свою національну мову в проповіді, у спілкуванні з народом і навіть у домашній обстановці? І на це згодні! Тільки б своє положення, свої привілеї, зручності, владу зберегти... Якби ієрархія при рішенні всіх цих важливих питань залучала до них і народ — цього б, звичайно, не було».¹⁰

20 червня 1938 року уряд Польщі підписав договір з Ватиканом щодо майна римо-католицької церкви, яке в той час називали «поунійними дібрами». Договір стверджував, що майно парафій православної церкви, яке в минулому належало греко-католицькій чи римо-католицькій церквам, переходить остаточно у власність Польської держави. Так Ватикан зрікся свого права на цінності на теренах Польщі і отримав відшкодування в сумі 2,5 мільйонів злотих. Зміст договору викликав багато питань. По-перше, справжня вартість одних тільки церковних земель складала приблизно 75 мільйонів злотих. По-друге, ці землі продавалися вже вдруге, бо перший раз царський уряд вже заплатив Ватиканові за згадані об'єкти.¹¹

Польському урядові цей договір був надзвичайно вигідним, бо він таким чином набував юридичного права вільно розпоряджатися православними церквами і їх майном, оскільки все це було викуплено у Ватикана.

Зміст договору був настільки антиправославний, що негативна реакція на нього з боку демократичних кіл суспільства була швидкою і безкомпромісною. Вже в перші дні липня 1938 року проти закону заперестували послі-українці: православний священник

М. Волков із Сарн, С. Скрипник, греко-католик С. Баран. Їх виступи були настільки гострими, що окремі послы-поляки почали вимагати видачі їх судові. М. Волков був навіть пізніше позбавлений парафії і певний час переховувався у покоях глави церкви — митрополита Діонісія.

Газета «Діло», яка видавалася у Львові, писала щодо цих виступів у Сеймі: «Сьогодні заманіфестували репрезентанти українського греко-католицького і православного населення з Галичини, Волині і Підляшшя в Польському Сеймі свою українську національну єдність та спільноту в обороні національно-церковних позицій».¹²

Помітне враження на присутніх справила заява посла С. Барана, що українські послы з Галичини шанують авторитет Ватикану, але в обороні близької їм православної церкви, в інтересах українського народу, «в ім'я історичних і теперішніх прав, голосуватимуть проти внесеного законопроекту».¹³

Ні Сейм, ні Сенат не зважили на ці та подібні їм протести, і рішення було прийняте — законопроект було ратифіковано і він став законом Польської держави.

Бурхливе обговорення та ратифікація договору між Польщею та Ватиканом на певний час наче відсунула на другий план те, що нищення православних церков не лише не припинилося, але набуло більших масштабів. Воно вже мало під собою юридичну базу і набуло характеру неспинної вакханалії. Масштаби та форми нищівної розправи з немалою частиною православних громад давали підстави робити висновок, що до цього довго і ретельно готувалися.

11 грудня 1936 року у Любліні був створений «Координаційний комітет» під головуванням командуючого Люблінської військової округи, генерала М. Сморовінського. Завданнями цього комітету стала діяльність по нищенню православних церков, що мало сприяти колонізації регіону. Екзекутивним органом «Координаційного комітету» був «Окремий штаб військової безпеки» на чолі з полковником З. Крогульським. На Холмщині і Підляшші ревіндикаційною акцією керували безпосередньо коменданти 3-ої піхотної дивізії легіонерів із штабом у Замості. Спочатку таким комендантом був бригадний генерал Б. Ольбрихт, а пізніше, від 21 травня 1938 року, полковник М. Турковський. Саме він і керував акцією руйнування храмів.

План знищення української людності на Волині, Холмщині і Підляшші був розрахований на кільканадцять років. У відповідності до нього генерал Б. Ольбрихт видав два таємні накази комендантам військ, розташованих на українських землях. Один датувався 28 жовтня 1937 року, а другий — 8 березня 1938 року. У другому наказі гарнізонним комендантам доручалося: «... негайно розібрати або передати католицькому костьолу 54 церкви, що є замкнені або стоять пустою, тому що ці церкви є чинником протидержавної агітації для попів (православних) і для комуністів».¹⁴

Руйнування церков розумілося лише першим актом «координаційної акції» знищення української людності в межах Речі Посполитої. Знищення церков здійснювалося найчастіше військовими

саперами, яких для цієї «роботи» перевдягали в цивільний одяг.¹⁵

До діяльної участі у масовому пограбуванні православних церков, їх знищенні було залучене католицьке духовенство. Знайшла-ся робота і вірній урядовій пресі. На шпальтах газет та журналів побільшало настирливих рекомендацій вживати у православних церквах польську мову, цією ж мовою користуватися у школах, звичаючи основи православної віри. Побільшало публікацій, в котрих рекомендувалося водити дітей з православних сімей до католицьких костьолів на богослужіння, впроваджувати новий календар при відзначенні православних свят. Загальним тлом цих та подібних їм «рекомендацій» були міркування та побажання відомих громадських діячів через засоби масової інформації про доцільність всебічної співпраці громадян усіх національностей на основі католицької релігії і польської культури.

Ще до того, як почалася масова руйнація православних храмів по всій території Польщі, 1 лютого 1938 року депутат Сейму С. Скрипник у своєму виступі підкреслив, що репресивні дії органів влади, військових загонів спрямовуються на обмеження громадянських прав, нехтування конституційними положеннями про свободу совісті. «Селянам Волині, — говорив Скрипник, — за перехід на римо-католицизм обіцяли вони при тому землю, звільнення від шарварку та інші привілеї, а в разі непослуху загрожували викиненням з прикордонної полоси та іншими репресіями».¹⁶

Протягом червня-липня 1938 року лише на Холмщині і Підляшші було знищено 112 церков, в тому числі 98 тих, які діяли до укладення Берестейської унії (1596 р.). Серед них: церква села Корниці (1578 р.), церква с. Щербишин (1184 р.), собор у Білій Підляській (1582 р.), в Замості (1589 р.) та ін. В інтерпеляції посла С. Барана на адресу прем'єр-міністра Польщі від 21 липня 1938 року ці втрати були оцінені як «невіджалувана втрата для історії культури».¹⁷

Знущання над православними проявилось ще і в тому, що десятки священників із тих місцевостей, де були знищені церкви, були покарані і переслідувалися. Суми грошових покарань були значними: від 200 до 1200 злотих. Священників арештовували на строк від 1 до 2-х місяців за відправу богослужінь, уділення релігійних послуг, молитву на цвинтарі.¹⁸

Нищення православних церков, насильницьке наvertання православних до римо-католицької церкви викликали різку критику громадськості світу. 18 вересня 1938 року у Вінніпегу (Канада) відбулася маніфестація, у якій взяло участь близько 10 тисяч українців. Вони несли плакати з написом: «150 українських церков переіменовано на польські, 176 церков зруйновано». Цього ж дня в Українському Народному Домі Нью-Йорку відбулося протестаційне віче. На ньому було прийнято рішення послати делегатів до американського уряду у Вашингтон з проханням тиску на уряд Польщі з приводу нищення православних церков.

20 вересня 1938 року делегація канадських українців відвідала уряд у Оттаві і домагалася, щоб уряд Канади звернув увагу Ліги Націй на нестерпне становище українців у Польщі. Їм було

обіцяно, що справа буде взята «під серйозну увагу».¹⁹

Під тиском світової громадськості уряд Польщі розпорядився припинити репресії проти православних і руйнування їх духовних святинь. Варварські акції було припинено, але їх результати були не виправними. За вказівкою уряду було зроблено ряд кроків до виправлення скоєного: особам, яких насильно прилучили до римо-католицької церкви, було дозволено безкарно повернутися до православ'я.

У 1997-1998 роках минатиме 60 років від того часу як варварськи знищувалися православні церкви на «східних кресах» Польщі. Ці акції завдали непоправної шкоди православному населенню Польщі, його взаєминам з римо-католиками. Вони досі лежать важким каменем на шляху до порозуміння між православною і римо-католицькою церквами, українським та польським народами.

ПОСИЛАННЯ:

1. Дещо про події в Гриньках //Літопис Волині.—Нью-Йорк — Вінніпег — Буенос-Айрес, 1956, Ч. 3. (ін-т дослідів Волині). — С. 86-87.
2. Цит. за Соколів А. //Найбільше добро — правда. Вінніпег, 1980. — С. 95.
3. Дещо про події в Гриньках. — С. 87.
4. Там же. С. 68.
5. Там же. С. 69-71.
6. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). Друге видання. Волинська. XII. Праці ін-ту дослідів Волині. Вінніпег-Торонто, 1989. С.231.
7. Цит. за Соколів А. Вказ. праця. С. 99.
8. Цит. за Пастернак Є. Вказ. праця С. 399-400.
9. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 4. —Ч. 2.2 Нью-Йорк, 1975, —С. 151.
10. Бессонов Н. Православие в наши дни. М.: Политиздат. 1990.—С. 151-152.
11. Вишневецький В. Трагедія православних церков у Польщі. //Пам'ятники України. 1990-1991.—№ 4-1.—С. 18-19.
12. Цит. за Вишневецький В. Вказ. праця. С. 18-19.
13. Цит. за Пастернак Є. Вказ. праця. —С. 380.
14. Цит. за Пастернак Є.//До 45-ліття руйнування українських православних церков на Холмщині і Підляшші. В обороні віри. Ч. 5. Збірник статей. Присвячений 1000-літтю хрещення України в 988 р. — Торонто. Канада, 1984.—С. 69-74.
15. Там же.
16. Цит. за Мартирологія українських церков в 4-х томах. —Т. І. Українська православна церква. —Торонто-Балтімор. Укр. видавн. «Смолоסקип» ім. В. Симоненка, 1987.-С. 557-559.
17. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. —С. 381-382.
18. Там же. С. 391.
19. Там же. С. 235.

ТОМОС ПРО ВИЗНАННЯ АВТОКЕФАЛІЇ

Перебіг суспільно-політичних подій початку ХХ сторіччя призвів до підписання у Ризі 18 березня 1921 року Мирного договору, що зумовило входження частини Західної України (Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся) та Білорусії до складу Польщі¹. Ця «анексія» виокремила значну кількість православних регіонів з-під юрисдикції духовних центрів, підпорядкованим раніше, а саме: Волинському єпархіальному управлінню в Житомирі і через нього Московській патріархії. Крім названих причин, проблеми взаємин ускладнювала антицерковна політика радянських державних органів, якій православна церква не могла відкрито протидіяти². Масові арешти священників та ієрархів, войовничий атеїзм, політичне маніпулювання духовним життям негативно позначилися на зв'язках Московського патріархату з його складовими у радянських республіках та незалежних державах, що утворилися на руїнах царської імперії, в тому числі й Польщі. Ці реалії сприяли виникненню у II Речі Посполитій, де, як зазначалося вище, проживала значна кількість православного населення, осередків майбутньої автокефальної православної церкви.

Підсумовуючим акордом на шляху до незалежності і самостійності став «Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Царгородської Патріархії від 13 листопада 1924 року про признание Православної церкви в Польщі Автокефальною» під час перебування на кафедрі Вселенського патріарха Григорія VII. Про акт визнання Константинопольською церквою автокефалії православної церкви в Польщі сповістив патріарх Константин VI (обраний патріархом Константинопольським після Григорія VII): «Всі автокефальні церкви-сестри відчують щиру радість у призначенні потреби і необхідності автокефального устрою, що лежить в інтересах православної людності в Польщі»³.

Урочистості з приводу передачі Томосу та проголошення автокефалії православної церкви в Польщі відбулися у Варшаві 16-19 вересня 1925 року. Участь в урочистостях взяли представники Константинопольської та Румунської церков. У складі делегації Константинопольської церкви були: член патріаршого Синоду ІОАКИМ, митрополит Халкидонський; канцлер патріаршого Синоду ГЕРМАН, митрополит Сардійський та перший драгоман Константинопольського патріарха СПИРИДОН Константинідіс. Румунську православну церкву представляли митрополит Буковинський Нектарій, митрофорні протоієреї Димитрій Дан і Георгій Сандру, професор Деметреску та два діакони⁴. Гостей радо вітали митрополит Діонісій, архієпископ Феодосій, єпископи Олександр, Олексій, Антоній і Симон, а також 19 священнослужителів від єпархій. Серед присутніх були й представники уряду. Все це засвідчувало вагомість акту проголошення автокефалії і вручення Томосу, яке відбулося 17 вересня 1925 року в церкві святої Марії Магдалини у

Варшаві. Особливе враження справили на присутніх привітання і проголошення тексту Томосу. Глава патріаршої делегації митрополит Халкидонський Герман прочитав грецькою мовою вітання від імені Вселенської патріархії, в якому, зокрема йшлося, що Константинопольська церква «...вирішила визнати і благословити автокефалію православної церкви в Польщі...» Далі митрополит Герман прочитав в оригіналі «Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Константинопольської Патріархії від 13 листопада 1924 року про визнання православної церкви в Польщі церквою автокефальною», а вручив його митрополиту Діонісію митрополит Халкидонський Іоаким. Він же також сповістив, що Вселенський патріарх благословив митрополиту Діонісію як предстоятелю церкви носити дві панагії. Від імені уряду і в ознаменування торжества проголошення автокефалії православної церкви в Польщі другу панагію підніс митрополиту Діонісію міністр Віровизнань С. Грабський. Томос зачитували також польською мовою єпископ Олексій, російською архієпископ Феодосій і українською священник Петро Табінський. На знак вдячності за участь в урочистостях митрополит Діонісій від імені Священного Синоду православної церкви в Польщі подарував митрополитам Іоакиму, Нектарію і Герману золоті панагії⁵.

Томос розпочинається словами визнання влаштування православної церкви в Польщі на основах автономії, яку вона отримала 27 вересня 1921 року від патріарха Руської православної церкви та вказує, що ця церква просить благословити та утвердити її автокефальне існування. Томос вказує, що всі об'єктивні умови для такого влаштування є, тим паче, що церква вже має повноту церковного влаштування — автономність. Отже, православна церква в Польщі, здавалося б, була піднесена до рівня помісних церков. Однак, її майбутнє залишалося далеко не безхмарним і повністю вирішеним. Досить звернутися до змісту Томосу і реакції на нього духовних і світських чинників. Але все по черзі. Оскільки канони передбачають приведення до ладу устрою церковних справ із політичними та суспільними формами держави, то вказаний шлях міг би задовільнити та забезпечити потреби автокефалії. «Прийнято, що права, які торкаються церковних справ парафій, повинні відповідати політичним і адміністративним перемінам», підкреслюється в церковних документах⁶.

З тексту Томосу слідує, що основами для дії Константинопольський патріарх вважає: 1) свій канонічний обов'язок, що накладає на «...Святійший Вселенський престол піклування про православні церкви, які знаходяться в потребі...»; 2) факт, який не заперечує й історія, «...що перше відділення від нашого престолу Київської митрополії й православних митрополій Литви та Польщі, залежних від неї, а також прилучення їх до святої Московської церкви»; 3) «...на збереження повної автономії Київської митрополії у складі Московської патріархії»⁷.

Звертає на себе увагу те, що під Томосом відсутні підписи патріархів інших помісних церков крім Константинопольської, Константинопольський патріарх та Синод Константинопольської

церкви виступили з законодавчим актом, що виходить за межі власної юрисдикції. Звичайно, вибір церкви, до якої у скруті звертається інша, диктується не тими чи іншими канонічними регламентами про права якоїсь помісної церкви, а певними розрахунками на дійсну допомогу і на вплив саме з боку окремої церкви. Константинопольський патріарх, як відомо, не має якихось особливих прав над іншими помісними церквами, окрім права честі титулюватися першим серед інших і на головування на Вселенському Соборі. Тому його турбота про церкви не може сягати акту присвоєння прав третій церкві. Адже акт дарування автокефалії є законодавчим і змінює межі помісної церкви та сферу її впливу.

Цілком очевидно, такий акт не може ініціювати одна церква, в даному випадку Константинопольська, в юрисдикції якої не знаходиться частина, що бажає виокремитися. Думається, що такий акт повинен виходити від законодавчої влади всіх помісних церков. Діє речі, саме так було при даруванні автокефалії у чотирнадцятому, шістнадцятому, дев'ятнадцятому сторіччях. Принагідно зауважимо: Томос був законодавчим актом закінченої форми. На його кінцевий характер вказує особливо урочиста форма видання та занесення у кодекс Великої церкви, звідки зроблено витяг.

Про права Московського патріархату в межах Польщі у Томосі не згадується, натомість акцентується на порушенні канонічних норм при приєднанні до Московського патріархату і канонічну недійсність приєднання Київської митрополії до Руської православної церкви.

Якщо виходити з таких позицій, можна довести до абсурду будь-яке питання церковно-територіального поділу та підпорядкованості. Для твердості правового ладу в церкві існує інститут тридцятилітньої давності в церковних взаєминах, який стосується церковних прав. Межі церковних прав творить історичний розвиток. Отже, аби перерив давності міг вважатися чинним, мав би бути вчасний протест Константинопольського патріарха про порушення прав з боку Руської православної церкви, доведений до відома всіх Помісних церков. Бо ж не може вважатися протестом твердження Томоса (через двісті сорок років), «...що перше відділення наступило не за приписами канонічних правил, а також недотримано всього того, що було встановлено відносно повної церковної автономії Київського митрополита, який носив титул екзарха Вселенського престолу»⁸.

Симптоматично, Константинопольський патріарх Мелетій IV визнавав канонічність підпорядкування Варшавської митрополії Московському патріарху. В Томосі ж виразно прочитується невизнання цього. Зважаючи на спілкування упродовж століть між патріархами Руської православної та Константинопольської церков, яке ґрунтувалося на взаємному визнанні та визнанні територіальних меж, є всі дані для використання права давності Константинополем.

Томос справді здійснював екскурс у глибину віків, згадував про перше відділення Литовської митрополії, напевно, маючи на увазі самостійне посвячення (за князювання Вітовта) православними

спископами митрополита з титулом Київського, без Константинопольського патріарха. Однак, чомусь забувається, що Київська митрополія продовжувала перебувати під владою Константинопольського патріарха до 1686 року. Тому вказані вище та слушні факти цікаві, але в даному випадку не мають ніякого значення.

Недоцільним вважаємо визнати дарування Константинопольською церквою Томосу православній церкві в Польщі актом законодавчим в плані верховного розмежування церков, які їй не належать. Думаємо, що Константинопольський патріарх міг, зважаючи на прохання Варшавської митрополії, визнати, що православна церква в Польщі в силу історичних обставин стала фактично автокефальною, увійти з нею в спілкування, сприяти у визнанні її іншими православними церквами і визначенні її предстоятеля в ролі, відведеній йому патріархом Руської православної церкви Тихоном.

Характерно, що Помісні церкви не визнали Томос законодавчим актом, з яким належало обов'язково рахуватися. Це добре видно з розмов їх предстоятелів із митрополитом Діонісієм у 1927 році. Так, Антіохійський патріарх зізнається, що він ще не вивчив самостійно справи польської автокефалії, хоча і згадав про Томос; Александрійський та Єрусалимський патріархи про Томос навіть не вели мови.

Довершеним варіантом був би такий, коли церква, з якої хоче виділитися частина, вивчивши питання і прийшовши до висновку, що є необхідні для цього умови, сама надала б законодавчий акт. Оскільки цього не сталося, то у нашому випадку кінцеве завершення автокефалії можливе згідно існуючого церковного звичаю тільки після того, коли всі Помісні православні церкви спроможні висловити свою власну позицію, детально вивчивши справи і вислухавши аргументи обох сторін.

Тим часом Константинопольський патріарх 13 січня 1925 року проголосив усім Помісним церквам про автокефалію Польської церкви, а 7 квітня своєю владою підвищив титул главі Польської церкви.

Константинопольська церква як старша за честю, сприяючи Польській церкві, яка опинилася у скрутні і в надзвичайних обставинах, могла дати своє визнання, причому тільки за себе. Церковна практика показала, що «Патріарший і Синодально-канонічний Томос Вселенської Константинопольської Патріархії від 13 листопада 1924 року про визнання православної церкви в Польщі церквою автокефальною» — це акт визнання, який не міг вважатися обов'язковим для всіх Помісних церков. Життя ж підтвердило (оскільки всі умови для окремішнього існування православної церкви в Польщі були), що Помісні церкви вступали в спілкування з даною церквою і цим стверджували право на її існування. Згодом і Руська православна церква (1948) підтвердила це відповідним законодавчим актом.

Посилання:

1. Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України, т. 2. Київ, 1992. — С. 544.
2. Див.: Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917—1990). — К., 1991; Зінченко А. Благоністя національного духу: українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. — К., 1993. — С. 3-18.
3. Цитування за: Власовський І. Нарис історії української православної церкви, т. IV, ч 11. Нью-Йорк — Бавнд Брук, 1975. — С. 30.
4. Див.: Рівненський краєзнавчий музей: VIII-Д,—3068/5.
5. Воскресное чтение. Варшава, 1925, ч. 41. С. 647.
6. Томос // Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. Мюнхен, 1964. — С. 114.
7. Там же.
8. Там же.

НАХРАТОВА Т. Т. (м. Рівне)

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ КАТОЛИЦЬКИХ ОРДЕНІВ НА ВОЛИНІ.

Проблеми історії релігії та церкви викликають сьогодні велике зацікавлення, бо вони є складовою частиною культури українського народу. Однією з них є діяльність католицьких чернечих орденів у нашому краї протягом XVI-XIX ст.

На території теперішньої Рівненщини у цей час діяли різні католицькі чернечі ордени: єзуїтів (Острів, Клевань, Пересоппиць), домініканів (Острів, с. Ляховці Острозького повіту), бернадинів (м. Дубно, с. Кустин Рівненського повіту), францисканів (м. Корець, м. Межиріч), кармелітів (м. Дубно, с. Дермань Дубенського повіту, с. Дорогостаї Дубенського повіту), піарів (м. Дубровиця Рівненського повіту, м. Межиріч).

Життя католицьких чернечих орденів, їх вплив на культурно-історичні, релігійні процеси загалом залишаються мало дослідженими. На сьогодні можна з упевненістю казати лише про окремі події та факти діяльності орденів, зокрема зовнішнього порядку.

Однозначно оцінити цю діяльність неможливо. Вона, перш за все, мала політичний характер, була складовою частиною далекосяжних політичних міркувань та концепції місіонерства римської церкви на Схід.

Але ж розглядати це питання тільки під таким кутом зору неможливо. Ордени залишили по собі не тільки недобру пам'ять. Вони зробили певний внесок у розвиток науки, мистецтва, освіти та виховання. Існували і давали добру освіту католицькі школи (єзуїтські школи-новіціанти, колегіуми, зокрема єзуїтський колегіум в Острозі, піарський колегіум в Дубровиці), розквітала видавнича діяльність. Українці знайомились з досягненнями

європейської культури, науки. Виростали охайні храми, розквітало релігійне мистецтво (досить згадати костюл бернандинів в Дубно). Для їх будівництва запрошувались талановиті архітектори. Так на будівництві колегіуму в Острозі працювали архітектори з відомими іменами: Якуб Бріано, Майк Мацей, Шницке Йозеф, Пшебткович Войцех, Бенедикт Моллі. Деякі з них згодом стали викладачами колегіуму.

Активне проникнення католицьких орденів на територію нашого краю почалося з другої половини XVI ст. Воно пов'язане з поширенням Реформації і Контрреформації в землях Корони і Великого князівства Литовського.

1 липня 1569 р. була укладена Люблінська унія, згідно з якою Польща та Велике князівство Литовське утворили єдину державу — Річ Посполиту. Україна була розірвана. Більша її частина, в тому числі і Волинь, перейшла до Польщі. Чи не головним наслідком Люблінської унії було поступове поширення на Волинь польської мови, польського права, католицької віри. Православна віра, українська культура викорінювались. Православна церква, опинившись в стані переслідуваної, поступово занепадала. Трагедією православної церкви було те, що вона, так би мовити, культурно зубожіла. Авторитетні верстви населення не задовольняв консерватизм православної церкви, церковна освіта, наука, занепад дисципліни та моралі православного духовенства.

Отже, «наступ католицизму» — це наслідок державної політики щодо церкви, релігійного становища української шляхти, збільшення в Україні кількості землевласників, членів адміністрації, військової еліти — вірних католицької конфесії.¹

Після періоду піднесення католицька церква опинилась у гострій кризі. Поширеним стає продаж, перекупництво вищих церковних посад. Падає освітній рівень духовенства. Діяльність, що розгортали ордени, слабо відповідала їхнім статутним функціям. Розкішне життя кардиналів та єпископів, продаж індульгенцій компрометували папство. Ці явища стали одними із причин поширення у Європі різного роду ересей всередині католицизму. З XV ст. польсько-литовські землі вкрилися сіткою протестантських громад різних напрямків: лютеран, кальвіністів, соцініан, чеських братів. На чолі реформаційних течій стають видатні польсько-литовські магнати: Радзивіли, Тишкевичі, Ян Кішка. Так Костянтин Острозький сприяв тіснішому об'єднанню протестантів з православними, підтримував дружні відносини з протестантськими колами (старша його донька була одружена з головою соцініан — Яном Кішкою). У боротьбі з протестантами католицька церква оновлюється, очищається, перегруповує сили, вживає активних заходів, спрямованих на реорганізацію різних сторін її діяльності, внутрішньої структури, на боротьбу з реформаційним рухом. Вони стали новим етапом в її історії і одержали назву контрреформації або католицької реформи.

Авангардним загоном цієї політики виступили місіонери черних католицьких орденів.

ЧЕРНЕЦІ ОРДЕНИ — властиві католицькій церкві об'єднання

ценців, монастирів на основі прихильності особливим статутам, певним принципам чернечого життя і з метою захисту, утвердження католицької віри. Характерними для чернечих орденів є незалежність від місцевої церковної влади, підпорядкованість безпосередньо Апостольській Столиці, особлива структура, власна ієрархія.²

У XVI-XIX ст. на території нашого краю діяло більше десятка осередків католицьких чернечих орденів. Вони розташовувались біля тих міст, де сильним було православ'я: Дубно, Клевань, Межиріч. Але, перш за все, Остріг. Це пояснювалось тим, що у другій половині XVI ст. Остріг став всеукраїнським антикатолицьким центром. З метою вироблення спільної тактики члени духовно-культурного осередку Острога встановили тісні контакти з впливовими шляхетськими, міщанськими осередками не тільки України, а й Литви та Польщі. Були встановлені контакти із східними патріархами.

Активну місійну, освітню та політичну діяльність розгорнув і знайшов багато прихильників орден єзуїтів.

ЄЗУЇТИ (від латинської Societas Sese - Товариство Ісуса) — члени католицького чернечого ордену, заснованого у Парижі в 1534 році іспанцем Інгатієм Лойолою. Затверджений папою Павлом III в 1540 році. Для ордену характерна жорстока дисципліна, беззаперечне підпорядкування орденському начальству і покірність Папі Римському. Від початку його існування Товариство Ісуса намагалося давати своїм членам всебічну освіту, засновували власні навчальні заклади. Зрештою, єзуїти перетворилися в монополістів у галузі освіти і виховання в західних країнах. У XVI ст. католицька церква доручила єзуїтам створення міцної системи теологічно-апогетичного захисту.³

Результатом діяльності єзуїтів стало окатоличення десятків українських шляхетських родів. Одними з найважливіших завдань для єзуїтів були боротьба за верхівку суспільства (Острозьких, Ходкевичів, Сапег та інш.) та вплив на королівську владу. Характерною особливістю єзуїтської пропаганди було те, що вона проводилася серед знаті. Єзуїти дотримувались відомого в той час правила: «Чия влада — того й віра». Історія діяльності єзуїтів в кожній країні одноманітна — боротьба за вплив на аристократію з подальшим використанням її грошей та впливу.

Першими серед волинських вельмож під вплив єзуїтів потрапили сини князя Крошинського і члени родини Чарторійських. Сини князя Миколи Радзивіла Чорного, покровителя кальвіністів, закривають їх церкви і з усім майном передають католикам. Юрій Чарторійський в 1596 р. відкрито заявив про свою підлеглість римському престолу та прийняття католицької віри. В 1610 р. зін побудував католицький костюл в м. Клевані, а в 1630 році віддав єзуїтам Клеванський монастир.⁴

Князь Микола Чарторійський, син Юрія, віддав клеванським єзуїтам православний монастир в Пересопниці з усіма належними до нього мастками. На це він отримав грамоту Сігізмунда III у 1630 р. Разом з Чарторійським підписалося на об'єднання з католиць-

кою церквою 57 представників української шляхти. Першим відступником від православ'я серед князів Корецьких був Самуїл Корецький, який заснував Корецький костьол.⁵

Єзуїтів не випадково називають орденом вчених. Де б не з'являлись єзуїти, вони влаштовували свої школи-новіціанти (нижчі школи) та колегіуми. В колегіумах викладали основи арифметики, геометрії, астрономії, музику, риторику, діалектику, латинь. У дні релігійних свят ставили п'єси на латинській мові на міфологічні теми. Молодь любила ці навчальні заклади. Вони були обладнані в добротних приміщеннях. Єзуїти дбали про фізичне виховання учнів, влаштовуючи ігри і забави для дітей. Учні отримували подарунки за добре навчання. Вихованці ставали ораторами, місіонерами, вчителями, духовними наставниками. Навчання було безкоштовне. Захопившись освітою єзуїтів, вельможі (як католики, так і православні) віддавали своїх дітей у ці школи, запрошували вчителів додому. На кошти багатих покровителів єзуїти купували для шкіл наочне приладдя, збирали бібліотеки. Відомим на всю Річ Посполиту став Острозький колегіум (1625-1648 рр.), створений за ініціативою Алоїзи Ходкевич.⁶

Єзуїти надзвичайно успішно використовували у своїй місійній діяльності проповіді. Вони проголошували їх скрізь: на площах, торговищах, громадських зборах — усюди, де сходилися люди. Вони розповсюджували друковані тексти проповідей, книги. Займалася благочинною діяльністю. Працювали в притулках, шпиталях, в'язницях.

Про діяльність інших католицьких орденів на території нашого краю дуже мало відомостей, мабуть тому, що вони не відігравали такої значної ролі ні в політичному, ні в релігійному житті, як єзуїти.

Відомо, що велику увагу освіти та вихованню приділяли члени ордену піарів. У 1695 р. в Дубровиці Рівненського повіту князем Дольським відкритий піарський колегіум.⁷

А у 1700 році у Межиричах Рівненського повіту — піарський колегіум із школою (проіснував до 1702 р.).

ПІАРИ — католицький орден, заснований у 1617 р. Йосипом Каласанті. Члени його, крім звичайних обітниць, дотримувались ще й четвертої: благочестивого безкоштовного навчання дітей. Тому орден отримав назву — Skola Pia.

Навчальні заклади піарів — це школа як для бідних, так і для представників шляхти. Благочестя та наука — два головних предмети, про які особливо дбали піари.

В XVII-XVIII ст. на Волині діяв орден францисканів. Осередками його були Корець та Межирич. В кінці XVII ст. Корецький князь Яков прийняв католицьку віру і в 1621 році передав частину монастиря з соборним храмом на честь Св. Трійці францисканам. В 1606 році син К. К. Острозького — Януш передав францисканам Межирицький Свято-Троїцький монастир.

Орден францисканів або мінаритів заснований у 1207-1209 роках в Італії Франциском Ассізьким (1181-1226 рр.), справжнє ім'я — Джованні Бернардоне, і затверджений папою Гонорієм III у 1223

році. Статут ордену передбачав повну відмову від матеріальних благ, суворий аскетизм, постійну молитву. Від ченців вимагалося жити милостинею, від монастирів — не мати ніяких маєтностей. Брати-мінорити мали бути завжди убогими жебраками, глибоко покірливими священниками та аскетами. Францискани носили коричневу вовняну туніку, підперізувалися мотузкою і взувалися у сандалії на босу ногу — їх відразу можна було впізнати.⁸

Протягом XVII-XVIII ст. популярністю на Волині користувався орден босих кармелітів. На території нашого краю це монастир у Дорогостоях Дубенського повіту (з 1679 р.) та монастир у с. Дермань Дубенського повіту (з 1720 — по 1882 рр.), Дубенський жіночий орден кармеліток монастир (1660-1890 рр.).⁹

КАРМЕЛІТИ — жебрацький католицький чернечий орден. Заснований групою хрестоносців на чолі з Бертольдом з Калабрії у 1156 році в Палестині. Назва пішла від гори Кармель, на якій спочатку поселились його засновники, побудувавши там каплицю.

Устав ордену, затверджений папою римським у 1224 році, був дуже суворий. Кожний кармеліт повинен був жити в окремій келії, не вживати ніколи м'яса, займатися удень і вночі по черзі рукоділлям, молитвою, а ще довгий час мав проводитися у повному мовчанні¹⁰.

Про діяльність ордену бернардинів у нас дуже мало джерел. Але відомим на Волині став монастир у м. Дубно, заснований у 1614 році князем Янушем Острозьким, краківським каштеляном, останнім представником роду Острозьких. Будівництво розпочалося у 1627 році при нових власниках Дубна — князях Заславських. Освячення відбулося у 1658 році, але будівництво тривало далі при князях Любомирських та Сангушках¹¹.

Орден БЕРНАРДИНІВ — католицький чернечий орден, який виник у 1115 році. Статут ордену, затверджений у 1119 році, передбачав сувору аскезу, молитовність, обов'язковість фізичної праці. Бернардини не сповідали бідність, в XIII ст. орден став одним з найбагатших та найвпливовіших католицьких орденів.

Можна вважати, що основна частина католицьких орденів проіснувала на території нашого краю десь до середини XVIII ст. Початок розформування орденів поклав перший поділ Польщі (1772 р.), а також два наступні.

Остаточного удару католицькі ордени зазнали в 1831 році, ставши жертвою реакції царизму на польське повстання. Втративши підтримку, вони поступово занепадали і до середини XIX ст. припинили своє існування.

Посилання:

1. В. І. Ульяновський. Історія церкви та релігійної думки в Україні. — Київ, 1994, с. 162.
2. Релігієзнавчий словник. — Київ, 1996, с. 225.
3. Там же, с. 114.
4. П. Н. Батюшков. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края. — Санкт-

- Петербург, 1888, с. 95.
5. 900-річчя православ'я на Волині. — Житомир, 1892, с. 52. М. И. Теодорович. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. — Почаїв, 1888, с. 457-458.
 6. 900-річчя православ'я на Волині. — Житомир, 1892., с. 71
 7. Там же, с. 542.
 8. Релігієзнавчий словник. — Київ, 1996, с. 358.
 9. 900-річчя православ'я на Волині, с. 95, 542. І. Лозов'юк. Давні Дубенські монастирі. — Дубно, 1994, с. 10.
 10. Релігієзнавчий словник. — Київ, 1996, с. 148.
 11. І. Лозов'юк. Давні Дубенські монастирі, с. 6

ШАХМАТОВА Л. Я. (м. Рівне)

СВЯТІ ЗЕМЛІ ВОЛИНСЬКОЇ

Той, хто хоч раз відвідав Почаївську Успенську лавру, безперечно, на все життя залишив у пам'яті її святі місця. Це — Успенський та Троїцький храми, дзвіниця й церква св. Іова, в якій міститься рака з його нетлінними мощами тощо. Можливо, погляд відвідувачів зупинився й на розписі, який знайдемо в галереї, що веде до церкви св. Іова. На ньому неначе завмерли святі землі Волинської, про що свідчить напис: «Собор святых угодников Волинских и прочих православных святых, принимавших ближайшее участие в исторических судьбах земли Волинской». Здивований відвідувач зізнався б сам собі, що ніколи йому й на думку не спадало, що поряд із Печерськими, Казанськими, Псковськими та іншими святими стоять, виявляється, і Волинські.

Чому ми сьогодні звертаємося до цих незабутніх постатей? Постатей тих, кого називають святими. Напевно, тому, що у сучасному світі серед суєти суєт людина шукає собі порятунку, часто-густо не знаходячи його. Що їй можна запропонувати?

Питання, які турбують нашого сучасника, споконвічні. Відповіді на них пропонують різні конфесії. В тому числі й православ'я, вказуючи шляхи самовдосконалення на прикладі святих.

Наше звернення до «Житій» може бути пояснене інтуїцією та спадкоємністю поколінь. Тому, що в свій час «Житія» були найулюбленішими книгами наших предків. Житійна література в дохідливій формі знайомила із змістом подвигу святого чи святої, обставинами їхнього життя. І разом із тим нестирливо доносила до читача високі моральні ідеали. Вони ж для людей всіх часів єдині. А християнська етика ставить понад усе дієву любов, служіння людям та милосердя.

Так що ж стоїть за поняттям «святий»? Святий існує начебто в двох вимірах, двох світах і об'єднує у собі життя на землі та життя вічне. Він є ідеальна людина. Однак, ми не знайдемо жодного уніфікованого ідеалу людини, яка була б уособленням всієї сукуп-

ності священних рис. Отже, всі особи священної історії разом — ось той ідеал. Тому не зайвим буде нагадати, що в православній церкві історично склалися такі види подвижництва, як:

— святі праотці — родоначальники всього людства й патріархи народу Божого, т. зв. вітхозавітні патріархи та предки по плоті Ісуса Христа;

— пророки — ті святі, що за навіюванням Св. Духа пророкували майбутнє й переважно про Спасителя; вони жили до його пришестья;

— апостоли — найближчі учні Христа, яких він під час свого земного життя послав на проповідь, а після зішестя Св. Духа на них вони проповідували по всіх країнах. Їх спочатку — 12, а потім — 70;

— мученики й сповідники, тобто ті особи, що прийняли смерть за віру або ж зазнали катувань, ув'язнення, заслання;

— великомученики — ті особи, що померли внаслідок особливо жорстоких мук і багатьох навернули до Христа;

— священномученики — мученики в священному сані;

— святителі — святі в єпископському сані;

преподобні — засновники монастирів, ченці, що відзначилися аскетичним способом життя;

преподобномученики — преподобні, що постраждали за Христа;

— безсрібники — служили ближнім безкоштовним лікуванням хвороб;

— святі благовірні — царі та князі, що прославилися заслугами перед церквою; — рівноапостольні — святі, служіння яких полягало в поширенні й утвердженні християнства;

— праведники — ті особи, що уславили себе подвигами і святістю життя в звичайних умовах, а не в монастирі;

— юродиві (блаженні) — ті, що заради Христа видавали себе за недоумків та нерозумних, тоді як деякі з них у дійсності були навіть духовно прозорливими.

Серед святих Волині — звичайні ченці, засновники монастирів, церковні ієрархи, князі-восначальники, просвітителі народів, княгині тощо.

Та не слід святих розподіляти за родом релігійних подвигів, які вони здійснили, або за тим, яке місце вони посідали за життя. Хоча поле діяльності святих було різним, їх сднала непохитна, дієва віра й глибока аскеза.

Якщо подивимося на «Собор Волинських святих», то будемо вражені не лише різноманітністю та різноликістю святих, але й їхніми зв'язками з історичною долею нашої землі.

Вони жили в різні часи, починаючи від становлення християнства до зовсім недалекого минулого. Для одних із них Волинь — місце народження. Для інших — поле діяльності. А ще сюди треба додати спископів княжих часів.

Отже, хто вони, святі землі Волинської? Скільки їхніх імен занесено до місяцеліку? Ці питання ґрунтовно вивчали дослідники різних часів. Але переважна більшість джерел була опублікована ще наприкінці ХІХ сторіччя.

Стосовно святих Волині православні джерела подають різну, часто суперечливу, інформацію. Перелік Волинських святих за «Волинськими єпархиальними ведомостями» (№ 13, 1887 р.) такий:

— благовірний Ярополк, князь Володимир-Волинський (+1086 р.);

— преподобний Стефан, Печерський, єпископ Володимир-Волинський (+1094 р.);

— преподобний Феодор, князь Острозький (прибл. +1460 р.);

— праведна діва Іуліанія, княжна Ольшанська (+1540 р.);

— преподобний Іов, ігумен Почаївський (+1651 р.);

— преподобний мученик Макарій, архімандрит Овруцький (+1678 р.).

У книзі «Волинь. Исторические судьбы юго-западного края» (1888 р.) наводиться дещо інший список. Лише два перших імені співпадають із згаданим вище переліком, а далі:

— Амфілохій Печерський, єпископ Володимир-Волинський (+1122 р.).

— преподобний Микола Святоша, в мирі Святослав Давидович, князь Луцький (+1142 р.).

— святий Андрій Юрійович Боголюбський, князь Пересопницький на Волині (+1114 р.).

— святий Петро, ігумен Ратненський, а з часом митрополит Кисво-Московський (+1326 р.).

Третім джерелом, яке повідомляє імена святих Волині, є опублікована у 1992 році праця клирика Рівненської єпархії УПЦ протоієрея М. З. Моліса «1000-ліття православ'я на Волині». Тут загальний список доповнюється ще сімома іменами, а саме:

— свята Ольга, княгиня Київська (+969 р.)

— святий Володимир Великий, князь Київський (+1015 р.)

— преподобний Варлаам Печерський (+1086 р.)

— преподобний Нестор Літописець (+1114 р.)

— блаженний князь Мстислав Володимирович (+1132 р.).

— преподобний Ніфонт, ігумен Святогорський, потім єпископ Новгородський (+1156 р.)

— св. Інокентій, єпископ Іркутський (+1731 р.)

Таким чином, три згадані списки називають імена 17 святих Волині.

Але ще без одного джерела ці переліки будуть неповними. Йдеться про книгу А. Ф. Хойнацького «Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волини», яка була видана у Житомирі в 1878 році. Вона додас ще кілька імен Волинських святих до загального списку:

— святі рівноапостольні брати Кирило (+869р.) та Мефодій (+885 р.)

— благовірний Олег, князь Брянський (+1285 р.);

— святий Феогност, митрополит Кисво-Московський (+1353 р.);

— святий Кипріан (+1406 р.);

— святий митрополит Фотій (+1435 р.).

Отже, загальний список святих Волинської землі складатиметься з 23 імен. Це не безликий перелік історичних постатей, які існують

мі по собі. Їхні імена — це знаки певної епохи. За ними можна вчати історичні долі Волині, що знайшли своє втілення в образах. За яким принципом можна здійснити розподіл святих Волині по історичних періодах? Відповідь знайдемо знову-таки у А. Ф. Хойцького. А саме:

Перший період — від початку християнства на Волині з середини I ст. до смерті св. рівноапостольного кн. Володимира. До першого періоду віднесена діяльність таких святих угодників:

1. Св. рівноапост. брати Кирило та Мефодій;
2. Св. Ольга;
3. Св. Володимир.

Другий період — від св. Володимира до підпорядкування Волині князям литовським (св. угодники Волинські та інші святі, які проживали на Волині та відвідували її межі за часів удільної системи на початку XI ст. до 1326 р.). Сюди віднесені:

1. Преп. Варлаам;
2. Св. благовірний Ярополк;
3. Преп. Стефан;
4. Преп. Нестор Літописець;
5. Св. благовірний кн. Мстислав;
6. Преп. Микола Святоша;
7. Свят. Ніфонт Новгородський;
8. Св. Андрій Боголюбський;
9. Благовірний Олег, кн. Брянський;
10. Свят. Петро.

Третій період — часи литовського владарювання (або т. зв. Литовський період), який завершився остаточним розділенням митрополій (перша половина XIV ст. — 1550 р.). В цьому списку:

1. Св. Феогност, митрополит Києво-Московський;
2. Свят. Кипріан;
3. Свят. митрополит Фотій;
4. Преп. Феодор, кн. Острозький;
5. Св. праведна діва Іуліанія.

Четвертий період — часи унії, явних утисків православ'я (від 1596 до початку XVIII ст. і далі). Його представляють:

1. Преп. Іов, ігумен Почаївський;
2. Св. Макарій;
3. Свят. Інокентій.

Важніше вдивляючись у перелік святих, глибше пізнаємо, що стоїть за кожним іменем, і немов би історія оживає.

Так, скажімо, імена святих Ольги, Володимира Великого, предодобних Варлаама, Нестора, Стефана, Амфілохія, Ніфонта, св. Петра, Феодора, св. Ярополка, блаженного князя Мстислава Володимировича, Миколи Святоші свідчать про те, що Волинь відіграла суттєву роль у релігійному житті Київської Русі. Особливо це стосується часів поширення християнства.

Із святими (угодниками Божими) безпосередньо пов'язане таке поняття, як канонізація, тобто акт офіційного приєднання до лику святих. Дві умови є необхідними для канонізації: наявність цвітінних решток кандидата у святі і здійснення чудес при моли-

товному звертанні до нього.

Визначний церковний історик Є. Є. Голубинський виділив періоди канонізації святих дореволюційної доби: 1 — від введення християнства в Київській Русі до соборів, що скликалися митрополитом Московським і всія Русі Макарієм у сер. XVI ст.; 2 — до макаріївських соборів 1547 та 1549 рр.; 3 — від макаріївських соборів до запровадження Синоду; 4 — синодальний період (1721–1917).

Щодо питання канонізації, то княгиня Ольга, князь Володимир та святий Петро були приєднані до лику святих у період введення християнства в Київській Русі до макаріївських соборів. Цікава деталь: митрополит Петро був канонізований вже через 13 років після своєї смерті. За Є. Є. Голубинським таке швидке приєднання до лику святих пояснюється тим, що воно «бажане було московським князям з поглядів політичних». Москва в цей час перетворювалася у релігійний центр.

Преподобний Ніфонт був канонізований собором 1549 року, загальноцерковного шанування.

Святий Андрій Боголюбський приєднаний до лику святих у період від макаріївських соборів до запровадження Синоду.

Імена преподобного Варлаама, святої Іуліанії, Феодора, Нестора Літописця, Миколи Святоші знаходимо у списках святих колишньої окремої Київської митрополії, що спочивають у Ближніх та Дальніх печерах Київської Успенської лаври. Канонізовані вони зусиллями Київського митрополита Петра Могилы як місцеві святі м. Києва у 1643 р. і занесені до загальноруських місяцесловів за наказом Синоду для загального шанування у 1762 р. Цей акт мав на меті закріпити єдність київської і московської гілок православ'я.

У синодальний період було встановлено місцеве шанування преподобному Іову Почаївському та Макарію Овруцькому. А також святим Феогносту, Кипріяну, Фотію.

У 1800 році встановлено святкування пам'яті святого Інокентія єпископа Іркутського.

Час канонізації благовірного Ярополка, блаженного князя Мстислава Володимировича, благовірного Олега, преподобного Стефана та Амфілохія встановити не вдалося.

Пам'ять усіх угодників землі Волинської вшановується тричі на рік: 10 (23) жовтня, 25 травня (7 червня) та 20 червня (3 липня).

Посилання:

Хойнацкий А. Ф. Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волыни. — Житомир. 1878.

Батюшков П. И. Волынь. Исторические судьбы юго-западного края. — С.-Петербург. 1888.

Журналы «Волынские епархиальные ведомости» за різні роки.

Волыно-Почаевский патерик или сказание о жизни угодников Божиих, насаждавших и утверждавших православную веру в Волынской земле. — Почаев. 1904.

Дублянський А. Українські святі. — Мюнхен. 1962.

- Канонизация святых. Троице-Сергиева лавра. — 1988.
- Фелотов Г. Святые Руси. — М., 1990.
- Киево-Печерский патерик, или сказания о жизни и подвигах святых угодников Киево-Печерской лавры. — Киев, «Льбидь», 1991.
- Словарь исторический о святых, православных российской церкви и о некоторых подвижниках благочестия местно чтимых. — М., 1991.
- Моліс М. З. 1000-ліття православ'я на Волині. — Дубно, 1992.
- Жизнеописания достопамятных людей земли русской. X-XX вв. — Московский рабочий, 1992.
- Малявська Л. Я. Нехай святитися ім'я твоє. // Газета «Діалог». 1993. № 34.
- Шахматова Л. Я. В ім'я воскресіння. // Газета «Сім днів». 1995. 17-24 жовтня.

РОМАНЧУК О. С. (м. Рієне)

ВДОСКОНАЛЕННЯ МИСТЕЦТВОЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Якісні наукові дослідження експонатів різних галузей мистецтва, найкраще виконувати за допомогою візуального обстеження самого експоната. Розглядаючи його, можна без будь-яких застережень зробити власні висновки щодо належності експоната до того чи іншого майстра або школи при відсутності історичних та інших джерел¹.

На практиці не кожний дослідник має можливість безпосередньо працювати з експонатом, який знаходиться у фондосховищах, тому що його не завжди можна отримати для досліджень на тривалий час. Тому більшість науковців працюють з існуючими інвентарними картками, каталогами і альбомами, які обмежують їх наукові пошуки. Бувають випадки, коли інвентарні картки складають не фахівці з даного виду мистецтва. Фахівцем одночасно важко бути по склу, металу, кераміці, скульптурі, шкірі, документах, тим більше молодому науковцю².

Існуючі інвентарні картки експонатів мають свої переваги та недоліки. Переваги:

- фондівий номер експоната;
- фіксується дата надходження експоната;
- ким переданий експонат;
- місце знаходження експоната;
- матеріал;
- техніка виконання.

Недоліки:

- не завжди вірно зроблено опис експоната;
- фотографія фіксує експонат у двомірному просторі;
- відсутній масштаб фотографії;
- не можливо виконати виміри по фотографії.

Невірно подана інформація в інвентарній картці ускладнює наукові пошуки дослідника і призупиняє розвиток мистецтвознавств-

ва, як в Україні, так і за її межами. Кожен науковець має сам особисто спостерігати експонати в тримірному просторі, де він бачить всі переваги і недоліки майстра та ушкодження. Вимірює ті частини та деталі експоната, які його цікавлять, з необхідною точністю. Для мистецтвознавця важливо самому визначити вірно площу пошкодження картини, горщика, скульптури та інших експонатів правильної та неправильної геометричної форми і зробити відповідні висновки.

Нами, працівниками Рівненського краєзнавчого музею і кафедри землевпорядкування та геодезії Української державної академії водного господарства, розроблена методика наземного стереофотограмметричного знімання різноманітних експонатів. Розроблена методика відкриває нові можливості візуального дослідження експоната та підсилює фотофіксацію.

На основі виконаних досліджень нами встановлено, що коли відсутній експонат, то дослідження доцільно виконувати не на основі опису в інвентарній картці, а на основі його стереопари. Стереопара — це наявність двох знімків, які отримані з різних точок фотографування. В цьому випадку особливо кольорова стереопара максимально збільшує можливість досліджень, в порівнянні з звичайними інвентарними картками, каталогами, фотографіями та альбомами. Кожна стереопара знімків виготовляється в масштабі. Знаючи масштаб одиночного знімка стереопари, виконують виміри елементів експоната за допомогою лінійки поперечного масштабу і вимірника. Наявність стереопари дозволяє ідентифікувати експонат і саму стереопару. Експонати різні за своєю формою виготовлення і відрізняються один від одного за певними ознаками. Стереопари експонатів також відрізняються між собою за тими ж ознаками. За допомогою стереопари встановлюють, де оригінал, а де копія. Особливу цінність стереопара набуває при вивезенні цінного експоната за кордон (на митниці), на аукціонах, в страхових компаніях та в антикварних магазинах. Ні один досвідчений майстер не в змозі виготовити ідентичну копію з оригіналу. Як свідчить світова практика, навіть ійдосвідченіші експерти робили помилки, які принесли власникам шедеврів багатомільйонні збитки³. Експерт керується своїм сприйняттям, яке в залежності від різних умов спотворюється. А тому мистецтвознавчу експертизу слід робити за допомогою технічних засобів, виготовлених на основі знань точних наук — математики і фізики.

Послання переваг інвентарної картки і самої стереопари експонату називається стереофотокарткою. Систематизація стереофотокарток за вибраною схемою називається стереофототескою⁴.

Стереофототеска дозволяє:

- виконувати дослідження експоната в хронологічному порядку;
- виконувати дослідження в тримірному просторі за допомогою простих і дешевих приладів;
- проводити експертизу;
- робити власні висновки та відкриття;
- виконувати на універсальних стереофотограмметричних при-

- ладах графічні роботи в масштабі;
— автоматизувати облік експонатів;
— підключитися до міжнародних комп'ютерних систем;
— вести документацію в товариствах охорони пам'яток історії та культури;
— вести облік у приватних колекціях різних рівнів.
Систематизована стереофототека експонатів музею є найкращим каталогом для науковців.

Посилання:

1. Государственный художественный музей БССР. Темпера́ная живопись Белорусии конца XV-XVIII веков в собрании Государственного художественного музея БССР. Каталог. — Минск, «Беларусь», 1986 г. — С. 7—9.
2. Моздир М. І. Українська народна дерев'яна скульптура. — К., «Наукова думка», 1980. — С. 13.
3. Гренберг Ю. И. Технология станковой живописи. «Изобразительное искусство». — М., 1982. — С. 296—299, 301, 302.
4. Барщевский Б. У., Иванов Б. Т. Объемная фотография. Издательство «Искусство». — М., 1970. — С. 97.

ЗМІСТ

Р. Василюшин (голова Рівненської обласної державної адміністрації). Привітання голови Рівненської обласної державної адміністрації з нагоди 100-річчя музейної справи на Рівненщині.	3
І. Дем'янюк (заступник голови Рівненської обласної державної адміністрації). Музей-заповідник «Козацькі могили» і боротьба національно-демократичних сил за незалежність України.	4
В. Мушировський (директор Рівненського обласного краєзнавчого музею). Сторінки історії музею.	7
Г. Бухало (провідний спеціаліст Рівненського краєзнавчого музею, кандидат історичних наук). Музей барона Федора Штейнгеля.	11
Г. Охріменко (провідний спеціаліст Костопільського краєзнавчого музею). Вивчення стародавніх пам'яток Рівненщини.	17
Б. Прищеп (завідувач відділу історії Рівненського краєзнавчого музею). Етапи розвитку Дорогобужа в часи Київської Русі.	20
С. Терський (старший науковий співробітник Львівського історичного музею). Літописна Пересопниця у світлі археології.	28
Ю. Нікольченко (начальник Рівненського обласного управління культури). Торговицький скарб.	38
О. Булига (старший науковий співробітник Рівненського краєзнавчого музею). Роль Волині у походженні і становленні українського козацтва.	45
В. Данілічева (старший науковий співробітник Рівненського краєзнавчого музею). З історії польської людності на Рівненщині у ХІХ—І-й половині ХХ століть.	52
Н. Кожушко (завідувачка сектором Рівненського краєзнавчого музею). Діячі революційно-визвольного руху 1-ї чверті ХІХ- ст. на території краю.	57
Т. Пономарьова (провідний спеціаліст Рівненського краєзнавчого музею). Короленко на Рівненщині (до питання краєзнавчого дослідження юнацьких років письменника на Волині).	66
Т. Дмитренко (старший науковий співробітник Дубенського історико-архітектурного заповідника). З історії Дубенського краєзнавчого музею.	73
О. Прищеп (старший науковий співробітник Рівненського краєзнавчого музею). Діяльність земств на Рівненщині.	76
Н. Петришина (завідувачка Корецького історичного музею). З історії Свято-Троїцької церкви.	84
М. Манько (вчений секретар Острозького державного історико-культурного заповідника). Архівно-документальний фонд Державного історико-культурного заповідника м. Острог.	90
А. Українець (завідувачка відділу етнографії Рівненського краєзнавчого музею). Народний одяг мешканців Рівненщини (короткий історичний огляд).	95
Р. Тишкевич (завідувачка Сарненським історико-етнографічним музеєм). Поліська намітка у весільному обряді.	103

А. Карпюк (науковий співробітник Косто́пільського краєзнавчого музею). Історія у легендах і переказах (топоніми Косто́пільщини).	108
О. Романчук (реставратор кераміки Державного історико-культурного заповідника м. Острога). Промисловий видобуток жорного каменю на території сучасної Здолбунівщини.	115
Т. Нікольченко (викладачка Маріупольського педагогічного Інституту, кандидат філологічних наук, доцент). Самодіяльна пісенність «афганців» у контексті фольклористики.	119
Н. Стоколос (завідувачка відділу історії релігії Рівненського краєзнавчого музею). До історії знищення православних храмів на Холмщині, Підляшші та Волині у 1937-1938 рр.	128
Л. Галуха (старший науковий співробітник Рівненського краєзнавчого музею). Томос про визнання автокефалії.	135
Т. Нахратова (старший науковий співробітник Рівненського краєзнавчого музею). З історії діяльності католицьких орденів на Волині.	139
Л. Шахматова (старший науковий співробітник Рівненського краєзнавчого музею). Святі землі Волинської.	144
О. Романчук (науковий співробітник Рівненського краєзнавчого музею). Вдосконалення мистецтвознавчого дослідження.	149
Зміст	152

ДЛЯ ПОМІТОК

ДЛЯ ПОМІТОК

Зам. 3937. ВАТ «Рівненська друкарня», Рівне, Київська, 10

20